МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Журнал заснований у 1918 році

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ

ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Психологія

Том 31 (70) № 3 2020

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Головний редактор:

Садова Мирослава Анатоліївна – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського наукового університету імені В.І. Вернадського.

Члени редакційної колегії:

Біла Ірина Миколаївна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;
Бєлавін Сергій Петрович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;
Бєлавіна Тетяна Іванівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;
Виноградова Вікторія Євгенівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського наукового університету імені В.І. Вернадського;
Добровольська Наталія Анатоліївна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач загальновузівської кафедри фізичного виховання, спорту і здоров'я людини Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;
Костіна Тетяна Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;
Костюченко Олена Вікторівна – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Київського національного університету культури і мистецтв;
Мітіна Світлана Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;
Ронгінська Тетяна Іванівна – доктор психологічних наук, директор Інституту психології Зеленогурського університету (Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 5 від 23 грудня 2020 року)

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія»
зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 24304-14144Р від 28.12.2019 року)

Журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
у галузі психологічних наук (спеціальність 053. Психологія) на підставі наказу
Міністерства освіти і науки України № 1471 від 26.11.2020 р. (додаток 3)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Сторінка журналу: www.psych.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2709-3093

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2020

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Асєєва Ю.О.
НЕГАРМОНІЙНІ СТИЛІ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ
КІБЕР-АДИКТІВ (ОЧИМА БАТЬКІВ)....1

Каневський В.І.
ТИПИ ПСИХОДИНАМІЧНИХ ВІДНОШЕНЬ ЦІЛЬОВОЇ СПРЯМОВАНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ ПАРАСУЇЦИДЕНТА....7

Компанович М.С.
КОНТЕНТ-АНАЛІЗ СНОВИДІНЬ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПСИХОСОМАТИЧНИМИ
СЕРЦЕВО-СУДИННИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ....14

Костюченко О.В.
СЕНСОРНО-ПЕРЦЕПТИВНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ
В ОСНОВІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА....21

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Overchuk V.A.
REASONS FOR PSYCHOLOGICAL UNPREPAREDNESS
OF PERSONS WITH DISABILITIES FOR WORK....27

Садова М.А.
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ
НА ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОБДАРОВАНОЇ МОЛОДІ....33

Чечко І.І.
ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ПЕРЕДУМОВА
УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТА КАР'ЄРНОГО РОЗВИТКУ....39

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Балахтар К.С.
ОСОБЛИВОСТІ САМОЕФЕКТИВНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ
ЗАЛЕЖНО ВІД РІВНІВ РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ....46

Бєлавіна Т.І.
РЕЗІЛЬЄНТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ОСОБАМИ,
ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ У ТОТАЛЬНО РЕГЛАМЕНТОВАНОМУ
СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ В УМОВАХ ВИМУШЕНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ....54

Бондаревська Л.Л., Лещенко І.Т.
ВПЛИВ ПСИХІЧНОЇ ТРАВМИ НА ПЕРЕЖИВАННЯ СУБ'ЄКТА....60

Васильєва Г.В.
ЕМОЦІЙНИЙ СКЛАДНИК НАРЦИСТИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ....65

Виноградова В.Є., Пузирьов Є.В.
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ
ІГРОВОЇ ТА ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ ПІДЛІТКІВ....70

Журавель А.П.
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗІ ЗЛОЧИННОЮ ПОВЕДІНКОЮ....76

Клочко А.О.
ЛІДЕРСТВО ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ СТИЛЬ УПРАВЛІННЯ
МЕНЕДЖЕРА ОСВІТНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ.....81

Леонова І.М.
ПРОБЛЕМА «ПРИЙНЯТТЯ САМОТНОСТІ» В ПЕРІОД ПІСЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ.....88

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Амельченко М.М., Крутолевич А.Н.
СТРЕСС И РАЗВИТИЕ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ У ПЕДАГОГОВ.....94

Булгакова О.Ю., Азаркіна О.В.
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ
У ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....100

Василенко І.А.
САМООЦІНКА ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ
В АСПЕКТІ ВНУТРІШНЬОСІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ.....105

Вовченко О.А.
СПРИЙМАННЯ АСТЕНІЧНИХ ЕМОЦІЙ ПІДЛІТКАМИ
З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ.....111

Миропольцева Н.І., Амплєєва О.М., Хоржевська І.М.
ВПЛИВ БАТЬКІВСЬКИХ УСТАНОВОК
НА СТАТЕВО-РОЛЬОВУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ПІДЛІТКА.....118

Назаревич В.В.
СИСТЕМА ДІАГНОСТИКИ ПРОЯВІВ ОСТРАКІЗМУ
В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА.....124

Пастощук Г.Д.
ЧИННИКИ ТА ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО РОБОТИ З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ.....131

Смольська Л.М.
ПСИХОЛОГІЧНО-ДУХОВНИЙ СКЛАДНИК ЗДОРОВОЇ СЕКСУАЛЬНОСТІ МОЛОДІ.....137

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ; ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Дроздова Л.В.
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОЗУМНОСТІ
ЗІ СХИЛЬНІСТЮ ДО РІЗНИХ ВИДІВ БРЕХНІ
В КОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВІСТІВ.....143

Лазор К.П.
ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ХАРИЗМАТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА.....149

Макарова О.П.
ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....153

Сидоркіна М.Ю.
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....158

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....164

CONTENTS

GENERAL PSYCHOLOGY, HISTORY OF PSYCHOLOGY

Asieieva Yu.O.
INHARMONIOUS STYLES OF FAMILY EDUCATION
OF CYBER-ADDICTS (THROUGH THE EYES OF PARENTS)..... 1

Kanevskyi V.I.
TYPES OF PSYCHODYNAMIC RELATIONS OF GOAL ORIENTATION
OF PARASUIDE PERSONALITY..... 7

Kompanovych M.S.
CONTENT ANALYSIS OF DREAMS OF ADOLESCENTS
WITH PSYCHOSOMATIC CARDIOVASCULAR DISEASES..... 14

Kostyuchenko O.V.
SENSORY-PERCEPTIVE REFLECTION IN THE BASIS
OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A PSYCHOLOGIST..... 21

PSYCHOLOGY OF LABOUR

Overchuk V.A.
REASONS FOR PSYCHOLOGICAL UNPREPAREDNESS
OF PERSONS WITH DISABILITIES FOR WORK..... 27

Sadova M.A.
PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE INFLUENCE OF THE VALUE-SEMANTIC SPHERE
ON THE PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF GIFTED YOUTH..... 33

Chechko I.I.
PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS
AS A PREREQUISITE FOR SUCCESSFUL PROFESSIONAL SELF-REALIZATION
AND CAREER DEVELOPMENT..... 39

SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Balakhtar K.S.
PECULIARITIES OF SELF-EFFECTIVENESS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHERS
DUE TO THE LEVELS OF CREATIVE POTENTIAL DEVELOPMENT..... 46

Bielavina T.I.
RESILIENCE IN THE CONTEXT OF SOCIAL WORK WITH PERSONS
IN A TOTALLY REGULATED SOCIAL ENVIRONMENT
IN CONDITIONS OF FORCED ISOLATION..... 54

Bondarevska L.L., Leshchenko I.T.
THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL TRAUMA ON THE SUBJECT EXPERIENCE..... 60

Vasilyeva H.V.
EMOTIONAL COMPONENT OF NARCIST PERSONALITY..... 65

Vynohradova V.Ye., Puzyrov Ye.V.
PECULIARITIES OF SOCIAL AND EDUCATIONAL PREVENTION
OF GAMING AND INTERNET ADDICTION IN ADOLESCENTS..... 70

Zhuravel A.P.
SOCIO-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES AND DETERMINANTS OF FORMATION
OF PERSONALITY WITH CRIMINAL BEHAVIOUR..... 76

Klochko A.O.
LEADERSHIP AS AN INNOVATIVE MANAGEMENT STYLE
OF AN EDUCATIONAL ORGANIZATION MANAGER.....81

Leonova I.M.
THE PROBLEM OF "ACCEPTANCE OF LONELINESS"
IN THE PERIOD AFTER DIVORCE.....88

PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Amelchenko M.M., Krutolevich H.N.
STRESS AND DEVELOPMENT STRESS RESISTANCE BY TEACHERS.....94

Bulgakova O.Yu., Azarkina O.V.
THEORETICAL FUNDAMENTALS OF THE STUDY
OF CHILD-PARENT RELATIONS IN PSYCHOLOGICAL RESEARCH.....100

Vasylenko I.A.
SELF-ESTEEM OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN
IN THE ASPECT OF INTRAFAMILY RELATIONS.....105

Vovchenko O.A.
PERCEPTION OF ASTENIC EMOTIONS BY ADOLESCENTS
WITH INTELLECTUAL DISABILITIES.....111

Myropoltseva N.I., Amplieieva O.M., Khorzhevska I.M.
INFLUENCE OF PARENTAL ATTITUDES ON TEENAGER'S SEXUAL-ROLE IDENTITY.....118

Nazarevich. V.V.
THE SYSTEM OF DIAGNOSIS OF OSTRACISM MANIFESTATIONS
IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....124

Pastoshchuk G.D.
FACTORS AND WAYS OF ENSURING THE FORMATION OF READINESS
OF FUTURE PSYCHOLOGISTS TO WORK WITH SINGLE-PARENT FAMILIES.....131

Smolska L.M.
PSYCHOLOGICAL-SPIRITUAL COMPONENT
OF YOUTH'S HEALTHY SEXUALITY.....137

LEGAL PSYCHOLOGY; POLITICAL PSYCHOLOGY

Drozdova L.V.
AN EMPIRICAL STUDY OF THE INTERRELATION BETWEEN PSYCHOLOGICAL
MINDEDNESS AND A PROPENSITY TO VARIOUS TYPES OF LIES
AMONG ACQUISITIVE CRIMINALS-RECIDIVISTS.....143

Lazor K.P.
THEORETICAL PROBLEMS OF A CHARISMATIC POLITICAL LEADER.....149

Makarova O.P.
FORMATION OF CIVIC IDENTITY IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....153

Sydorkina M.Yu.
AN EMPIRICAL STUDY OF SOCIAL INTEREST AS A FACTOR
OF YOUTH'S CIVIC COMPETENCE DEVELOPMENT.....158

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....164

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923.2-053.6:004.738.5-042.72
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/01

Асєєва Ю.О.
Одеський інститут
Міжрегіональної Академії управління персоналом

НЕГАРМОНІЙНІ СТИЛІ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ КІБЕР-АДИКТІВ (ОЧИМА БАТЬКІВ)

Сьогодні кібер-адикція є найпоширенішою формою техногенної адиктивної особистісної реалізації, що не дивно за нинішнього рівня розвитку і достатку продуктів гейм-індустрії. Тому виділення факторів ризику є важливим аспектом профілактичної діяльності у сфері попередження залежної поведінки. Найчастіше до соціальних факторів відносять процеси, що протікають у суспільстві, доступність, ступінь небезпеки, відповідальності, моду, вплив групи, соціальну дезорієнтацію у мікросоціальних умовах. З метою виявлення соціальних факторів, які можуть впливати на формування кібер-адикцій, ми звернули увагу на внутрішньосімейні відносини, оскільки сім'я є найближчим і першим кругом соціальної взаємодії, який чинить на формування особистісних якостей найбільший вплив.

Мета дослідження – *виявлення особливостей стилів сімейного виховання кібер-адиктів очима батьків.*

Методи дослідження: *бібліографічний, історичний та психодіагностичний («Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Є.Г. Ейдеміллер, В.В. Юстицкіс), а також структуроване інтерв'ю й методи математико-статистичної обробки даних.*

За результатами проведеного аналізу можна визначити, що серед батьків респондентів основних груп виявлено прояви таких стилів негармонійного виховання, як емоційне відторгнення, гіпопротекція, нерозвиненість батьківських почуттів та винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, в категорії від 14 до 15 років виявлено ще і жорстоке поводження з дітьми, а серед батьків респондентів у вікових категоріях від 14 до 15 років та від 19 до 21 року присутні яскраві прояви переваги дитячих якостей.

З огляду на те, що сім'я є лише частиною мікросоціуму особистості, то дослідження соціальних чинників, які можуть стати факторами формування кібер-адикції, триватиме. На наш погляд, чим детальніше буде розглянуто взаємодію із найближчим соціумом кібер-адиктів, тим більше можливих соціальних чинників формування такої адикції буде відокремлено, що дасть змогу урахування їх у розробці профілактичних та психокорекційних заходів.

Ключові слова: *кібер-адикції, нехімічна залежність, стилі сімейного виховання, соціальні фактори, кібер-адикти, мікросоціум.*

Постановка проблеми. Сьогодні кібер-адикція є найпоширенішою формою техногенної адиктивної особистісної реалізації, що не дивно за нинішнього рівня розвитку і достатку продуктів гейм-індустрії. Тому виділення факторів ризику є важливим аспектом профілактичної діяльності у сфері попередження залежної поведінки. Традиційно фактори ризику як умови, що спонукають до виникнення залежної поведінки, діляться на соціальні та психологічні.

До соціальних належать мікро- і макросоціальні фактори. Фактори ризику на мікросоціальному рівні зумовлені: сімейними стосунками, перебуванням дитини в навчальному закладі, групі однолітків. Макросоціальні чинники визначаються процесами, що протікають у суспільстві, соціально-економічною і політичною ситуацією в країні [1, с. 3– 5].

Психологічні чинники включають індивідуально-психологічні аномалії і моральну незрілість особистості, підвищену тривожність, імпульсив-

ність, ще не сформовану «Я-концепцію», відхід від відповідальності, переважання мотивації уникнення, низьку стійкість до емоційних навантажень, вузьке коло і нестійкість інтересів, захоплень і духовних запитів, низьку стресостійкість і недостатню соціальну адаптацію, схильність до ризику тощо [4; 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні безліч науковців із різних галузей науки (психології, медицини, соціології та педагогіки) досліджують кібер-адикції, серед них можливо відокремити роботи: К.В. Аймедова, О.Н. Арестова, О.Є. Войскунського, І. Голдберга, О.В. Дорохова, Т.О. Ісакова, М.С. Кисельова, М. Коула, І. Моісіл, В.Д. Москаленко, О.В. Тарасова, О.В. Худякова, Л.М. Юр'євої, К. Янг та ін. [1; 2; 9; 10].

Формулювання цілей статті. У цій роботі ми приділили увагу групі соціальних факторів, що впливають на формування залежності. Найчастіше до них відносять процеси, що протікають у суспільстві, доступність, ступінь небезпеки, відповідальності, моду, вплив групи, соціальну дезорієнтацію у мікросоціальних умовах. Вказуючи на соціальні причини виникнення адиктивної поведінки, необхідно звернути увагу на роль сім'ї в житті адикта [6; 8; 9; 12–14]. Так, В.В. Москаленком описані деструктивні ролі, які відіграють батьки в дисфункціональних сім'ях: вибагливий батько, який критикує, батько відсторонений, відповідальний батько. Діти в дисфункціональних сім'ях також беруть на себе певні ролі: герой сім'ї, проблемна дитина, втрачена дитина і талісман сім'ї. Спільними особливостями дітей, які виконують усі ці ролі, є: душевний біль, страх, сором та вина, що безпосередньо впливає на схильність дитини до залежної поведінки. Гіпер- або гіпоопіка є ще одним із мікросоціальних факторів, що сприяють формуванню невпевненості у собі, соціальній дезорієнтації, страху невдач і в результаті патологічного формування залежності. Особливо необхідно відзначити стиль виховання батьків, що мають співзалежність, оскільки це одна з основних причин виникнення різних форм залежності у дітей [2; 10].

Мета дослідження – виявлення особливостей стилів сімейного виховання кібер-адиктів очима батьків.

Методи дослідження: бібліографічний (аналіз, систематизація, теоретичних даних та літературних джерел), історичний (дослідження виникнення, формування та розвитку поняття) та психодіагностичний («Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Є.Г. Ейдеміллер, В.В. Юстицкіс) [11], а також структуроване інтерв'ю, математико-статистична обробка даних проведена за допомогою програми "Microsoft Excel, XP", і пакета статистичного аналізу SPSS 26.0 для Windows XP [7].

Виклад основного матеріалу. З метою виявлення соціальних факторів, які можуть впливати на формування кібер-адикцій, ми звернули увагу на внутрішньосімейні відносини, оскільки сім'я є найближчим і першим кругом соціальної взаємодії, який чинить на формування особистісних якостей найбільший вплив. А для побудови адекватного сімейного діагнозу з метою подальшого підбору методів психокорекції для респондентів основних груп дослідження було вибрано дві методики «сім'я очима дитини» (Методика «Батьків оцінюють діти» (БОД) І.А. Фурманов і А.А. Аладьїн) і «сім'я очима батьків» («Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Є.Г. Ейдеміллер, В.В. Юстицкіс).

Дослідження було проведено з дотриманням принципів біоетики та деонтології. Основними базами проведення дослідження були: Одеський національний медичний університет; Одеський інститут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»; КНП «Міська студентська поліклініка» Одеської міської ради, Громадська організація «Асоціація ЛГБТ «ЛІГА». Усім респондентам було оголошено тему та мету наукової роботи, також у ході бесіди неодноразово підкреслювалось, що участь у цьому дослідженні є цілком добровільною і конфіденційною. Респондентам надавалось право не відповідати на будь-які питання і було роз'яснено можливість перервати опитування чи взагалі участь у дослідженні, нічого при цьому не пояснюючи.

Усього в дослідженні взяли участь 559 підлітків, із них 408, які мали певні види кібер-адикцій, та 151 особа, яка надала згоду увійти в групу порівняння (умовно здорові). У цьому дослідженні розглянемо дані, отримані від батьків наших респондентів для адекватності із нашою вибіркою, ми опитали одного із батьків кожного респондента. Для подальшого проведення дослідження нами було відокремлено три блоки батьків наших респондентів залежно від віку, які мали внутрішній розподіл на основну групу та групу порівняння у вікових категоріях: від 14 до 15 років, це ОГЮ1 – 59 батьків юнаків з ознаками залежності; ГПЮ1 – 21 батько юнаків, що віднесений до групи умовно здорових; ОГД1 – 65 батьків дівчат з ознаками залежності; ГПД1 – 25 батьків дівчат умовно здорових; від 16 до 18 років, це ОГЮ2 – 72 батьки

юнаків з ознаками залежності; ГПЮ2 – 26 батьків умовно здорових юнаків; ОГД2 – 76 батьків дівчат з ознаками залежності; ГПД2 – 28 батьків умовно здорових дівчат; від 19 до 21 років, це ОГЮ3 – 67 батьків юнаків з ознаками залежності; ГПЮ3 – 24 батьків умовно здорових юнаків; ОГД3 – 69 батьків дівчат з ознаками залежності; ГПД3 – 27 батьків умовно здорових дівчат.

Під час аналізу отриманих даних за методикою «Аналіз сімейних взаємин» (Є.Г. Ейдеміллер, В.В. Юстицкіс (АСВ) було узагальнено результати, отримані від респондентів, розраховано середній бал по групах досліджених, створено таблиці отриманих даних та побудовано профілі по контрольних та основних групах (рис. 1 та 2). Порівнюючи профілі досліджених груп, можна констатувати, що графік груп порівняння тяжіє до низьких порівняно із діагностичними значеннями показників за всіма шкалами (рис. 1).

Аналізуючи отримані дані від контрольних груп респондентів, можна зауважити, що у віковій категорії від 14 до 15 років серед батьків юнаків (ГПЮ1) діагностуються занижені показники від діагностичного значення за шкалами гіпопротекція, ігнорування потреб дитини та нестійкість стилю виховання. Серед батьків дівчат (ГПД1) виявлено незначні прояви поблажливості та переваги дитячих якостей. У розгляді отриманих результатів від батьків респондентів у віковій категорії від 16 до 18 років серед батьків юнаків

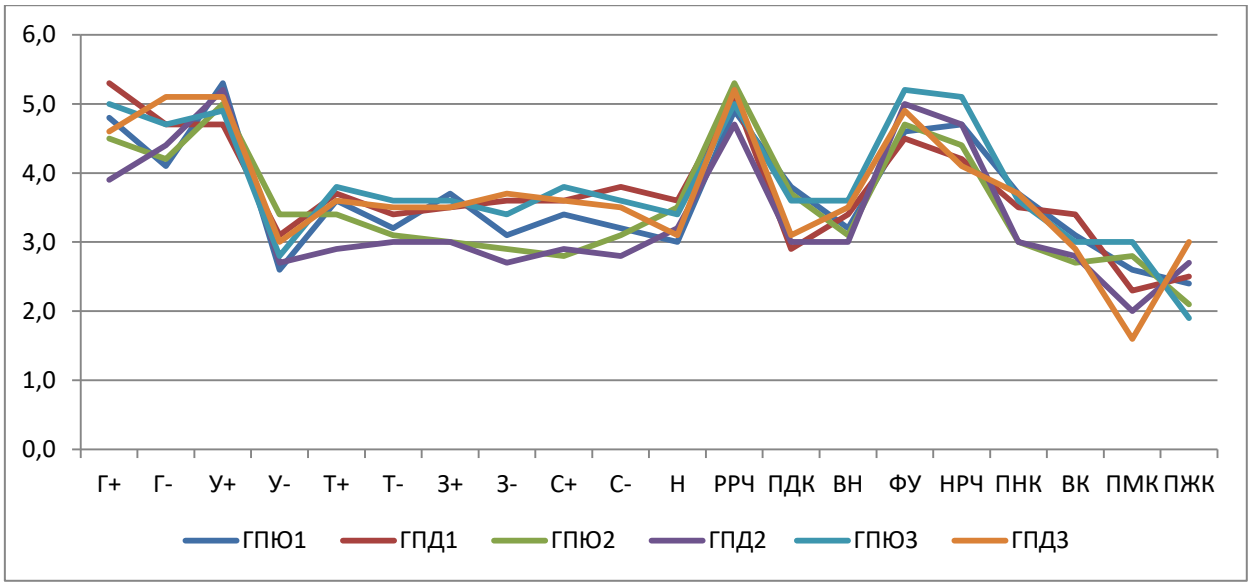

Рис. 1. Профіль стилів сімейного виховання в групах порівняння очима батьків

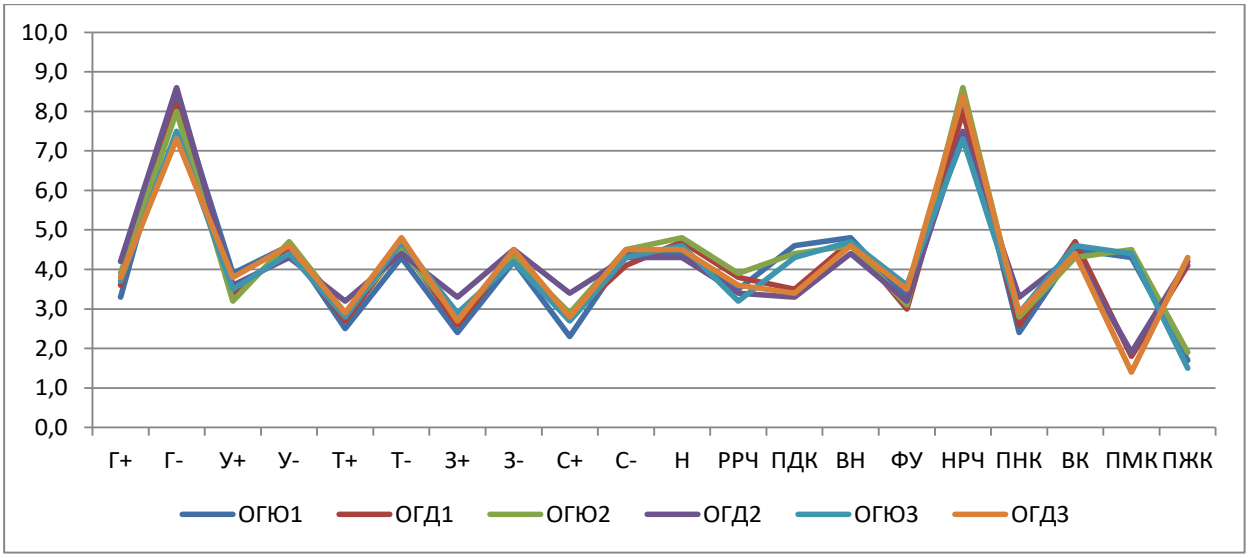

Рис. 2. Профіль стилів сімейного виховання в основних групах очима батьків

(ГПЮ2) виявлено незначні прояви завищених вимог та заборон через мирні санкції, проєкція на дитину власних небажаних якостей та винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання. Серед батьків дівчат цієї категорії (ГПД2) виявлено прояви таких стилів виховання, як гіперпротекція, недостатність вимог-обов'язків дитини. Надмірність та недостатність вимог-заборон, надмірність та мінімальність санкцій, що свідчить про наявність такого негармонійного стилю сімейного виховання, як підвищена моральна відповідальність, а також виявлено прояви розширення сфери батьківських почуттів, проєкція на дитину власних небажаних якостей, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання та перевагу чоловічих якостей. У розгляді отриманих результатів від батьків респондентів у віковій категорії від 19 до 21 року виявлено тяжіння профілю серед батьків юнаків (ГПЮ3) до низьких показників за шкалами надмірність вимог-обов'язків дитини та перевагу жіночих якостей, а серед батьків дівчат (ГПД3) вбачається тяжіння профілю до низьких показників таких стилів сімейного виховання, як нерозвиненість батьківських почуттів, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання та перевагу чоловічих якостей. Таким чином, можна зазначити, що серед батьків респондентів груп порівняння є певні порушення у стилях сімейного виховання, при цьому графіки профілів тяжіють до низьких показників, що вказує на незначні прояви негармонічності у вихованні дитини.

У разі загального огляду профілю можна зазначити, що, на відміну від профілю груп порівняння досліджених, він тяжіє до високих показників за шкалами гіпопротекція та нерозвиненість батьківських почуттів у всіх вікових категоріях респондентів. Розглянемо детальніше показники у кожній із вікових категорій. Серед батьків респондентів у віковій категорії від 14 до 15 років (ОГЮ1 та ОГД2) прослідковуються високі показники за шкалами гіпопротекції, ігнорування потреб дитини, надмірність вимог-обов'язків, недостатність вимог-заборон до дитини, мінімальність санкцій, що свідчить про прояви таких типів негармонійного виховання, як емоційне відторгнення, гіпопротекція та жорстоке поводження з дітьми. Також у цій віковій категорії як серед батьків дівчат, так і серед батьків юнаків виявлено завищені показники за шкалою нерозвиненість батьківських почуттів та винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, слід також зауважити, що у цій віковій категорії виявлено перевагу чоловічих (у дівчат) та жіночих (серед юнаків) якостей. Також серед батьків юнаків (ОГЮ1) виявлено перевагу дитячих якостей.

Під час детального аналізу отриманих результатів від батьків респондентів у віковій категорії від 15 до 16 років як серед батьків юнаків, так і серед батьків дівчат (ОГЮ2 та ОГД2) і серед батьків респондентів у віковій категорії від 19 до 21 років (ОГЮ3 та ОГД3) виявлено завищені показники за такими шкалами опитувальника, як гіпопротекція, ігнорування потреб дитини, недостатність вимог-заборон до дитини, мінімальність санкцій, що свідчить про прояви таких типів негармонійного виховання, як емоційне відторгнення, гіпопротекція. Як і у попередній групі, у цій віковій категорії також виявлено завищені показники за шкалою нерозвиненість батьківських почуттів та винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, слід також зауважити, що по цих вікових категоріях виявлено перевагу чоловічих (у дівчат) та жіночих (серед юнаків) якостей. Слід зауважити, що серед батьків юнаків (ОГЮ3) виявлено ще високі показники за шкалою перевага дитячих якостей.

Висновки. Проаналізувавши профілі основних та груп порівняння, можна зазначити, що серед батьків респондентів основних груп виявлено прояви таких стилів негармонійного виховання, як емоційне відторгнення, гіпопротекція, в категорії від 14 до 15 років виявлено ще і жорстоке поводження з дітьми. Слід зауважити, що встановлено завищені показники за шкалами нерозвиненість батьківських почуттів та винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, а також прослідковується перевага чоловічих (у дівчат) та жіночих (серед юнаків) якостей, а серед батьків респондентів у вікових категоріях від 14 до 15 років та від 19 до 21 року присутні яскраві прояви переваги дитячих якостей. Отже, можна зазначити, що респонденти основних груп здебільшого надані самі собі, батьки не цікавляться ними і не контролюють. Відчувають на собі емоційне відторгнення батьків, що може призводити до того, що респонденти відчувають себе перешкодою в житті батьків, які встановлюють у відносинах з ними велику дистанцію. Прослідковуються прояви переваги чоловічих (у дівчат) та жіночих (серед юнаків) якостей. А наявність винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання вказує на те, що виховання у цих сім'ях нагадує поле битви батьків, де вони можуть відкритіше виражати своє невдоволення один одним, керуючись «турботою про благо дитини», поблажливість одного батька призводить до відторгнення

або домінуючої гіперпротекції іншого. При цьому кожного із батьків цікавить не стільки виховання, скільки перемога над іншим. У крайньому варіанті виховання перетворюється на стиль виховання за типом «Попелюшки», що формує і підсилює риси епілептоїдності. Емоційно-лабільні, сензитивні та астено-невротичні підлітки демонструють декомпенсацію. І таке виховання особливо несприятливе за акцентуації гіпертимного, нестійкого і конформного типів.

Перспективи подальших досліджень. З огляду на те, що сім'я є лише частиною мікросоціуму особистості, то дослідження соціальних чинників, які можуть стати факторами формування кібер-адикції, триватиме. Планується розглянути порушення стилів сімейного виховання очима дитини, а також дослідити взаємини в групах однолітків. На наш погляд, чим детальніше буде розглянуто взаємодію із найближчим соціумом кібер-адиктів, тим більше можливих соціальних чинників формування такої адикції буде відокремлено, що дасть змогу урахування їх у розробці профілактичних та психокорекційних заходів.

Список літератури:

1. Аймедов К.В., Асєєва Ю.О., Черевко М.О. Нехімічні залежності: сучасні тенденції. *Медична психологія.* 2017. Т. 12. № 1 (45). С. 13–19.

2. Бережнова Д.Б., Москаленко А.А. Влияние виртуальной среды на агрессивное поведение подростков. *Теоретические и практические аспекты социальной педагогики и психологии девиантного поведения*. 2017. С. 11–14.

3. Воронов Д.И. Компьютерная зависимость и социально-психологические закономерности ее проявления. *Вестник Череповецкого государственного университета*, 2013. № 3 (50), Т. 2. С. 167–171.

4. Гошовський Я.О., Максименко С.Д. Соціально-психологічна реабілітація неповносправної депривованої особистості. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ : Логос, 2016. Т. 7. № 8. С. 221–227.

5. Засєкін А.А. Віртуальне спілкування як чинник особистісних змін студентської молоді : автореф. дис. … канд. психол. наук : 19.00.7. Київський ун-т ім. Б. Грінченка. Київ. 2012. 20 с.

6. Кужель І.Ю. Інтернет-залежність як актуальна проблема сучасної школи. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки*. 2015. №. 124. С. 86–89.

7. Лапач С.Н., Чубенко А.В., Бабич П.Н. Статистические методы в медико-биологических исследованиях с использованием Excel. Киев : Морионю 2001. 408 с.

8. Личко А.Е. Особенности саморазрушающего поведения при разных типах акцентуации характера у подростков. *Саморазрушающее поведение у подростков*. Ленинград, 1991. С. 9–14.

9. Маркова М.В. Адиктивний статус студентської молоді м. Києва: психосоціальний, клінічний та структурний аналіз. *Медична психологія.* 2013. Т. 8. № 3. С. 34–41.

10. Москаленко В.В. Соціалізація особистості : монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.

11. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие. Самара : «Бахрах-М», 2002. 672 с.

12. Adel M. Mohammad A. Understanding compulsive social media use: The premise of complementing self-conceptions mismatch with technology. *Computers in Human Behavior*. 2016. P. 75–81.

13. Contena B., Yura L., Taddei S. Surfing on social network sites. *Computers in Human Behavior.* 2015. P. 30–37.

14. Peters C.S. Problematic usage among highly-engaged players of massively multiplayer online role playing games. *Cyber Psychology and Behavior*. 2008. Vol. 11 (4). P. 480–183.

Asieieva Yu.O. INHARMONIOUS STYLES OF FAMILY EDUCATION OF CYBER-ADDICTS (THROUGH THE EYES OF PARENTS)

Today cyber-addiction is the most common form of technogenic addictive personal realization, which is not surprising given the current level of development and abundance of products in the game industry. Therefore, the selection of risk factors is an important aspect of preventive activities in the field of prevention of addictive behaviour. Most often, social factors include the processes taking place in society, accessibility, degree of danger, responsibility, fashion, group influence, social disorientation in microsocial conditions. In order to identify social factors that may influence the formation of cyber-addictions, we paid attention to family relationships. Because the family is the closest and first circle of social interaction that has the greatest impact on the formation of personal qualities.

The purpose of the study is to identify the features of family parenting styles of cyber-addicts through the eyes of parents.

Research methods: bibliographic, historical and psychodiagnostic ("Family Relationship Analysis" (DIA) E.G. Eidemiller, V.V. Justitskis), as well as structured interviews and methods of mathematical and statistical data processing.

According to the results of the analysis it is possible to determine that among the parents of respondents of the main groups revealed manifestations of such styles of disharmonious upbringing as emotional rejection, hypoprotection, underdevelopment of parental feelings and conflict between spouses in the sphere of upbringing, children, and among the parents of respondents in the age categories from 14 to 15 years and from 19 to 21 years there are clear manifestations of the superiority of children's qualities.

Given that the family is only part of the micro-society of the individual, the study of social factors that may be factors in the formation of cyber-addiction will continue. In our opinion, the more detailed the interaction with the nearest society of cyber-addicts will be considered, the more possible social factors of formation of this addiction will be separated, which will allow to take them into account when developing preventive and psycho-corrective measures.

Key words: *cyber-addictions, non-chemical dependence, styles of family upbringing, social factors, cyber-addicts, microsociety.*

УДК 159.923
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/02

Каневський В.І.
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ТИПИ ПСИХОДИНАМІЧНИХ ВІДНОШЕНЬ ЦІЛЬОВОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ПАРАСУЇЦИДЕНТА

Стаття присвячена розгляду психодинаміки цільової спрямованості особистості, зокрема типам психодинамічних відносин. Розглянуто особливості футурреального підходу, який говорить про орієнтацію особистості на майбутнє, розглянуті лінійна і рівнева структури особистості, позиції особистості – егоцентрична, раціональна та альтруїстична, і три види цілей за їх віддаленістю від ситуації теперішнього часу: близькі, середні та дальні. Описана оригінальна «Методика цільової спрямованості особистості» автора футурреального підходу, умови її заповнення. З точки зору психодинамічних відносин свідомо-несвідомих процесів описані особливості чотирьох типів психодинаміки: альтруїстичного, раціонального, впертого і парадоксального. Розглянуто можливості застосування принципів футурреальної психології та типології психодинамічних відносин у роботі з парасуїцидальною особистістю. Відзначено, що серед осіб із суїцидальними спробами переважає впертий тип психодинамічних відносин цільової спрямованості. Зафіксовано тип цільової спрямованості, визначений як мініміаліст і який зустрічається виключно в суїцидальної ситуації. Представлена можливість оцінки особливостей психодинаміки цільової спрямованості парасуїцидентів за допомогою проективного методу, зокрема тесту чорнильних плям Г. Роршаха, і розглянуті можливості його використання. У процесі дослідження пацієнтів проективної методикою були визначені кореляційні зв'язки між типами психодинамічних відносин і категоріями Роршах-тесту: локалізацією, детермінантами, змістом і особливими феноменами. Показано, що для альтруїстичного типу актуальний зв'язок із латентним часом процедури тестування, для раціонального – кореляція з формо кольоровимі відповідями і деякими відповідями за змістом, зокрема, деталями людського тіла, для впертого – відповіді за змістом, пов'язані з об'єктами природи і для парадоксального типу – відповіді на білий простір і цілісні відповіді з поганою формою. На закінчення звернуто увагу на можливість використання цих результатів для діагностики і необхідності подальших досліджень.

Ключові слова: *футурреальная психологія, цільова спрямованість, лінійна структура особистості, рівнева структура особистості, типологія психодинамічних відносин, тест Роршаха.*

Постановка проблеми. Цільова спрямованість особистості – найважливіша частина футурреальної психології, концепції Я.В. Васильєва, яка говорить про орієнтацію особистості на майбутнє, про постановку перспективних цілей. Футурреальна психологія на перше місце ставить орієнтацію особистості на ситуації майбутнього часу, виходячи із ситуацій теперішнього часу. Особливий інтерес викликає психодинамічна сторона цільової спрямованості, недостатньо вивчена і досліджена, в тому числі в разі суїцидальної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні 20 років найбільш цікаві дослідження в західній психології так чи інакше пов'язані з теорією коригування цілей (Goal Adjustment Theory). Ми можемо тут відзначити роботи C. Wrosch, R.C. Carver, R. O'Connor [17]. Стратегію постановки и реализации цілей розглядали в своїх роботах P. Gollwitzer и G. Oettingen [15]. Вітчизняний погляд представлений у концепції цільової спрямованості особистості в рамках футурреального підходу українського психолога Я.В. Васильєва, крім того, особливості цільової поведінки парасуїцидальної особистості розглядалися в публікаціях В. Каневського [4; 5; 7].

Постановка завдання. У цій публікації ми хочемо розглянути психодинамічні аспекти цільової спрямованості особистості, дослідити ряд особливостей типології цільової спрямованості парасуїцидальної особистості за допомогою проективного методу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Автор футурреального підходу вважає, що вивчати майбутнє ми можемо через спрямованість особистості, в якій операційним компонентом є мета. Вивчаючи мету, ми вивчаємо спрямованість особистості з тих предметів і об'єктів, на які ці цілі спрямовані. Розробником даної концепції були виділені лінійна і рівнева структури особистості. Дослідження лінійної структури показали існування різних цілей за змістом. Близькі цілі відповідають задоволенню біологічних і утилітарних потреб, вони відносяться до ситуативного рівня психічної діяльності. Цілі середньої віддаленості орієнтовані на об'єкти культурних і соціальних потреб. Вони відповідають ситуаційному рівню і цілям середньої віддаленості від ситуацій теперішнього часу. Нарешті, цілі, що виходять за межі ситуації – далекі, високі, що відносяться до загальнолюдських цінностей, ідей саморозвитку, вони можуть нести гуманістичний і альтруїстичний зміст. Відповідно, рівнева структура складається із трьох особистісних позицій, що відрізняється різною віддаленістю цілей: егоцентричної (переважання близьких цілей), альтруїстичної (переважання дальніх цілей) і раціональної (переважання середніх цілей). Для експериментального дослідження футурреальності особистості дослідником була розроблена «Методика дослідження цільової спрямованості особистості» [2]. Методика цільової спрямованості особистості дозволяє експериментально вивчати динаміку психічної діяльності на основі усвідомлення значущості цілей, які при складанні першого списку цілей ставляться на основі несвідомої психічної діяльності, оскільки дається завдання тільки завершити двадцять пропозицій протягом 10 хвилин, а після завершення першого списку ставиться за мету привернути ці ж цілі за значимістю для себе, тобто, здійснити процес усвідомлення. У процесі обробки результатів дослідження визначається співвідношення між несвідомим списком цілей та іншим списком, який відображає усвідомлення значущості поставлених цілей; порівнювалися результати переміщення цілей в них.

У результаті було отримано чотири типи психодинамічних відношень, причому за основу обчислення був узятий надситуативний рівень, що відображає функціонування далеких цілей і альтруїстичної позиції особистості. Перший – коли надситуативний рівень знаходиться у двох рядах цифр на першому місці, тобто альтруїстична позиція, висунута несвідомо на перше місце, знаходиться на такому і під час усвідомлення; такий тип назвали альтруїстичним (Альт). Основний чинник цього типу психодинаміки виявився «погляд на природу людини». Якщо ж альтруїстична позиція в списку цілей знаходиться не на першому місці, проте під час усвідомлення займає його, то такий тип був названий раціональним (Рац), оскільки далекі цілі, пов'язані із самовдосконаленням особистості і турботою про інших, – це прояв нормального інтелекту і гуманного ставлення до особистості. Основна ідея цього типу психодинамічних відношень – «консерватизм», тобто прихильність до традиційних цінностей та порядку.

Якщо ж Альт-позиція не знаходиться на першому місці в жодних зі списків, то такий тип несвідомо-свідомих відношень – впертий (Вп), оскільки особистість і під час усвідомлення не хоче діяти раціонально та наполягає на своєму; основна ідея цього типу, відповідно до досліджень Я. Васильєва, – «самоконтроль». Останній, четвертий тип – парадоксальний (Пар), який автор вважає найбільш загадковим: у несвідомому списку альтруїстична позиція знаходиться на першому місці, а під час усвідомлення спустилася вниз. Основна ідея – шизоїдність [3].

Як ми вже відзначали в ряді публікацій, футурреальний підхід, його ідеї та методи були затребувані під час вивчення особистостей із суїцидальною поведінкою. Це цілком зрозуміло, оскільки ставлення до майбутнього розглядалися дослідниками як один із найважливіших механізмів роботи суїцидального мислення. Можна згадати, наприклад, погляди І.П. Павлова, який розглядав даний феномен у контексті рефлексу мети, і сучасного фахівця Аарона Бека, який вважає, що феномен безнадійності, тісно пов'язаний зі звуженням перспективи, навіть суб'єктивним уявленням про її відсутність є, можливо, більш важливим предиктором у прогнозі суїцидальності, ніж депресія. У своїй нещодавній статті ми досить детально розглянули стан даної проблеми на сьогодення [6].

Розгляд типів психодинамічних відносин цільової спрямованості парасуїцидальної поведінки також представляє інтерес для розуміння її механізмів. У нашому дослідженні парасуїцидентів співвідношення типів цільової спрямованості показало переважання впертого типу, а також дозволило виділити особливу групу «мінімалістів» – це люди, які змогли виділити в процесі експерименту тільки одну мету, в першому списку, тому психодинаміки не спостерігалося.

Дослідженням було охоплено 58 парасуїцдентів, які перебували в лікарні швидкої медичної

допомоги (ЛШМД) м. Миколаєва, у стані раннього постсуїцида (перший тиждень після спроби). Статева структура цільової групи: чоловіки – 29,4%, жінки – 70,6%, середній вік: 24 роки. Для оцінки характеристик особистості, емоційного стану і життєвого тонусу на момент дослідження, крім згаданої вище «Методики цільової спрямованості особистості», застосовувалися психодіагностичні інструментарії, перелік їх представлений у наших роботах [5].

Результати типології психодинамічних відносин представлені на рис. 1.

Окремим питанням стояла оцінка особливостей психодинамічних відносин цільової спрямованості. Психодинаміка – це точка зору, заснована на психоаналітичній перспективі Фрейда, що підкреслює важливість взаємодії між несвідомим і свідомим аспектами особистості. Психодинамічна перспектива фокусується на оцінці поведінки і психічних процесів за допомогою проективних тестів, таких, зокрема, як тест чорнильних плям Роршаха. Методика Роршаха є очевидним вибором для такого завдання, оскільки вона забезпечує розуміння динаміки особистості людини, а також сили та дефектів его, ступінь контролю над суперего, здатності до емпатії та ін.

Питання про прогностичні можливості тесту Г. Роршаха досі є дискусійним. Ю.С. Савенко (1972) відчленував на основі протоколів тесту Г. Роршаха загальні ознаки для групи хронічних алкоголіків, які вчинили суїцид: перше за все, це ознака своєрідної емоційної дезорганізації (поєднання ускладнень включення інтелектуальної переробки в умовах емоційного натиску з показниками емоційної напруженості, страху, коартірованим типом переживання і шоком на IX таблиці), а також характерною за виразністю для афективних станів дезорганізацією мислення (± 40%). Симптоматично також поєднання показників м'якості, жіночності та опозиційності на тлі значного зниження людських образів і домінування різних об'єктів [10].

Щоправда, Н. Нойрінгер (1965), який зробив огляд робіт із суїцидів із застосуванням тесту Г. Роршаха, дійшов висновку, що в цьому тесті не існує будь-яких специфічних ознак, що дозволяють передбачити суїцидальну поведінку. Проте надалі в рамках розробленої Дж. Екснером інтегративної системи психодіагностики [14] виникла можливість діагностувати фактори прийняття суїцидального рішення. Розроблено індекс «Суїцидальне сузір'я», який включив 12 критеріїв, кожен з яких має специфічний психологічний сенс і належить до певної сфери психологічного функціонування.

У нашому дослідженні була зроблена спроба перевірити можливість використання окремих показників у відповідях по тесту Роршаха, якщо не як прямих індикаторів поточного суїцидального ризику, то для більш поглибленого розуміння динаміки цільової спрямованості в осіб із суїцидальною поведінкою, що передбачає подальшу роботу з превенції і поственції суїциду.

Кореляційний аналіз відповідей парасуїцидентів, які брали участь у дослідженні, дав такі результати (див. Табл. 1).

В альтруїстів можна відзначити зв'язок їхньої позиції з показником латентного часу під час появи відповіді на пропонований стимул. Альтруїстична установка передбачає продукування цілей гуманістичного, загальнолюдського змісту, далеких по віддаленості, незважаючи на наявну ситуацію, в якій вони перебувають, незважаючи на депресію, яка все ставить під сумнів, крім того, дослідження

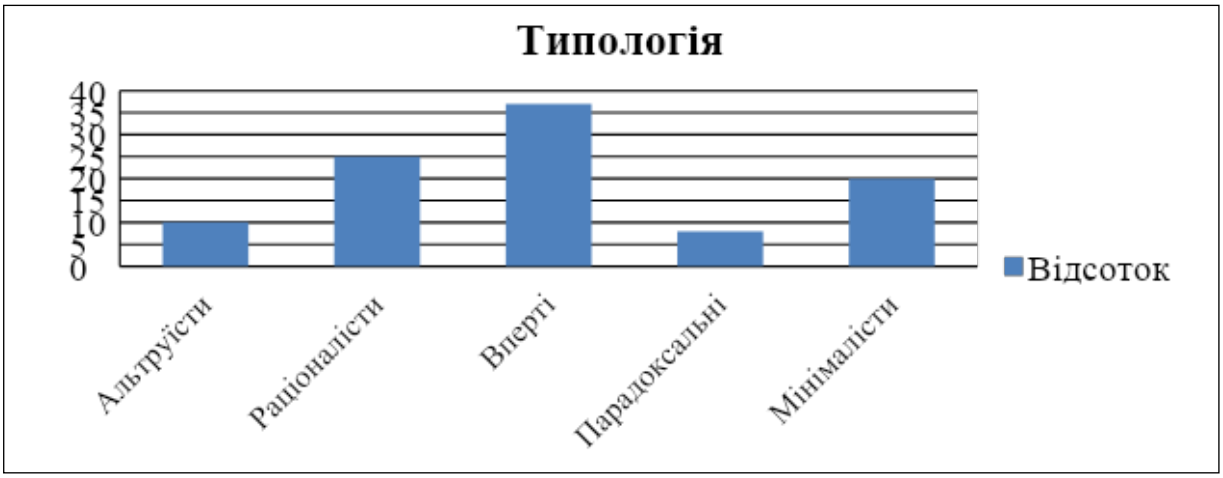

Рис. 1. Типологія психодинамічних відношень

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки типів психодинамічних відносин та показників тесті Роршаха

Показники / Типи	Локалізація	Детермінанти	Контент	Особливі феномени
Альтруїсти	-	-	-	tcp =355*
Раціоналісти	Dd= 276*	FC=328*	Flor=359** Hd=27*	-
Вперті	-	-	Faun=363** Flor=-269*	-
Парадоксальні	S= 402** W-%=667*	-	-	-

* – показники із ймовірністю помилки p <= 0,05, ** – із ймовірністю помилки p <= 0,01

показали, що у факторні навантаження цього психодинамічного типу депресія входить як змінна (а не тільки як симптом суїцидальної кризи в даному випадку) разом із чутливістю, потребою в самоствердженні, віком. Можливо, це говорить про сталість принципів, поглядів, переконань, які передбачають певну виваженість і неквапливість у рішеннях, про що на несвідомому рівні і свідчить збільшення латентного часу у відповіді. Слід зазначити, що в «роршахіані» не так багато джерел, що розглядають питання, пов'язані із часом у процесі процедури тестування (латентний час, час у процесі відповідей, тимчасові коливання і т.ін.). Узагальнюючи, можна відзначити 3 підходи до цього питання: якщо таблиця викликає тривогу і напругу, деякі випробовувані реагують швидко (вербалізують), щоб якомога швидше знизити цю напругу. З іншого боку, деякі випробовувані знаходять тривогу настільки сильною, що вони повністю «блокуються», що призводить до надзвичайно довгої реакції або до прямої відмови від карти. Третя можливість – коли суб'єкт вважає, що його початкова асоціація недоречна для вербалізації і, таким чином, збільшує часовий інтервал пошуку більш прийнятної відповіді. Це цілком можливо для випробовуваних альтруїстичного типу. Дослідження Dean L. Gregg (1978) дозволили йому припустити, що підвищена тривалість відповіді на стимули Роршаха пов'язані із соціальною интроверсією (Si) і побічно через неї з депресією. Т.ч., в подальшому цей показник варто розглядати в числі прогностичних.

Раціоналісти. Дослідження в контексті футурреальної психології показують далі, що раціоналістам як психодинамічному типу властивий прояв інтелектуалізму на шкоду душевним якостям потреб, що підтверджується кореляцією з відповідями на незвичайні дрібні деталі (Dd). Ніна Рауш де Траубенберг зазначає, що ці відповіді часто зустрічаються у випробовуваних з раціональним складом розуму, педантичних, а також схильних до нав'язливих станів, які, втім, не обов'язково носять патологічний характер. Негативна кореляція із прийняттям власної агресивності, напруга базальних потреб знаходить відображення в детермінанті FC, яка відображатиме певну адаптацію до світу, зберігаючи суб'єктний характер, або, у всякому разі, тенденцію до неї, яку можна враховувати як протективний чинник. Справді, FC дає позитивну кореляцію з пунктом модифікованої шкали суїцидальних думок А. Бека (що входила в пакет діагностичних методик), яка говорить про планування своїх дій (r = 0,85 *), водночас цей пункт негативно корелює зі смертю, як метою самоушкодження (r = – 0,861 *).

Формо-колірна відповідь підтверджує відсутність імпульсивності в раціоналістів, або суїцидальні дії неафективної природи, природу цю треба досліджувати далі. Ми також звертаємо увагу на змістовні показники відповідей разом із формальними. Як відомо, Г. Роршах не надавав такого важливого значення цієї категорії відповідей, тим цікавіше розглянути їх діагностичні можливості. Г. Роршах вперше провів розходження між відповідями всієї людської фігури (H) і частин людської фігури (Hd), і ці категорії змісту були збережені іншими системами Роршаха протягом багатьох років, у тому числі і системою Зигмунда Піотровскі, в рамках якої ми працювали. Згідно з Германом Роршахом, ми очікуємо знайти у звичайному протоколі в нормі більше людських описів у цілому, ніж людських деталей [9]. Кілька авторів вказали на взаємозв'язок між Hd і тривогою, зокрема із приводу інших людей, і труднощами у взаєминах (Rapaport, 1946; Rausch de Traubenberg, 1970). Klopfer and Davidson (1962) припустили, що реакції особи або голови, які повторюються, можуть вказувати на заклопотаність або акцент на інтелектуальності, з інтелектуалізацією або

примусом як захистом. «Людський зміст» (H) зазвичай розглядається як показник зрілості і пристосованості за винятком відповідей Hd і (H). Докладні відповіді деталей людини (тобто Hd), хоча все ще вказують на інтерес до інших людей, можуть також вказувати на соціальну тривогу, настороженість, (Phillips & Smith, 1953; Rapaport, Gill & Schafer, 1968), гальмування і сумнів (Beck, 1952; Klopfer, Ainsworth, 1956 г.).

Mary Angela Yerkes (1983) у своєму дослідженні контенту в тесті описала три типи груп випробовуваних: добре адаптованих, погано адаптованих і проміжний тип. У більшості випадків результати за проміжними відповідями були саме такими – вони зазвичай потрапляли між добре адаптованими і погано адаптованими групами. Із деякими змістовними категоріями відповідей (Hd, природа, географія та архітектура) результати «проміжних» були найбільш пов'язані. Вони не потрапляли в патологічні типи за змістом відповідей, як погано пристосовані, але вони також не виявляли сильних сторін, як добре пристосовані суб'єкти. Можливо, зазначає автор дослідження, що «проміжні» відповіді мають справу з почуттям соціальної тривожності і гальмування через дистанціювання, і це предмет подальших досліджень.

Слід пам'ятати, що ми розглядаємо цей тип психодинамічних відносин все ж у світлі парасуїцидальної ситуації. Певною мірою це підтверджують дані кореляційного аналізу цілей і показників проектованого тесту. Так, близькі цілі пов'язані з відповідями Hd: r = 0,397 *, водночас далекі цілі мають позитивну кореляцію із цілісною людською фігурою, H: r = 0,397 *.

Вперті. Як уже відзначено, особистості цього типу не міняють місцями мети ні в першому, ні в другому списках. Дослідження в рамках футурреального підходу показали, що за рахунок самоконтролю і інтернальності вони бояться зробити неправильний вибір і чітко контролюють свою поведінку, відповідно, не хочуть щось міняти в житті. У цього типу психодинамічних відносин ми виявили лише один кореляційний зв'язок із категорією змісту природи. Реакції природи, ландшафту і ботаніки можуть бути пов'язані з пасивністю і незрілістю (Draguns et al., 1967), але також можуть бути пов'язані з нормальністю і приємним емоційним станом (Beck & Molish, 1967; Phillips & Smith, 1953). Як відзначає Mary Angela Yerkes, той факт, що «проміжні» відповіді найбільше зачіпають такі елементи, як природа, архітектура і географія, може бути особливо переконливим свідченням того, що ці суб'єкти мають справу з певними негативними почуттями шляхом дистанціювання. Той факт, що вони найбільше докладно описують основні реакції людини, можна розглядати як особливо сильну ознаку соціальної тривожності. Це підтверджує і наше дослідження. Ми відзначаємо, що у впертих змістовна категорія, пов'язана з природою, показує кореляцію з цією позицією Flor (r = 0,269 *) Faun (r = 0,359 *), у свою чергу, Flor корелює з нейротизмом (r = 0,482 *), тривогою (r = 0,456 *), і депресією (r = 0,458 *). Це підтверджує основну ідею впертого типу цільової спрямованості, в тому числі і в суїцидальній ситуації: проблему самоконтролю і можливості вирішувати питання згаданих негативних переживань.

Парадоксальний тип психодинамічних відносин відрізняється тим, що висунуті на несвідомому рівні альтруїстичні цілі під час усвідомлення опускаються на більш низьке місце, взагалі зазначено, що він відрізняється від інших типів суперечливістю при постановці трьох видів цілей за віддаленістю від ситуації теперішнього часу. Тут значимими виявилися дві кореляції з категоріями проектованого тесту: із цілісною відповіддю, в даному випадку з його відсотковим вираженням з поганою формою (W-%) і відповідями на білий простір S; причому в протоколах парасуїцидентів вони позитивно пов'язані (r = 0,757 **). Г. Роршах вказав, що W має прямий зв'язок з інтелектуальними здібностями і здатністю організовувати речі або предмети в осмислене і чіткий ціле. Бек (1952) також розглядав W як міру концептуальної діяльності. Загальною точкою відповідей W є пошук єдності. Ми відзначаємо кореляцію із цим найважливішим показником локалізації, причому поганої форми (r = 0,667 *), що розглядається як патологічний феномен [1]. Н.Р. де Траубенберг зазначає, що «саме адекватність виділеної форми дозволяє визначити, чи відповідає здатність індивіда його зусиллям або його образу дії, або ж лише честолюбність і бажання блиснути спонукають його до відповідей типу W. У першому випадку ми маємо справу з WF+, у другому – з WF-, «із помилковою інтелектуалізованістю» [8, с. 51]. Це може вказувати на механізм химерної інверсірованості цільової спрямованості «парадоксального» типу. Я В. Васильєв зазначає, що вони на несвідомому рівні визнають провідний рівень далеких цілей, але під час усвідомлення проявилася їхня емоційна холодність (Е. Кречмер) і фактор слабкої «сили его». Певною мірою це пояснює і роль S-відповідей в їх

протоколах. Сам по собі цей показник, запропонований ще самим творцем тесту, і зараз викликає суперечливі оцінки, але більшість сходиться на тому, що він може свідчити про опозиційність (Bandura, 1954; Beck, 1945; Rappaport, 1946), суперечливість, негативізм і ворожість (Beck and Molish, 1945), агресивність при фрустрації потреб (Ingram,W 1954). У суїцидальному контексті ця агресія спрямована на себе. Це певною мірою пояснює суперечливість парадоксальної установки: з одного боку, постановка перспективних цілей передбачає дії: r = 0,981, з іншого ж боку, не вистачає наполегливості: r = -0,95 і самодисципліни: r = -0,951, такий, можливо, є механізм переходу від далеких цілей до близьких, хоча суїциденти і схильні до перегляду деяких цінностей (p <0,05). Поява S говорить про прагнення опанувати ситуацію, в основі якого лежить потреба в автономії та незалежності.

На закінчення можна відзначити, що дослідження проективних відповідей на тест Роршах дозволяє розширити розуміння особливостей механізмів психодинаміки цільової спрямованості не тільки в нормі, на якій воно, власне, і формувалося, а й у клініці, що показує, що ця концепція життєва, підтверджується емпірично і дозволяє розглянути перспективи надання психологічної допомоги в суїцидальної поственції.

Список літератури:

1. Б.И. Белый. Тест Роршаха. Практика и теория / под ред. Л.Н. Собчик. Санкт-Петербург : «Дорваль», 1992. 200 с.

2. Васильев Я.В. Футурреальная психология личности : монография. Николаев : Изд-во «Илион», 2007. 519 с.

3. Васильев Я.В. Целевая направленность личности (футурреальный подход). Saarbrücken : Palmarium Academic Publishing, 2015. 232 с.

4. Каневський В.І. Психологічні особливості парасуїцидальної поведінки особистості : автореф. дис…. канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2011. 20 с.

5. Каневский В.И. Парасуицид, черты личности и временная перспектива. в журналі: *Humanitatis*. № 1 за 2018 год.

6. Каневський В.І. Цільова спрямованість особистості: можливості корекції. *Habitus.* 2020. Вип. 12. Т. 2. С. 150–154.

7. Каневский В.И., Васильев Я.В. Целевая направленность, содержание целей и парасуицид: International Journal of Innovative Technologies in Social Science, 4(8), Vol. 2, June, 2018.

8. Рауш де Траубенберг Н.К. Тест Роршаха: Практическое руководство. Москва : Когито-Центр, 2005. 255 с.

9. Роршах Г. Психодиагностика: Методика и результаты диагностического эксперимента по исследованию восприятия (истолкование случайных образов). Москва : Когито-Центр, 2003. 336 с.

10. Савенко Ю. Алкогольные суициды по данным теста Роршаха. *Тезисы докладов конференции «Проблемы патопсихологии»*. Москва, 1972. С. 169–173.

11. Bishop, J. Martin, M.S. et al. Suicide Signs on the Rorschach. Journal of Contemporary Psychotherapy, Vol. 30, No. 3, 2000.

12. Devvarta Kumar, S. Haque Nizamie, Priyadarshee Abhishek,Lavanya Tumkur Prasanna. Identification of suicidal ideations with the help of projective tests: A review. *Article history:* Received 2 May 2014.

14. Exner J.E. The Rorschach: A Comprehensive System: Vol.1. Basic foundations / J. E. Exner. – New York: Wiley, 1993.

15. Gollwitzer, P.M. Oettingen, G., 2015. Motivation and Actions, Psychology of. In: James D. Wright (editor-in-chief), International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2nd edition, Vol 15. Oxford : Elsevier. Pp, 887-893.

16. Wrosch C, Scheier MF, Carver CS, Schulz R. The importance of goal disengagement in adaptive self-regulation: When giving up is beneficial. Self and Identity. 2003a;2:1–20.

17. Wrosch, C., Scheier, M. F., Miller, G. E., Schulz, R., & Carver, C. S.. (2013). Goal Adjustment Scale--(GAS). Measurement Instrument Database for the Social Science. Retrieved from www.midss.ie

Kanevskyi V.I. TYPES OF PSYCHODYNAMIC RELATIONS OF GOAL ORIENTATION OF PARASUIDE PERSONALITY

The article is devoted to the consideration of psychodynamics of the goal orientation of the personality, in particular, the types of psychodynamic relations. The peculiarities of the futurreal approach, which speaks about the orientation of the individual to the future, the linear and level structures of the personality, the position of the individual – egocentric, rational and altruistic, and three types of goals in their distance from the present situation: near, medium and far. The original "Methodology of goal orientation of the personality" of the author of the futurreal approach, conditions of its filling is described. From the point of view of psychodynamic relations of conscious-unconscious processes the features of four types of psychodynamics are described: altruistic, rational, stubborn and paradoxical. Possibilities of application of principles of futurreal psychology and typology of psychodynamic relations in work with the parasuicide personality are considered. It is noted that among persons with suicide attempts the stubborn type of psychodynamic relations of target orientation prevails. The type of goal orientation, defined as minimalist and which occurs only in a suicidal situation, is recorded. The possibility of estimating the peculiarities of psychodynamics of the goal orientation of parasuicides by means of a projective method, in particular, the test of G. Rorschach's ink spots, is presented, and the possibilities of its use are considered. In the process of studying patients, the correlation between the types of psychodynamic relations and the categories of the Rorschach test was determined by projective methods: localization, determinants, content and special phenomens. It is shown that for the altruistic type the actual connection with the latent time of the testing procedure, for the rational one – the correlation with the form color responces and some responces on the content, in particular, details of the human body, for the stubborn – content responce related to objects nature and for the paradoxical type – responces to the white space and holistic responce with a bad form. In conclusion, attention is paid to the possibility of using these results for diagnosis and the need for further research.

Key words: *futurreal psychology, goal orientation, linear structure of personality, level structure of personality, typology of psychodynamic relations, Rorschach test.*

УДК 159.96
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/03

Компанович М.С.
Український католицький університет

КОНТЕНТ-АНАЛІЗ СНОВИДІНЬ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПСИХОСОМАТИЧНИМИ СЕРЦЕВО-СУДИННИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ

У статті описано результати проведеного контент-аналізу тематики сновидінь у підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями. Сновидіння розглянуто в контексті психоаналітичного підходу як форму відреагування глибинних переживань та їх латентних змістів у пацієнтів-підлітків у часі госпіталізації. Оскільки сновидіння є наслідок фізичної і психічної реальності сновидця, глибоким інструментом для пізнання прихованих проблем особистості. Проте багато механізмів сновидінь досі не зрозумілі. Аналізуючи сновидіння, можна виявити непізнаний для клієнта ресурс несвідомого, як наслідок, вивчаючи символіку сновидінь, можна дізнатись про хворобу, яка починає проявлятись, чи про те, яку функцію виконує захворювання для сновидця. Запропоновано також поділ сновидінь у пацієнтів із психосоматичними дисфункціями на маніфестрні сновидіння, що опрацьовують сенс захворювання та сновидіння, що опрацьовують наслідки захворювання.

Проаналізовано тематику сновидінь підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями за життєвими сферами досліджуваних, а саме міжособистісні стосунки, сфера побуту та екзистенційних переживань. Проведено статистичне опрацювання результатів контент-аналізу тематики сновидінь для підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями та контрольної групи досліджуваних, також за нозологічними групами пацієнтів-підлітків із ессенціальною гіпертонією, гіпотонією, вегето-судинною дистонією, аритмією. Також розглянуто сновидіння досліджуваних за формою їхнього втілення, що спостерігаються у сновидіннях досліджуваних: відщеплена від сновидця; включеність у буденну реальність сновидця; змішана форма відображення сновидіння; егоцентрична форма втілення.

Основну увагу звернено на відмінності, які спостерігаються в досліджуваних експериментальної та контрольної груп, а також на особливості опрацювання сновидцями тематики сновидінь з огляду на діагностовано дисфункції, внаслідок якої досліджувані перебувають на госпіталізації.

Ключові слова: *контент-аналіз сновидінь, механізми сновидінь, психоаналітична психотерапія, підлітки, психосоматичні серцево-судинні захворювання.*

Постановка проблеми. У психоаналітичній психотерапії психосоматичних розладів можемо виокремити такі форми опрацювання захворювання через сновидіння: 1. Сновидіння, що маніфестують про захворювання, куди відносяться часто повторювані сни певної тематики. 2. Сновидіння, що опрацьовують психосоматичний розлад. До цієї групи сновидінь можемо віднести такі форми відреагування на захворювання, як заперечення, відщеплення, інтеграція, пристосування або пошук вторинної вигоди від хвороби. 3. Сновидіння, що опрацьовують наслідки психосоматичних розладів. В основі цієї групи сновидінь часто лежить конфлікт примирення з новим травмованим хворобою образом Я сновидця.

Аналіз основних досліджень. Одним із перших, хто спробував аналізувати сновидіння як прояв витіснених в підсвідомість переживань, був З. Фройд. На його думку, сновидіння символізують несвідомі потреби й тривоги особистості. Головною характеристикою сновидіння, за З. Фройдом, є те, що сновидіння побуджене бажанням, а виконання цього бажання реалізується через зміст сновидіння. Тобто сновидіння є усуванням подразників, що порушують сон шляхом ілюзорного переживання виконання бажання. Процеси, внаслідок яких із прихованих думок сновидіння, соматичних подразників, залишків денних вражень формується явний зміст сновидіння, використовують чотири основних меха-

нізми: згущення, зміщення, вторинне опрацювання та образне зображення думок [5].

В аналітичній психотерапії виокремлюється індивідуальна та групова форма роботи зі сновидіннями клієнта. Робота зі сновидінням в індивідуальній психотерапії передбачає надійну форму трансферу у стосунках між аналітиком та аналізантом, що є запорукою якісного опрацювання важливої для перебігу терапії інформації і часто є «прямим повідомленням» несвідомого клієнта несвідомому аналітику. Тому робота зі сновидіннями – це «бесіда» двох підсвідомостей, що відбувається під контролем уважного і сильного Его психотерапевта. М. Кан сформулював перелік вимог до функціонування психічного апарату аналізанта, які забезпечують можливість працювати зі сновидінням, до них належить: добра взаємодія між Его і несвідомим; внутрішнє несвідоме джерело занепокоєння (рушійна сила сновидіння); достатня інтегрувальна сила Его і хороша здатність до символізації; дистанціювання від надто жорсткого морального контролю; збереження після образів сну в стані неспання [2].

Групова робота зі сновидінням клієнтів має певні особливості, Х. Фукс вважав, що кожен сон який розповідають в групі є власністю цієї групи. Групові сни є важливою формою комунікації, що стосуються групової динаміки. Е. Гартман пропонує модель сну, у центрі якої фокусує афективний досвід. В основі його клінічних спостережень лежать серійні посттравматичні сни, зокрема сни після захворювань. Під впливом емоційного досвіду відбувається накладання на метафоричну, образну мову афективного стану сновидця, власне цей феномен Е. Гартман формулює як «сни контекстуалізовані емоціями». Згодом цю ідею доповнив Е. Фіз, розглядаючи сновидіння як процес самозцілення у формі «нічної психотерапії». В. Шіндлер наголошує на тому, що сон відтворює приховані афекти хворого і до цих афектів можна торкнутись лише афективним шляхом за допомогою схожого психоемоційного досвіду. М. Гротьян у своїй праці про групову роботу зі сновидіннями описує сон як продукт групового досвіду, латентні змісти якого група «зчитує» більш чуттєво, ніж сам сновидець [1; 3; 4].

Метод контент-аналізу сновидінь використовуваний дослідниками (К. Абрахам, З. Фройд, Р. К. Баландін, А. М. Вейн, Н. Я. Грот, Р. Мей, Л. Калігор, В. М. Касаткін, Е. Д. Коен, Н. Малкольм, В. Філліпс) як у психотерапевтичній практиці, так і в науковому осмисленні, що дає можливість систематизувати та класифікувати за сферами, тематикою та змістами опрацьовувані сновидцям несвідомі сенси щодо різних аспектів свого життя.

Виклад основного матеріалу. Сновидіння є психічним феноменом, продуктом і проявом сновидця у відповідь на подразники, що є прямим, неприкритим виконанням бажання сновидця, а функцією сновидіння є оберігання сну. Сновидіння найчастіше переживаються у зорових образах, що супроводжуються думками та почуттями, які подразнюють різні рецептори.

Дослідження проводилося в часі госпіталізації респондентів на базі Комунального некомерційного підприємства «Львівська 1-ша міська клінічна лікарня ім. Князя Лева» Центру «Підліток і сім'я» та Львівського некомерційного підприємства «Міська дитяча клінічна лікарня» м. Львова, що тривала з 2015 по 2018 рр. Всього в ньому взяли участь 180 підлітки із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями (ессенціальна гіпертонія, гіпотонія, вегето-судинна дистонія, аритмія), а також 180 підлітків які склали контрольну групу.

За допомогою методу контент-аналізу сновидінь нами було виокремлено тематику сновидінь характерну для підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями та контрольної групи досліджуваних. Ця тематика класифікована за життєвими сферами підлітків.

Сфера міжособистісних стосунків включає в себе *тематику любові,* у сновидіннях досліджуваних має такі контексти: негативний, мрійливо-позитивний та сексуальний. *Тематика покарання* носить у сновидіннях підлітків такі форми втілення: сновидець переживає покарання, сновидець карає когось. *Тематика втечі*, спостерігається у двох векторах: сновидець тікає від когось; сновидця переслідують; сновидець переховується від когось. *Тематика сварки* має дві формами втілення: включеність сновидця у сварку та спостерігання сновидця за сваркою. *Тематика конкуренції* розгортається у двох змістах сновидець конкурує з кимось та хтось конкурує зі сновидцем. *Тематика дружби*: дружба як ресурс для сновидця та протилежний, коли дружба є фрустрацією для сновидця. Схожа ситуація спостерігається з *тематикою сиблінгових стосунків* у сновидінні, які переживаються сновидцем як ресурсні та в протилежному вияві, як фруструючі.

Сфера побуту включає таку тематику: контакт із предметами побуту, які є фізично важкими

для сновидця. Ці сновидіння характеризується двома формами розгортання їхньої атракції, а саме контакту сновидця із чимось важким та уникнення сновидцем чогось важкого.

Сфера екзистенційних переживань фігурує у сновидіннях досліджуваних як тематика фізичної смерті та тематика страху втрати чогось чи когось значимого.

Для збору сновидінь нами використано план опису сновидінь ОППРЗ (обстановка, персонажі, події, реагування, завершення) В. Філліпса з метою розуміння їхнього емоційного підтексту. Цей план був поданий обом групам підлітків у щоденник інтроспекції та рефлексії як структура для нотування сновидіння.

За формою втілення можемо виокремити чотири, що спостерігаються у сновидіннях досліджуваних: 1. Відщеплена від сновидця (образи кінофільмів, книг, чужих розповідей, тощо). 2. Включеність у буденну реальність сновидця (є продовженням денних подій). 3. Змішана форма відображення сновидіння. 4. Егоцентрична форма втілення – уві сні все відбувається навколо сновидця, заради сновидця або через сновидця.

Результати описової статистики дозволяють виявити середнє значення за тематикикою сновидінь та формою їхнього втілення, що відповідають життєвим сферам підлітків експериментальної та контрольної груп. Інтерпретуючи результати роботи зі сновидіннями, тематику класифікуємо за попередньо описаною характеристикою. Тож проаналізуємо детальніше тематику сновидінь у підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями та їхніх однолітків без проявів захворювання.

Сфера переживань міжособистісних стосунків характеризується такою тематикою у сновидіннях підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями: спостерігання сновидцем за сваркою (M=4,88 S.D=3,205), включеність сновидця у сварку (M=4,42 S.D=4,079), сновидець несе за щось покарання (M=5,43 S.D=3,322), сновидець карає когось (M=5,14 S.D=3,524), втеча сновидця від когось (M=2,67 S.D=3,323), переслідування сновидця (M=2,74 S.D=3,418), сновидець ховається від когось (M=3,80 S.D=3,69), сновидець конкурує із кимось (M=5,91 S.D=3,114), зі сновидцем хтось конкурує (M=3,37 S.D=2,796), дружба як ресурс для сновидця (M=3,69 S.D=3,058), дружба як фрустрація для сновидця (M=5,26 S.D=3,147), сиблінгові стосунки як ресурс (M=2,60 S.D=2,438), сиблінгові стосунки як фруструючі (M=6,25 S.D=2,659).

Особливості переживання підлітком міжстатевих стосунків, що проявляється в тематиці любові: переважає тематика любові з негативним контекстом (M=4,02 S.D=2,98), любов із мрійливо-позитивним контекстом (M=3,41 S.D=3,27), найменше простежується тематика любові із сексуальним контекстом (M=2,06 S.D=2,115).

Для контрольної групи підлітків характерними є такі особливості переживання у сновидіннях тематики міжособистісної взаємодії. Зокрема, спостерігання сновидцем за сваркою (M=3,87 S.D=3,250), включеність сновидця у сварку (M=2,73 S.D=2,792), сновидець несе за щось покарання (M=1,67 S.D=1,990), сновидець карає когось (M=1,79 S.D=2,228), втеча сновидця від когось (M=1,75 S.D=2,076), переслідування сновидця (M=1,71 S.D=2,025), сновидець переховується від когось (M=1,60 S.D=2,363), сновидець конкурує з кимось (M=2,47 S.D=1,992), зі сновидцем хтось конкурує (M=3,00 S.D=2,828), дружба як ресурс для сновидця (M=4,85 S.D=3,752), дружба як фрустрація для сновидця (M=1,93 S.D=2,302), сиблінгові стосунки як ресурс (M=6,67 S.D=3,713), сиблінгові стосунки як фруструючі (M=1,07 S.D=1,588).

Особливості опрацювання підлітками контрольної групи міжстатевих стосунків, що характеризується втіленням у сновидіннях такої тематики: переважає тематика любові з негативною конотацією (M=3,30 S.D=1,125), тематика любові із мрійливо-позитивною конотацією (M=3,41 S.D=3,087), найяскравіше спостигається тематика любові із сексуальним контекстом (M=5,69 S.D=3,601).

Сфера побутових взаємодій в підлітків із експериментальної групи в сновидіннях проявляється в переживанні сновидцями дискомфортних станів, що втілюється в такій тематиці: контакт сновидців із чимось важким (M=3,52 S.D=3,710), уникнення сновидцями чогось тяжкого (M=4,31 S.D=3,483).

У тематиці сновидінь контрольної групи досліджуваних переживання дискомфортних станів проявляється в незначному вияві, також як контакт з чимось важким (M=1,47 S.D1,977) та уникнення чогось тяжкого (M=1,50 S.D=2,023).

Сфера екзистенційних переживань та страхів проявляється в тематиці сновидінь підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями як тема смерті (M=4,28 S.D=3,556) та страх втрати (M=4,19 S.D=3,616). У контрольної групи досліджуваних спостерігається також тема смерті (M=2,58 S.D=3,205) та страх

втрати виявляється значно яскравіше (M=5,84 S.D=3,145).

За формою втілення сновидінь у підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями спостерігаються відщеплена від реальності сновидця форма втілення (M=2,73 S.D=2,792), переважає включеність у буденну реальність сновидця (M=6,25 S.D=2,659), також трапляється змішана форма втілення сновидінь (M=2,06 S.D=2,115). Натомість у контрольної групи досліджуваних переважає відщеплена від реальності сновидця форма втілення (M=5,26 S.D=3,147), спостерігається також включена в буденну реальність сновидця форма втілення (M=2,73 S.D=2,792) та змішана (M=1,75 S.D=2,076).

Тож можемо простежити такі особливості переживання у сновидінні міжособистісних стосунків досліджуваних із експериментальної та контрольної груп. У підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями переважає тематика сновидінь така, як покарання, втеча та переслідування, яка в контрольної групи спостерігається значно менше. Натомість також доволі часто підліткам сниться спостерігання за сварками та вони бачать уві сні, як хтось конкурує з ними, але дружбу та сиблінгові стосунки підлітки контрольної групи переживають уві сні здебільшого як ресурсні. Також значно менше підлітки із контрольної групи опрацьовують тему смерті, але значно більше проявляється страх втрати, як правило, позитивного соціального іміджу. Переживання підлітками тематики міжстатевих стосунків у сновидіннях характеризується наступними особливостями. У підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями спостерігається любов із негативною контекстом та любов із позитивно-мрійливим контекстом, але найменше виявляється тематика любові із сексуальним контекстом, натомість ця тематика переважає в контрольної групи досліджуваних.

За формою втілення сновидінь можемо виокремити такі відмінності: у підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями переважає включеність у буденне життя сновидця, натомість у підлітків без проявів захворювання – навпаки, відщепленість від реального життя сновидця, що можна пояснити сильним контролем та фіксацією на денних переживаннях підлітків із експериментальної групи, натомість підлітки з контрольної групи уві сні є менш контролюючими, що дозволяє їм символічно відреаговувати денні переживання.

Результати описової статистики тематики сновидінь досліджуваних експериментальної групи за нозологіями. У підлітків із діагнозом «*ессенціальна гіпертонія»* включеність сновидців у міжособистісні стосунки проявляється в такій тематиці: спостерігання сновидця за сваркою (M=3,50 S.D=2,813), включеність сновидця у сварку (M=6,66 S.D=3,763), сновидця карають за щось (M=4,46 S.D=3,559), сновидець карає когось (M=7,03 S.D=2,709), втеча сновидця від когось (M=0,83 S.D=1,599), переслідування сновидця (M=6,70 S.D=2,705), сновидець переховується від когось (M=1,03 S.D=1,519), сновидець конкурує з кимось (M=1,80 S.D=1,788), зі сновидцем хтось конкурує (M=7,03 S.D=2,226), дружба як ресурс для сновидця (M=7,00 S.D=2,067), дружба як фрустрація для сновидця (M=1,86 S.D=1,676), сиблінгові стосунки як ресурс (M = 1,80 S.D = 1,788), сиблінгові стосунки як фрустрація (M=7,03 S.D=2,266). Тематика любові опрацювання у сновидіннях в таких формах: переважає тематика любові із негативною контекстом (M=5,20 S.D=2,524), також простежується тематика любові із сексуальним контекстом (M=2,36 S.D=2,075), любов із мрійливо-позитивним контекстом виявляється найменше (M=1,83 S.D=2,379). Переживання підлітками із ессенціальною гіпертонією дискомфортних станів та екзистенційних страхів, проявляється в такій тематиці: контакт із чимось важким (M=6,20 S.D=3,387), уникнення чогось тяжкого (M=1,20 S.D=2,006), тема смерті (M=1,60 S.D=2,222), страх втрати (M=3,83 S.D=3,322). За формою втілення сновидінь у досліджуваних із ессенціальною гіпертонією спостерігається включеніть у буденну реальність сновидця, що є продовженням денних подій (M=2,80 S.D=1,063).

Тож для підлітків із діагнозом ессенціальна гіпертонія характерними є такі особливості. Ці підлітки у сновидіннях активно беруть участь у сварках, а також вони схильні карати когось, аніж бути об'єктом покарання, також переживають уві сні переслідування, що свідчить про активну життєву позицію цих досліджуваних. Цікавим є те, що досліджувані підлітки із ессенціальною гіпертонією є дружелюбними та відкритими у взаємодії з оточуючими, дружні стосунки трактують як ресурс, але натомість тематика сиблінгових стосунків для них є фруструючою. Що стосується взаємодії із протилежною статтю, яка проявляється у сновидіннях через тематику любові, то це в даних досліджуваних більшою мірою має негативний контекст. Особливості переживання у вісні цими досліджуваними

контакту із чимось, що розцінюється як важке, свідчить про життєву стратегію включеності у справи, які в більшості випадків вимагають від досліджуваних посутньої затрати сил. Для підлітків із цим діагнозом є притаманним опрацювання у вісні тематики втрати, що також може свідчити про захисні, більш сплощені способи ореальнення глибших досвідів, контакт з якими є занадто важкими для підлітків, тому відтворюється уві сні в безпечній формі.

Досліджувані підлітки із діагнозом *гіпотонія* характеризуються такими відмінностями в тематиці сновидінь, включеності сновидця в міжособистісні стосунки: спостерігання сновидцем за сваркою (M=5,86 S.D=2,542), включеність сновидця у сварку (M=1,76 S.D=3,103), сновидець несе за щось покарання (M=7,06 S.D=2,664), сновидець карає когось (M=4,46 S.D=3,559), втеча сновидця від когось (M=0,66 S.D=1,224), переслідування сновидця (M=0,50 S.D=0,900), сновидець переховується від когось (M=4,80 S.D=3,626), сновидець конкурує з кимось (M=5,80 S.D=3,021), зі сновидцем хтось конкурує (M=2,83 S.D=2,653), дружба як ресурс для сновидця (M=2,56 S.D=2,045), дружба як фрустрація для сновидця (M=7,00 S.D=2,067), сиблінгові стосунки як ресурсні (M=6,33 S.D=2,073), сиблінгові стосунки як фруструючі (M=2,63 S.D=1,586). Тема любові фігурує в наступних контекстах опрацювання через сновидіння: любові із негативним контекстом (M=1,43 S.D=2,176), переважає тематика любові із сексуальним контекстом (M=6,20 S.D=2,683), а також простежується тематика любов із мрійливо-позитивною контекстом (M=1,83 S.D=2,198). Опрацювання підлітками з гіпотонією дискомфортних станів та екзистенційних страхів через сновидіння спостерігається в такій тематиці: контакт із чимось важким (M=1,76 S.D=3,450), уникнення чогось тяжкого (M=6,20 S.D=2,987), тема смерті (M=6,26 S.D=4,003), страх втрати (M=1,10 S.D =1,604). За формою втілення в досліджуваних із гіпотонією переважає включеніть у буденну реальність сновидця, що є продовженням денних подій (M=2,26 S.D=1,229).

Підлітки з діагнозом «гіпотонія» в міжособистісній взаємодії за матеріалами сновидінь обирають пасивну позицію, вони схильні спостерігати за сварками, підлягати самим покаранню, аніж карати когось, також сновидці схильні ховатись від певної загрози, аніж тікати, чинячи активну дію. Проте також ці досліджувані у сновидінні схильні виявляти активну позицію щодо конкуренції, через що дружні стосунки схильні розцінювати як фрустрацію, тобто трактуючи їх як певним чином загрозливі для себе, а сиблінгові натомість як ресурсні та безпечні. Тема міжстатевих стосунків у сновидіннях підлітків із гіпотонією проявляється через тематику любові із сексуальним контекстом. В опрацюванні дискомфортних станів та екзестанційних страхів підлітки з гіпотонією у сновидіннях схильні уникати контакту із чимось, що здається їх важким, а також акцентовані на темі смерті.

Підліткам із діагнозом «*вегето-судинна дистонія»* притаманна наступна відмінність у тематиці сновидінь. За тематикою перебування сновидців у міжособистісні стосунки: спостерігання сновидцем за сваркою (M=6,30 S.D=2,805), включеність сновидця у сварку (M=1,13 S.D=2,388), сновидець несе за щось покарання (M=5,73 S.D=2,690), сновидець карає когось (M=4,23 S.D=3,559), втеча сновидця від когось (M=6,40 S.D=2,672), переслідування сновидця (M=0,83 S.D=1,599), сновидець ховається від когось (M=3,66 S.D=3,717), сновидець конкурує з кимось (M=7,26 S.D=2,116), зі сновидцем хтось конкурує (M=2,96 S.D=2,470), дружба як ресурс для сновидця (M=1,80 S.D=1,788), дружба як фрустрація для сновидця (M=7,03 S.D=2,266), сиблінгові стосунки як ресурс (M=1,86 S.D=1,676), сиблінгові стосунки як фрустрація (M=7,00 S.D=2,067). Тема любові фігурує у наступних формах опрацювання: тематика любові із негативним контекстом (M=1,30 S.D=2,135), переважає тематика любові із сексуальним контекстом (M=6,76 S.D=2,445), а також простежується тематика любов із мрійливо-позитивною контекстом (M=1,76 S.D=2,128). Особливості опрацювання підлітками із вегето-судинною дистонією дискомфортних станів та екзистенційних страхів, проявляється в такій тематиці: контакт із чимось важким (M=1,00 S.D=2,084), уникнення чогось тяжкого (M=6,23 S.D=2,737), тема смерті (M=5,56 S.D=2,608), страх втрати (M=5,33 S.D=3,808). За формою втілення сновидінь у досліджуваних із вегето-судинною дистонією спостерігаєть включеніть у буденну реальність сновидця, що є продовженням денних подій (M=2,56 S.D=1,104).

Таким чином, підліткам із діагнозом «вегето-судинна дистонія» у сновидіннях притаманною є спостерігацька позиція, а також схильність до уникнення, тікання від певної загрози. Сновидці схильні конкурувати, що свідчить про відкриту позицію у контакті з іншими, вони вважають себе гідними суперниками, або часто схильні викликати прихильність через зваблення. Ці досліджу-

вані розглядають дружбу та сиблінгові стосунки як фрустрацію. Натомість у сновидіннях, що мають тематику міжстатевої взаємодії, у підлітків переважає любов із сексуальним контекстом. Також досліджувані підлітки схильні уникати контакту із тим, що трактується ними як важке, немає посутніх відмінностей у прояві тематики смерті та страху втрати.

У підлітків із діагнозом «*аритмія»* за тематикою перебування сновидців у міжособистісні стосунки: спостерігання сновидцем за сваркою (M=3,75 S.D=2,798), включеність сновидця у сварку (M=6,41 S.D=4,022), сновидець несе за щось покарання (M=4,34 S.D=3,558), сновидець карає когось (M=7,00 S.D=2,751), втеча сновидця від когось (M=0,68 S.D=1,137), переслідування сновидця (M=6,79 S.D=2,704), сновидець ховається від когось (M=1,31 S.D=2,123), сновидець конкурує з кимось (M=6,79 S.D=2,568), зі сновидцем хтось конкурує (M=2,51 S.D=2,063), дружба як ресурс для сновидця (M=6,93 S.D=2,069), дружба як фрустрація для сновидця (M=1,86 S.D=1,705), сиблінгові стосунки як ресурсні (M=1,86 S.D=1,787), сиблінгові стосунки як фруструючі (M=7,17 S.D=2,237). У досліджуваних переважає тематика любові із негативним контекстом (M=5,65 S.D=2,409), проявляється тематика любов із мрійливо-позитивною контекстом (M=1,82 S.D=2,421), та найменше виявлено тематику любові із сексуальним контекстом (M=2,03 S.D=2,112). Особливості опрацювання підлітками із аритмією дискомфортних станів та екзистенційних страхів проявляється в такій тематиці: контакт із чимось важким (M=5,89 S.D=3,266), уникнення чогось тяжкого (M=1,24 S.D=2,029), тема смерті (M=3,62 S.D=3,166), страх втрати (M=2,86 S.D=3,356). За формою втілення сновидінь у досліджуваних із аритмія переважає включеніть у буденну реальність сновидця (M=2,86 S.D=1,301), що є продовженням денних подій.

Тож серед підлітків із аритмією виявлено такі особливості в тематиці опрацювання у сновидіннях міжособистісних стосунків: сновидець бере активну участь у сварках, ці досліджувані схильні карати когось, аніж бути покараними, досліджувані часто стають об'єктами переслідування, схильні проявляти активну позицію в конкуренції, але водночас дружбу вони переживають у сновидінні як ресурсну, натомість сиблінгові стосунки сприймають як фруструючі. Втілення теми любові у сновидіннях цими досліджуваними опрацьовується в негативному контексті. Яскраво простежується тематика контакту досліджуваних із тим, що розцінюється підлітками як тяжке для них, також більше фігурує тема фізичної смерті, аніж втрати чогось.

У підлітків із діагнозом «*кардіооневроз»* за тематикою перебування сновидців у міжособистісні стосунки: спостерігання сновидцем за сваркою (M=6,30 S.D=3,788), включеність сновидця у сварку (M=3,73 S.D=3,016), сновидець несе за щось покарання (M=4,06 S.D=3,453), сновидець карає когось (M=6,36 S.D=2,747), втеча сновидця від когось (M=0,73 S.D=1,142), переслідування сновидця (M=0,70 S.D=1,342), сновидець ховається від когось (M=7,10 S.D=3,055), сновидець конкурує з кимось (M=6,73 S.D=2,558), зі сновидцем хтось конкурує (M=2,53 S.D=2,192), дружба як ресурс для сновидця (M=2,00 S.D=1,911), дружба як фрустрація для сновидця (M=7,20 S.D=2,203), сиблінгові стосунки як ресурсні (M=1,86 S.D=1,676), сиблінгові стосунки як фруструючі (M=6,76 S.D=2,238). Переважає тематика любові з негативним контекстом (M=5,33 S.D=2,509), також виявлено тематику любов із сексуальним контекстом (M=2,20 S.D=2,107), найменше виявлено тематику любові із мрійливо-позитивною контекстом (M=1,83 S.D=2,379). Особливості опрацювання підлітками із кардіоневрозом дискомфортних станів та екзистенційних страхів проявляється в такій тематиці: контакт із чимось тяжким (M=2,70 S.D=2,705), уникнення чогось тяжкого (M=5,66 S.D=2,892), тема смерті (M=4,80 S.D=3,448), страх втрати (M=5,58 S.D=3,255). За формою втілення сновидінь у досліджуваних із кардіоневрозом переважає включеніть у буденну реальність сновидця, що є продовженням денних подій (M=2,90 S.D=1,155).

Таким чином, можемо простежити такі особливості в тематиці сновидінь підлітків із кардіоневрозом, досліджувані підлітки у сновидіннях обирають пасивну позицію. Також вони схильний уникати відповідальністі, що простежується в опрацюванні тематики покарання сновидцем когось, переважає тематика втечі, що може характеризуватись як спосіб уникнення почуття провини. Ці підлітки також схильні конкурувати та розцінювати дружні та сиблінгові стосунки як фруструючі. Тематика любові у сновидіннях цих досліджуваних має негативний контекст, також їм властиво переживати страх смерті.

Висновки з дослідження і подальші перспективи цього напряму. Контент-аналіз тематики сновидінь досліджуваних експериментальної та контрольної груп дає можливість простежити

певні відмінності. У підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями переважає тематика сновидінь така, як покарання, втеча та переслідування, яка значно менше, але все ж спостерігається і в контрольної групи, що можна пояснити в контексті вікових особливостей досліджуваних. Проте дружні та сиблінгові стосунки підлітки з контрольної групи переживають уві сні здебільшого як ресурсні, а також значно менше опрацьовують тему смерті. У підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями спостерігається любов із негативною контекстом та любов із мрійливо-позитивним контекстом, але найменше спостерігається тематика любові із сексуальним контекстом, натомість ця тематика переважає в контрольної групи досліджуваних. У підлітків із експериментальної групи за формою втілення сновидінь переважає включеність у буденне життя сновидця, натомість у контрольної групи, навпаки, відщепленість від реального життя сновидця, що можна пояснити сильним контролем та фіксацією на денних переживаннях підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями.

Список літератури:

1. Глива Є. Вступ до психотерапії : навч. посіб. Острог-Київ : Вид-во «Острозька академія» ; вид-во «Кондор», 2004. 80 с.

2. Кан М. Психология сновидений и развитие психоаналитического метода. *Современная теория сновидений*. Москва, 1999. С. 45–70.

3. Компанович М.С. Робота зі сновидіннями у діагностиці та психотерапії психосоматичних розладів. *Суспільні трансформації і безпека: людина, держава, соціум: матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (17 червня 2016 р.).* Львів : Львівський інститут МАУП, 2016. С. 57–60.

4. Лейбин В. Психоанализ : учебник. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 292 с. 5. Фройд З. Введение в психоанализ. Лекции. Санкт-Петербург : Питер, 2007. С. 45–131.

Kompanovych M.S. CONTENT ANALYSIS OF DREAMS OF ADOLESCENTS WITH PSYCHOSOMATIC CARDIOVASCULAR DISEASES

The article describes the results of the content analysis of dreams in adolescents with psychosomatic cardiovascular disease. Dreaming is considered in the context of a psychoanalytic approach as a form of response to deep feelings and their latent contents in adolescent patients at the time of hospitalization. Because dreaming is a consequence of the physical and mental reality of the dreamer, a profound tool for understanding the hidden problems of personality. However, many mechanisms of dreams are still unclear. Analyzing dreams, you can identify an unknown to the client resource of the unconscious, as a result, studying the symbolism of dreams, you can learn about the disease that is beginning to manifest itself, or about the function of the disease for the dreamer. It is also proposed to divide dreams in patients with psychosomatic dysfunctions into manifest dreams, those that work on the meaning of the disease and dreams that work on the consequences of the disease.

The topic of dreams of adolescents with psychosomatic cardiovascular diseases in the life spheres of the subjects, namely interpersonal relationships, life and existential experiences. Statistical analysis of the results of content analysis of dream topics for adolescents with psychosomatic cardiovascular diseases and the control group of subjects, as well as nosological groups of adolescent patients with essential hypertension, hypotension, vegetative-vascular dystonia, arrhythmia. The dreams of the subjects are also considered according to the form of their embodiment, which are observed in the dreams of the subjects: detached from the dreamer; inclusion in the everyday reality of the dreamer; mixed form of dream reflection; egocentric form of embodiment.

The main attention is paid to the differences observed in the studied experimental and control groups, as well as to the peculiarities of the dreamers' elaboration of the subject of dreams in view of the diagnosed dysfunction as a result of which the subjects are hospitalized.

Key words: *content analysis of dreams, mechanisms of dreams, psychoanalytic psychotherapy, adolescents, psychosomatic cardiovascular diseases.*

УДК 159.923:938.363.6
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/04

Костюченко О.В.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СЕНСОРНО-ПЕРЦЕПТИВНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ В ОСНОВІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА

Стаття присвячена дослідженню значущості перцептивного відображення дійсності для професійного функціонування психолога в сучасних динамічних, суперечливих і турбулентних умовах життя та діяльності, а саме: в одержанні-орієнтуванні-оцінювання-інтерпретації і прогнозування сигналів (зовнішніх або внутрішніх); в адаптації як однієї з умов самореалізації особистості; в реалізації повного контакту, ясного бачення кожного в системі «Я-Інші-Світ»; у професійному спілкуванні, взаємодії та діяльності. Метою статті було обґрунтування ролі і місця сенсорно-перцептивного відображення у професійній діяльності психолога, в системі його професійно необхідних якостей. Проаналізовано важливі аспекти питання про взаємозв'язок професійних та особистісних якостей у професійній діяльності та особистісному розвитку психолога, що дозволили виявити недостатньо глибокий аналіз проблеми дослідження шляхів, методів, інструментів формування, діагностики та розвитку сенсорно-перцептивної складової частини системи професійно-важливих якостей психологів. З'ясовано, що важливою передумовою професійної діяльності психолога є: 1) психічне «налаштування», певне внутрішнє сенсорне «уявлення світу», складні процеси трансформації одержуваної інформації; 2) на сенсорно-перцептивному рівні відображення (первинний відбір і переробка) забезпечується орієнтування в конкретній ситуації, виділення найважливіших аспектів для розв'язання конкретного психологічного завдання у відповідності із цілісною моделлю-репрезентацією (образи сприймання, уявлення і спогадів), адекватної як предметові, так і завданням професійної діяльності психолога; 3) соціальна зумовленість перцептивної активності та ініціації перцептивної діяльності, що виявляється в активному ставленні до клієнта у суб'єкт-об'єктних відносинах (зокрема, баченні цілого і деталей, зовнішньої форми та внутрішньої суті речей в одному об'єкті; єдності позитивного і негативного, контрастів, протиріч в оточенні тощо); 4) здатність до розвитку, вдосконалення та розширення власних уявлень про довкілля, що впливає на повноцінність відображення системи «Я-Інші-Світ», визначаючи ясність, глибину і широту знань психолога.

Ключові слова: *сенсорно-перцептивне відображення, перцептивна діяльність, перцептивна репрезентація, механізми та ефекти міжособистісного сприймання, професійна діяльність психолога.*

Постановка проблеми. У взаємодії компонентів когнітивної, афективної, особистісної, соціальної та духовної сфер розвитку особистості відбувається оптимізація сенсорно-перцептивної діяльності в ефективному розрізненні, виборі та переробці інформації. Розуміння перцептивного відображення як джерела знань людини про навколишній світ, як складного процесу структурного об'єднання інформації про окремі якості предмета і створення його цілісного образу (Б. Ананьєв, Р. Арнхейм, М. Вертгеймер, В. Зінченко, Г. Костюк, К. Коффка, О. Леонтьєв, Б. Ломов, А. Лурія, В. Моляко, С. Рубінштейн і ін.) є вихідними положеннями про місце і роль повноцінного сприймання не лише у життєдіяльності, а й професійній діяльності будь-якого фахівця, зокрема психолога.

Передусім зазначимо, що професійна (наукова і практична) діяльність психолога залежно від її змістовного наповнення: мети, завдань, предметної організації, сфери реалізації – відбувається в різноманітному зовнішньому середовищі, умови якого у свідомості опосередковуються, трансформуються через власну систему життєвих смислів, цінностей і ідеалів, норм і правил, що ним приймаються. Основна значущість перцептивної діяльності для професійного функціонування психолога полягає: в інформуванні про події та явища довкілля, про потреби, актуальні стани, внутрішні ресурси власні та

замовників його психологічних послуг (далі у тексті – клієнт), в результаті чого вибудовується суб'єктивне уявлення про себе, іншого (клієнта), світ, відповідним чином реалізуючи ці уявлення в поведінці, спілкуванні та діяльності; в адаптації як одній з умов самореалізації особистості психолога під час переорієнтації його з пасивного сприйняття на активне, інтегроване сприйняття різномодальних відчуттів, що сприяє повному контакту із самим собою, ясному баченню кожного в системі «Я-Інші-Світ».

Про вплив таких характеристик сприймання, як адекватність і точність одержання, інтерпретація психологом сигналів (зовнішніх або внутрішніх) на характер взаємодії з навколишнім світом, подальша побудова своєї професійної діяльності, засвідчує думка В. Моляко про сприймання безпосередньої реальності, що є «основним каналом (звісно, автоматично включаючи відчуття та й, як мінімум, запаси пам'яті та оперативної мисленнєвої обробки інформації, яка надходить в даний момент) контакту суб'єкта зі світом, фундаментом його поточного орієнтування – оцінювання й прогнозування перебування свого «Я» в навколишньому контексті…» [9, с. 7].

Актуальність досліджуваного питання полягає в тому, що саме в сучасних динамічних, суперечливих і турбулентних умовах життя та діяльності набувають соціального значення проблеми: оптимізації та регулюванні перцептивного відображення у професійній діяльності психолога (тут, зараз і певним чином), у поєднанні об'єктивних та суб'єктивних умов для цього, що виявляється у формуванні системи образів «Я-Інші-Світ», яка є цілісним, інтегральним, адекватним відображенням дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях психологів (І. Андрєєва, О. Бондаренко, І. Вачков, С. Дерев'янко, Є. Ільїн, М. Амінов, Н. Бачманова, О. Бодальов, О. Власова, В. Карандашев, В. Панок, О. Саннікова, Н. Стафуріна, Н. Чепелєва й ін.) розкриваються важливі аспекти питання про взаємозв'язок професійних та особистісних якостей у професійній діяльності та особистісному розвитку психолога. Поряд із тим спостерігається недостатньо глибокий аналіз проблеми дослідження шляхів, методів, інструментів формування, діагностики та розвитку сенсорно-перцептивної складової частини системи професійно-важливих якостей особистості майбутніх психологів.

Метою статті є обґрунтування ролі і місця сенсорно-перцептивного відображення у професійній діяльності психологів, у системі його професійно необхідних якостей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед значної системи властивостей і когнітивних якостей психолога в адаптуванні до будь-яких умов і ситуацій професійної діяльності важливу роль відіграє сенсорно-перцептивна активність у пізнанні себе, інших, світу, що є передумовою професійної психологічної роботи. Зокрема, це стосується таких критеріїв професійної придатності психолога до практичної діяльності: потужна енергетика, система механізмів особистої регуляції та емоційної витривалості, оптимальний добір засобів відновлення (В. Панок, Н. Чепелєва); стресостійкість у процесі спілкування, вміння контролювати свою поведінку, атракція, емпатія, емоційне зараження (Н. Амінов, М. Молоканов); «соціальний інтелект» як центральний механізм розуміння поведінки клієнта; здатність легко встановлювати і підтримувати контакт з іншими [4]; здібності до повного та правильного сприйняття об'єкта, спостережливість, швидка орієнтація в ситуації; розуміння внутрішніх властивостей та особистостей об'єкта, проникнення в його внутрішній світ, психологічна інтуїція (Н. Бачманова, Н. Стафуріна) [5]; широкий репертуар перцептивних категорій (Л. Копець) для опису та оцінки іншої людини, більш висока перцептивна точність і здатність до децентрації: точне прогнозування реакцій вперше побаченої людини в експериментальній ситуації [6].

Саме в ефективному інформуванні про властивості об'єктів середовища та організації дій клієнта відповідно до зміни умов його життя відіграє значну роль об'єктивне перцептивне відображення. У теоретичних та експериментальних дослідженнях пізнавальних процесів (Н. Завалова, Б. Ломов, В. Пономаренко й ін.) виокремлюються три основні рівні психічного відображення: сенсорно-перцептивний, рівень уявлень та вербально-логічний. Сенсорно-перцептивне відображення розглядається як дії, спрямовані на розв'язання певних завдань, що становлять пізнавальну, практичну або творчу діяльність суб'єкта, зокрема забезпечують орієнтування в конкретній ситуації, виділення найважливіших для розв'язання конкретного завдання аспектів, здійснюють таку обробку інформації від органів чуття, яка веде до побудови образу, адекватного як предметові, так і завданням діяльності (А. Запорожець, Г. Костюк, Б. Ананьєв, О. Леонтьєв, Л. Веккер, А. Логвиненко, В. Зінченко, Д. Брунер, Ю. Ведін). Організована перцептивна діяль-

ність, в основі якої лежать певні способи обстеження об'єкта, застосування понятійного апарату, забезпечує багатостороннє, багаторівневе сприйняття об'єкта. Відповідно до основних положень гештальтпсихології (М. Вергенмер, В. Келлер, Д. Катц) така властивість сприймання, як цілісність, – не об'єктивна характеристика предметів і явищ, а внутрішня властивість «духу», його початкова цілісна структура; в акті сприйняття здійснюються своєрідне формотворення, надається цілісність і структурність предметам, які відображаються; у процесі сприймання хаотичність, невпорядкованість світу перетворюється в певні структури, в певні форми, в результаті чого предмети виступають як цілісні [8].

Зауважимо на таких визначеннях образу сприймання, який розглядається: 1) частіше як репрезентація: уявлення або образ, репродукція презентації або повторення, заміщення [12] окремого об'єкта, а не оточуючої реальності в цілому; перцептивна полімодальна репрезентація реальності являє собою сукупність перцептивних образів і відчуттів, які репрезентують сприйняту людиною в даний момент реальність і її саму в ній, що змінюються в процесі своєї поточної взаємодії одне з одним, постійно добудовується актуальною моделлю-репрезентацією цього ж світу, яка явно виконує адаптаційну роль; 2) як єдиний приклад об'єктивного, ознаками якого є: фізичний, очевидний або реальний для всіх спостерігачів; 3) доступний публічній верифікації і надійний, що фіксується як незалежний від суб'єкта; зовнішній по відношенню до тіла або свідомості; 4) вільний від психічного чи суб'єктивного досвіду, відтворений практично без помітних для спостерігача змін під час повторення тих самих умов сприйняття; 5) передбачуваний, що підкоряється відомим фізичним законам [13, с. 541]; 6) двоплановий: чуттєва основа та сприйманий сенс (Е. Тітченер), первинні образи й образи сприймання (Г. Гельмгольц), образ сприймання та модель-репрезентація навколишнього світу («видиме поле» й «видимий світ» за Дж. Гібсоном), чуттєва тканина і предметний зміст (О. Леонтьєв) [3, с. 286]; 7) як активний і творчий процес, який «створює усвідомлене психічне відображення предмета та ситуації в цілому у вигляді цілісного знання, що… виникає при безпосередньому впливі предмета на органи почуттів;... опосередкований індивідуальним досвідом суб'єкта, що розглядається як рішення їм свого роду перцептивної задачі» [3, с. 13]; 8) «цілісний когнітивний процес, в якому фіксується, оцінюється й інтерпретується об'єктивна реальність у різних модифікаціях, результатом чого є побудова (конструювання) конкретного перцептивного образу; процеси сприймання починаються з активізації оперативних і глибинних структур, функціонування ланцюгу «праобраз-прообраз-образ-орієнтир» (В. Моляко) [2, с. 7]; 9) «актом психічного моделювання змін стану людського тіла, які виникають у процесі його взаємодії з навколишнім світом, що включає в себе конструювання особливих психічних репрезентацій цих змін і розгляд свідомістю утворених конструктів як репрезентацій навколишньої реальності» (С. Поляков) [10, с. 162].

Особливої уваги заслуговує питання соціальності перцептивних процесів [7], а саме «соціальне сприймання» як соціальна зумовленість процесу сприймання в умовах професійної діяльності психолога: дослідження психологами соціально-перцептивних характеристик спільної діяльності (Г. Андреєва, А. Коссаковскі, М. Обозов, Х. Теджфел, С. Фрейзер, А. Хараш та ін.); особливостей міжособистісного сприймання в різних сферах життєдіяльності, спілкування людини (Л. Гозман, Я. Коломінський, Р. Кричевський, С. Максименко, В. Семиченко, Н. Чепелєва, Ю. Швалб та ін.); проблем підвищення точності міжособистісного сприймання, розвитку соціальної перцепції (А. Бандура, М. Герберт, М. Даннет, К. Девіс, Дж. Кемпбелл, Р. Кричевський, К. Левін, Л. Петровська та ін.); механізмів соціальної перцепції, що зумовлюють ефективність взаємодії людей (В Агеєв, О. Бодальов, І. Кон, Б. Паригін, Т. Хайдер, В. Ядов). Спеціальною формою обговорення проблем соціальної перцепції є ідея зв'язку пізнавальних процесів і культури (Л. Виготський), культурно-історичної детермінації психіки, що підводить до висновку про залучення процесу сприймання до комунікації, суспільних зв'язків і відносин.

Виокремимо такі основні функції соціальної перцепції у професійній діяльності психолога: самопізнання; пізнання клієнта; організація спільної діяльності на основі взаєморозуміння; встановлення емоційних відносин; основні соціально-перцептивні дії: сприйняття зовнішнього вигляду і поведінки клієнта; реконструкція внутрішнього образу, тобто соціально-психологічних особливостей себе і клієнта; основні механізми міжособистісного сприймання: ідентифікація, емпатія, стереотипізація, проектування, каузальна атрибуція, децентрація; ефекти сприйняття: «ефект ореолу», «ефект пріоритету»,

«ефект первинності», «ефект новизни». «ефект краси». Зауважимо на таких відомих основних положеннях про механізми та ефекти міжособистісного сприймання: відрізняються одне від одного різним рівнем узагальнення, формою, змістом, сферою і широтою застосування, адекватністю, джерелами походження, способами формування та іншими властивостями, однак в усіх випадках суб'єкт пізнання здійснює конкретні внутрішні дії, завдяки яким відбувається формування суб'єктивної моделі внутрішнього світу іншої людини; у психіці психолога та його клієнта утворюють цілісну систему, яка здатна не лише оптимізувати, але й погіршувати пізнання і міжособистісні стосунки; скорочуючи час пізнання, допомагають швидше вступати в контакти; у зв'язку зі стандартизацією процесу людського спілкування можуть сприяти формуванню хибних уявлень про іншу людину, що негативно впливає на весь процес спілкування, точність і адекватність сприймання людини людиною.

Перцептивні образи, що формуються у процесі професійної діяльності психолога, виконуючи *пізнавальну* (перцептивний образ, за Л. Ітельсоном, у своїй наочності здатний ефективно відображати та робити «видимими», втілюючи у просторово-часовій структурі, трансформуючи в динамічні моделі, практично будь-які категоріальні відносини реальності: просторово-часові, атрибутивні, каузальні, телеологічні, екзистенціальні й інші), *прогностичну, регулюючу* (регуляція поведінки і діяльності відбувається завдяки інтенціональним й афективним компонентам образу (Д. Міллер, Ю. Галантер, К. Прибрам), з урахуванням зовнішніх обставин, відповідних їм мотиваційних і цільових аспектів діяльності, реалізується завдяки наявності оперативних компонентів у наочних образах, що дозволяє образам трансформуватися в перцептивно-моторні схеми), *креативну* (той самий об'єкт, та сама предметна ситуація, реальність, актуальна чи шукана цілісність, може бути прототипом величезної кількості різних моделей чи змодельованих уявлень), *комунікативну* (певна інформативність образу і здатність виконувати роль носія інформації між комунікантами, доповнюючи мовне спілкування в умовах неможливості чи недостатності вербальних способів і засобів передачі інформації від одного суб'єкта до іншого) функції, зумовлюють особливості соціальної перцепції.

На синтезі пізнавальної, прогностичної, регулюючої, креативної, комунікативної функцій перцепції в теорії Е. Берна заснована система благополуччя особистості «Я-Інші-Світ», яка формує життєвий сценарій залежно від особливостей сприймання та ставлення до кожного об'єкту цієї системи. Засновник трансакційного аналізу Е. Берн, використовуючи кращі досягнення традиційного психоаналізу (зокрема, уявлення про психологічні захисти), також звертає увагу на творчі потенції особистості. Саме в результаті того, що людина навчається бути такою, якою вона є, вільною, розкутою, природною – вивільнюються її творчі здібності і, таким чином, відбувається особистісне зростання [1].

Розглядаючи сприймання, зумовлене всіма сторонами життєдіяльності людини, всіма сферами суспільства, як породження людської взаємодії, як здатність, що виявляється в умовах інтеріндивідного простору, як інновацію, тим самим ми визначаємо його соціальну природу. На наш погляд, необхідність вивчення перцептивних систем у соціальному аспекті світосприймання є очевидною, оскільки дає можливість більш глибинного розкриття людської індивідуальності, багатогранності її творчого потенціалу.

Висновки. Отже, важливою передумовою професійної діяльності психолога є психічне «налаштування», певне внутрішнє сенсорне «уявлення світу», що впливає на поточне сприйняття професійної реальності. На сенсорно-перцептивному рівні відображення відбуваються складні процеси трансформації одержуваної інформації: її первинний відбір (вибірковість сприймання) і переробка, що забезпечує орієнтування в конкретній ситуації, виділення найважливіших для розв'язання конкретного психологічного завдання аспектів на основі відповідної моделі-репрезентації – образів сприймання, уявлення і спогадів як цілісного об'єкта, адекватного і предметові, і завданням професійної діяльності психолога. З'ясовано питання «соціального сприймання» як соціальної зумовленості процесу сприймання в умовах професійної діяльності психолога, в умовах якої його перцептивна активність та ініціація перцептивної діяльності виявляється: в активному ставленні до клієнта в суб'єкт-об'єктних відносинах; у впровадженні в активну перетворювальну діяльність суспільно відпрацьованих сенсорних еталонів; у здатності до ініціативної поведінки, що активно спрямовує відчуття на максимальну точність бачення психологічних проявів клієнта; за наявності досвіду якісно різноманітної та кількісно достатньої взаємодії із середовищем, коли зорганізуються повноцінні

способи аналізу об'єкта та синтезуються системи ознак для побудови адекватних образів зовнішніх об'єктів. Безперечною є роль у когнітивній складовій частині професійної діяльності психолога об'ємного і цілісного сприймання з активізацією всіх аналізаторів, в усіх зв'язках і взаєминах з оточуючими об'єктами. Безумовно, здатність до розвитку, вдосконалення та розширення власних уявлень про довкілля (зокрема, бачення цілого і деталей, образного начала, одиничного та всезагального, зовнішньої форми та внутрішньої суті речей в одному об'єкті; можливості проявів абстрактних понять у конкретній формі; єдності позитивного і негативного, контрастів, протиріч в оточенні) впливає на точність і повноцінність відображення системи «Я-Інші-Світ», визначаючи ясність, глибину і широту знань психолога.

Подальшою перспективою в цьому напрямку вважаємо розроблення та впровадження психологічного інструментарію, емпіричне дослідження особливостей сенсорно-перцептивного відображення психологами індивідуальних, багатогранних психологічних особливостей клієнтів.

Список літератури:

1. Берн Е. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Санкт-Петербург : Лениздат, 1992. 400 с.

2. Бехтель Э.Я., Бехтель А.Э. Контекстуальное опознание. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 336 с.

3. Гусев О.М. Відчуття і сприйняття. Загальна психологія: у 7 т. ; за ред. Б.С. Братуся. Москва : Акад., 2007. Т. 2. 416 с.

4. Дуткевич Т. В., Савицька О. В. Практична психологія. Вступ до спеціальності. Київ : Центр учб. літератури, 2007. 255 с.

5. Іванова О.В., Москаток Л.М., Корсун С.І. Психологія. Вступ до спеціальності. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 184 с.

6. Копець Л.В. Особливості сприйняття інших людей професійними психологами. *Наук. зап. НаУКМА*. Сер. Пед., психол. науки та соц. робота. 2005. Т. 47. С. 49–56.

7. Костюченко О. В. До проблеми соціальності перцептивних процесів. *Гуманітарний корпус*: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]. Вип. 16.. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2018. С. 193–197.

8. Костюченко О.В. Перцептивна активність у формуванні образу світу в структурі творчої діяльності. *Фундаментальные и прикладные психологические исследования в практиках ведущих научных школ: реалии и перспективы*: межд. коллект. моногр.; под ред. акад. Л.Ф. Бурлачука, акад. Т.П. Висноватовой, проф. В.М. Синельникова ; отв. сост. В.Е. Лунев. Макеевка : МЭГИ – Institution is Certified by International Education Sosiety, London, GreatBritain; Донецк: Світ Книги, 2012. С. 218–235.

9. Моляко В.А. Исходные предпосылки построения концепции творческого восприятия. *Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості*: зб наук. праць Інституту психології їм. Г.С. Костюка АПН України; за ред. В.О. Моляко. Том 12. Вип. 8. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 7–16.

10. Поляков С. Э. Феноменология психических репрезентаций. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 688 с.

11. Психология ощущений и восприятия, изд. 2-е исп. и доп.; под ред. Ю.Б. Гиппенрейтера и др. Москва: ЧеРо, 2002. 610 с.

12. Радионова С.А. Социология: Энциклопедия ; сост. А.А. Грицанов и др. Минск : Мир энцикл., 2003. 1312 с.

13. Ребер А. Большой толковый психологический словарь : пер. с англ. Москва : Вече : АСТ, 2001. Т. 1: А-О. 2003. 591 с.

Kostyuchenko O.V. SENSORY-PERCEPTIVE REFLECTION IN THE BASIS OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A PSYCHOLOGIST

The article is devoted to the study of the significance of perceptual reflection of reality for the professional functioning of a psychologist in modern dynamic, contradictory and turbulent conditions of life and activity, namely: in obtaining-orienting-evaluating-interpreting and predicting signals (external or internal); in adaptation as one of the conditions of self-realization of the individual; in the implementation of full contact, a clear vision of everyone in the system "I-Other-World"; in professional communication, interaction and activity. The purpose of the article was to substantiate the role and place of sensory-perceptual reflection in the professional activity of a psychologist, in the system of his professionally necessary qualities. Psychological researches of important aspects of the question of interrelation of professional and personal qualities in professional activity and personal development of the psychologist that allowed to reveal insufficiently deep analysis of a

problem of research of ways, methods, tools of formation, diagnostics and development of sensory-perceptual component of system of professionally important qualities. It was found that an important prerequisite for the professional activity of a psychologist is: 1) mental "tuning", a certain internal sensory "representation of the world", complex processes of transformation of the received information; 2) at the sensory-perceptual level of reflection (primary selection and processing) provides guidance in a particular situation, highlighting the most important aspects for solving a particular psychological problem in accordance with a holistic model-representation (images of perception, ideas and memories), adequate as a subject, and the task of professional activity of a psychologist; 3) social conditionality of perceptual activity and initiation of perceptual activity, which is manifested in an active attitude to the client in the subject-object relations (in particular, the vision of the whole and details, external form and inner essence of things in one object; unity of positive and negative, contrasts, contradictions in the environment, etc.); 4) the ability to develop, improve and expand their own ideas about the environment, which affects the completeness of the reflection of the system "I-Other-World", determining the clarity, depth and breadth of knowledge of the psychologist.

Key words: *sensory-perceptual reflection, perceptual activity, perceptual representation, mechanisms and effects of interpersonal perception, professional activity of a psychologist.*

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

UDC 159.9
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/05

Overchuk V.A.
Vasyl' Stus Donetsk National University

REASONS FOR PSYCHOLOGICAL UNPREPAREDNESS OF PERSONS WITH DISABILITIES FOR WORK

The article focuses on the socio-psychological integration of people with disabilities, which remains an important issue for most countries. The author refers to a number of studies conducted in Ukraine and abroad, which show that, despite the efforts of states, there are still problems with the acceptance of persons with disabilities by society, and this primarily concerns the right to work. Discrimination and prejudice against people with disabilities by employers is based on the belief that typical abilities are higher. At its heart, ableism is rooted in the assumption that disabled people require 'fixing' and defines people by their disability. It is a system that values people based on their bodies and minds and what society deems to be 'normal', and devalues and limits the potential of disabled people. In such conditions, one of the areas of work in the field of social and psychological rehabilitation of people with disabilities and their employment is to encourage them to start their own business. At the same time, according to the author, the problem of self-employment of people with disabilities needs in-depth analysis not only in terms of the number of people who received help in starting their own business, but also in a number of other indicators used in research by foreign scientists. The article reveals the reasons why people with disabilities do not dare to start their own business. First, it concerns the stereotypes that exist in society. Second, people with disabilities often have problems with work motivation. Third, these are the fears that people with disabilities face in society. Fourth, it is discrimination in society. Fifth, the lack of social communication. The problem of psychological readiness of a person with disabilities to start their own business remains very relevant today. Among the main reasons for psychological readiness for self-employment, the author identifies: lack of previous experience, insecurity, lack of motivation for self-employment among people with disabilities. employment and economic growth. A number of socio-psychological causes cause social tension, poverty, insecurity, material and moral degradation of people with disabilities and their families.

Key words: *person with a disability, employment, motivation to work, psychological readiness.*

Formulation of the problem. The employment of people with disabilities remains an essential issue for most countries. To a large extent, the European orientation of modern Ukrainian politics draws additional attention to the needs of minorities and social groups that are in a non-competitive position. The government has taken some steps to improve legislation and state support. Still, the general political situation and the level of economic and social development of the country hinder the solution to this problem. The training programs for persons with disabilities and their further employment in specialized enterprises or enterprises with specially equipped jobs have shown their effectiveness, but, unfortunately, the scope of coverage of persons with disabilities in such programs remains insufficient.

Several studies [1; 2, p. 59–77] conducted in Ukraine and abroad show that despite the efforts of the state, there are still companies and organizations that are afraid to hire people with disabilities. They are fearful of reduced productivity, reduced quality of products or services, increased control by the state, additional costs, additional responsibilities. Also, many people are afraid to work with people who have psychological or mental problems, lag behind

in development. This phenomenon is observed in different countries of the world [2]. Therefore, it is difficult to talk about the full competitiveness of people with disabilities when the labour market is not ready for it. In such conditions, one of the areas of work in the field of social rehabilitation of persons with disabilities and their employment is to stimulate self-employment of such persons.

According to Ukrainian law, a self-employed person is a taxpayer who is a natural person-entrepreneur or carries out the independent professional activity, provided that such person is not an employee within such entrepreneurial or independent professional activity [3].

Entrepreneurship is an opportunity that allows a person with a disability to develop professionally and provide for their material needs. It also allows you to take a better position in society while having a flexible working day that meets the capabilities and conditions of this particular person, will enable you to work from home or specially equipped for their own needs office or workshop, and have, no less important, professional independence.

Analysis of recent research. General issues of social and psychological protection, labour relations, professional training of the population attract the attention of such scientists and practitioners as M. Avramenko, S. Bandur, D. Bohynia, O. Buhutskyi, I. Hnybidenko, M. Dolishnii, T. Zaiats, K. Korsak, M. Kostakov, E. Libanova, I. Maslova, V. Onikienko, V. Pokryshchuk, V. Savchenko, A. Shevtsov, L. Shepotko, L. Cherniuk and others.

Analysis of scientific publications shows that, despite the growing share of fascinating and essential works, the degree of study of the realization of their rights by people with disabilities in all spheres of life, the processes of their professional rehabilitation, socio-psychological adaptation can not be considered sufficient and needs further research, which determined the direction of our study.

Presenting main material. An important area of work to increase the employment of people with disabilities is to encourage such people to start their own business. In Ukraine, the state supports such initiatives. Thus, in Ukraine, an unemployed person who wants to start his own business can be provided with one-time assistance for organizing business activities [4]. The State Employment Service does not differentiate between people with disabilities but implements some measures aimed at supporting people who want to start their own business.

These measures include, but are not limited to:

1) informing the unemployed about the possibility of receiving financial assistance to start their own business;

2) provision of individual career guidance services;

3) involvement of the unemployed in counselling seminars;

4) help in developing a business plan;

5) assistance in the process of registration of documents and registration of own enterprise.

The number of people with disabilities who have received such assistance in the last three years is low.

At the same time, the problem of self-employment of people with disabilities needs in-depth analysis not only in terms of the number of people who received assistance in starting their own business but also in some other characteristics/indicators used in research by foreign scientists [5]:

1) perception of the existence of opportunities for persons with disabilities;

2) perception of their abilities;

3) fear of failure;

4) intentions to start their own business;

5) attitude to entrepreneurship;

6) the number of newly established enterprises (or the number of recently registered entrepreneurs);

7) the number of mature enterprises (number of entrepreneurs);

8) number of enterprises at the stage of origin/business plan;

9) the number of enterprises/entrepreneurs that have ceased their activities.

Indeed, it is necessary to pay attention to the fact that not all entrepreneurs continue their activities for an extended period. In January-October 2019, the number of entrepreneurs who ceased their activities was 3,160 and 1,131 more than the number of people who received unemployment benefits once (registered as entrepreneurs). Unfortunately, there is no data on persons with disabilities who have written the cessation of business activities.

There are several reasons why people with disabilities are in no hurry to start their own business. Some problems do not disappear when changing the form of employment of a person with a disability – whether this person works under a contract for another company, or independently develops their own business.

First of all, this applies to the stereotype of a passive person with a disability, which has long been established in society. For the most part, there is a plaintively passive attitude towards such a category of people as people who are physically and psychologically unprepared to work in the public sphere of

production. It was facilitated, in particular, by the long-term silence from society about the accurate scale of disability issues and the implicit social isolation of most of these people. For the most part, these people were left alone with their problems and hardly crossed the threshold of their place of residence. All care was reduced to the provision of financial assistance and some of them – vocational education and jobs in state-owned enterprises and organizations.

Secondly, people with disabilities in terms of motivation to work are a very diverse group: some of them have this motivation is relatively high, some – no, some – no at all. There is no direct relationship between the level of motivation to work and the degree or nature of the disability. Some people with disabilities have a lack of motivation to work – and this is one of the main obstacles to their self-employment.

And in this case, it is correct to speak not about low, namely about insufficiently high motivation, after all these people, in comparison with others need to overcome more obstacles, to make more efforts to establish own business and to work. Consequently, the motivation to work in them should be higher than in others.

We provide an indicative list of interrelated motives (meanings) of self-employment that may be important for a person with a disability:

1. Improvement of material condition;
2. Opportunity to feel their significance, communication with colleagues at work, a sense of belonging to the workforce;
3. The possibility of self-realization, enjoyment of work;
4. A sense of usefulness to other people;
5. Changing the social status of a person with a disability – obtaining grounds for social recognition, self-esteem;
6. Opportunity for career and material growth;
7. The possibility of establishing close relationships, starting a family;
8. Opportunity to diversify life, make it meaningful, full, etc.

In our opinion, in work on motivating people with disabilities to work, it is necessary to start the process of activating the existing motivation of a person in an irrelevant, "passive" state. It is a necessity to direct the flow of his thoughts in the right direction; it is necessary to create such conditions independently, decided on their significance for themselves. One of the main techniques that complement the identification of motives for self-employment is to discuss with a person with a disability the relevance of his current professional choice to life perspective. Suppose a young person realizes that his decision to start his own business is one of the components of his "life project". In that case, it is more likely to hope for activity in finding opportunities for self-employment and successful implementation of plans.

Also, in our opinion, it is necessary to dwell on the case when the motivation for self-employment is too high. When for a person starting a business becomes a "matter of life or death", it leads to excessive tension and stress, because every failure or difficulty in implementing plans, she is very disappointed. As a result, such a person may despair altogether, give up his intentions to work. Therefore, this category of people needs to pay more attention to the psychological support of self-employment.

Thirdly, one area of motivational work may be to address the fears of people with disabilities. Such people may not be active in starting their own business because they are afraid of some aspects of future employment: the rejection of the social environment, inability to cope with work tasks, fear of deteriorating health, fear of losing a pension (assistance), and so on.

Fourthly, it is the attitude towards a person with a disability in society. Such a person can fall victim to stereotypes anywhere if negative stereotypes about people with disabilities are firmly established in the community.

Fifthly, the level of development of social contacts can be a problem [6]. Social connections are essential when looking for a job in the speciality, and the development of their own business. Quite often, contacts with a person with a disability are closed to family, medical staff, and possibly some other people with disabilities. The situation is deteriorating in places where the infrastructure does not take into account the needs of people with disabilities, and such people have a reduced level of mobility as a result.

Finally, as analyzed in the previous section, the underdevelopment of institutions that would support people with disabilities at the start-up stage also hurts the number of businesses started by people with disabilities.

Institutional support is a significant factor in the development of entrepreneurship among people with disabilities. Studies around the world show that people with disabilities tend to have lower incomes and may even live on the brink of poverty [6]. This situation can be caused by various factors, among which it is especially important that people with disabilities may

not be able to master a high-paying profession due to lack of access to appropriate vocational education. Lack of sufficient financial and material resources, in turn, can affect the ability of a person with a disability to start their own business. As some scholars have rightly pointed out [7], people with disabilities, although assisted in starting their own business, do not take into account the need to adapt the workplace to the needs of people with disabilities, which may require significantly more financial investment than the amount of assistance. Therefore, an important step should be the differentiation between people with disabilities and other people in providing state assistance to start their own business.

At the same time, the problem of psychological readiness of a person with a disability to start his own business remains no less important than financial. Several factors affect the existence of this problem:

1. Insufficient level of socialization of individuals with disabilities. Only now is the state's policy on inclusive education and barrier-free cities gaining momentum. At the same time, progress has not yet affected all educational institutions, as well as not all settlements in Ukraine, have been able to adapt infrastructure to the needs of people with disabilities. Therefore, many such people are forced to spend most of their time at home, study at home and sometimes even master the profession. Such people especially need support so that they have confidence in their abilities and can go from the idea of entrepreneurship to its implementation and further support of such activities.

2. Limited list of professions taught to persons with disabilities in the State Employment Service and rehabilitation centres. On the one hand, the occupations on the list that teach people with disabilities are in demand. However, on the other hand, as mentioned earlier, many other professions are in need that can be mastered by people with disabilities, and that can be more convenient for such people and can allow them to start their own business.

3. Fear of failure studied helplessness. Throughout life, a person with a disability may become accustomed to criticism, to doubts about their own ability to do and achieve something, and the source of such suspicions may be loved ones. It affects the decision as to whether to start one's own business: the fear of failure, the belief that it will not work out, and as a result, a person with a disability prefers a small amount of social assistance instead of trying to have a full professional life.

Without waiting for the government to solve its problems, Ukrainian society is moving forward and has been spreading the practice of social entrepreneurship throughout Ukraine for several years. "A social enterprise is a social economy operator whose primary goal is to have social influence, not to make a profit for its owners or shareholders. It uses its profits primarily to achieve social goals…" [8]. The European Commission identifies three main characteristics-vectors of social enterprise [9]:

1) business vector – social enterprises have economic activity that brings profit and allows to distinguish these enterprises from non-profit organizations;

2) social vector – the primary and clear social goal at the heart of all activities that distinguish social enterprises from other ordinary enterprises;

3) management vector – which combines the two previous vectors so that business serves social purposes, and there are restrictions on the direction of profit distribution.

Social entrepreneurship is closely related to the concept of "inclusive entrepreneurship". It is a concept that means the involvement of underrepresented groups in entrepreneurship to help them overcome their social and economic problems [5, p. 312]. As the name implies, this concept is closely related to the idea of inclusion, which in this case has a particular specificity. As some scholars rightly point out, inclusive entrepreneurship involves more than just the inclusion of everyone in social life by accepting them into joint activities. This concept is broader because it concerns the change of worldview, skills and competencies on the way to self-realization. Social enterprises can be aimed at supporting people belonging to vulnerable social groups, including people with disabilities. This practice is not new to Western Europe, whereas in Ukraine it used to be much less effective and much less frequent in the private sector. The media claim that social entrepreneurship is gaining momentum and scale in Ukraine. Still, social activists, politicians and society continue to point to the acute problems that people with disabilities face daily. In this situation, the question arises whether social entrepreneurship is significant enough and how it can help solve the problem of unemployment in this group.

Unfortunately, in Ukraine, there are no detailed official statistics on the number and characteristics of social enterprises. This lack of statistics makes it difficult to assess the effectiveness of social enterprises in solving social problems. According to some data, at the end of 2018, there were about 150 social enterprises in Ukraine, but these are enterprises that reported their existence. The exact number of enterprises that would meet the criteria of social entrepre-

neurship is still unknown. According to researchers and analysts, the institutional environment of social entrepreneurship in Ukraine is still weak and needs significant further development. Many, if not most, of the social enterprises that currently exist in Ukraine, have been established through international donor projects. It is unclear whether they will continue their activities after the completion of the projects, as Ukraine still does not have a developed state and private-public support system for social entrepreneurs. Despite the increase in the number of social entrepreneurs and the constant development of the institutional environment for social entrepreneurs, Ukraine lacks a developed legal framework that would define social entrepreneurship and establish a clear regular basis for their creation and operation.

Conclusions. Thus, we believe that one of the promising areas of social policy for the employment of people with disabilities is to promote self-employment. This practice is actively used in many countries around the world. In Ukraine, a person with a disability who has expressed a desire to start his or her own business can receive a one-time allowance from the employment service. At the same time, available statistics show a low percentage of people with disabilities who have benefited from such support. Problems remain lack of previous experience, insecurity, lack of motivation for self-employment for people with disabilities, the ultimate goal of which is significant employment and economic growth. Several socio-psychological causes cause social tension, poverty, insecurity, material and moral degradation of persons with disabilities and their families.

Besides, the legislation excludes from tax benefits the payment of a single social contribution for persons with disabilities engaged in independent professional activity. It creates the preconditions for professional and socio-economic discrimination

References:

1. Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін : посіб. / Свинчук А.А., Корнецький А.О., Гончарова М.А., Назарук В.Я., Гусак Н.Є., Туманова А.А. Київ : ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2017. 188 с.

2. Pavel, R. Social entrepreneurship and vulnerable groups. Journal of Community Positive Practice, 2011. Issue 2. cc. 59–77.

3. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.

4. Про затвердження Порядку надання допомоги по безробіттю, у тому числі одноразової її виплати для організації безробітним підприємницької діяльності : Наказ Міністерства соціальної політики України від 15.06.2015 № 613. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0821-15.

5. Pilkova A., Jančovičová, Z., Kovačičová, Z. Inclusive entrepreneurship in Visegrad4 countries. 19th International Conference Enterprise and Competitive Environment, 2016. ECE 2016. 10-11 March 2016. Brno, Czech Republic. pp. 312– 320.

6. Renko M., Harris S.P., Caldwell K. Entrepreneurial entry by people with disabilities. International Small Business Journal, 2015. Volume: 34, issue: 5. pp. 555–578.

7. Богуславська С.І. Соціальна політика в умовах ринкових відносин. *Фінансовий простір*. 2013. № 2. С. 106–110.

8. A Map of Social Enterprises and Their Eco-systems in Europe Synthesis Report. Directorate-General for Employment, Social Affairs Affairs and Inclusion. European Commission. 2015. 169 p.

9. Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs. Social Enterprises / European Commission. URL : https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_en.

Оверчук В.А. ПРИЧИНИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НЕГОТОВНОСТІ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ ДО ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена соціально-психологічній інтеграції осіб з інвалідністю, яка залишається важливою проблемою для більшості країн світу. Автор посилається на низку досліджень, проведених в Україні та за кордоном, які показують, що, незважаючи на зусилля держав до цього часу, існують проблеми із прийняттям осіб з інвалідністю суспільством, і в першу чергу це стосується права на працю. Дискримінація та упередження щодо людей з обмеженими можливостями з боку роботодавців, засновані на переконанні, що типові здібності вищі. В основі дискримінації лежить припущення, що інваліди потребують «виправлення», яке оцінює людей за їхньою інвалідністю. Це система, яка оцінює людей на основі їхнього тіла, розуму та того, що суспільство вважає нормальним, а також знецінює та обмежує потенціал осіб з інвалідністю. У таких умовах одним із напрямків роботи у сфері соціально-психологічної реабілітації інвалідів та їх зайнятості є їхнє стимулювання до відкриття

власної справи. Водночас, на думку автора, проблема самозайнятості людей з інвалідністю потребує поглибленого аналізу не лише з точки зору кількості людей, які отримали допомогу у відкритті власної справи, а й у ряді інших показники, що використовуються в дослідженнях зарубіжними вченими. Стаття розкриває причини, чому люди з інвалідністю не наважуються відкривати власну справу. По-перше, це стосується стереотипів які існують у суспільстві. По-друге, в людей з інвалідністю часто існують проблеми з мотивацією до праці. По-третє, це страхи, які відчувають особи з інвалідністю перед суспільством. По-четверте, це дискримінація в суспільстві. По-п'яте, недостатній рівень соціальної комунікації. Проблема психологічної готовності людини з обмеженими можливостями до відкриття власної справи залишається дуже актуальною на сьогоднішній день. Серед основних причин психологічної готовності до самозайнятості автор виділяє: відсутність попереднього досвіду, незахищеність, відсутність мотивації до самозайнятості серед людей з обмеженими можливостями, кінцевою метою яких є ефективне працевлаштування та економічне зростання. Ряд соціально-психологічних причин спричиняє соціальну напругу, бідність, незахищеність, матеріальну та моральну деградацію людей з інвалідністю та їх сімей.

Ключові слова: *особа з інвалідністю, працевлаштування, мотивація до праці, психологічна готовність.*

УДК 159.9.018:167.23
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/06

Садова М.А.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ НА ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОБДАРОВАНОЇ МОЛОДІ

У статті здійснено аналіз впливу ціннісних орієнтацій на професійне самовизначення обдарованої молоді. Професійне самовизначення учня, студента межується з особистісним вибором життєвого шляху, який аргументується ціннісно-смисловими параметрами юнаків та дівчат.

Нами здійснений аналіз проблеми професійного самовизначення, що описується у працях багатьох відомих науковців: А. Маслоу, Б. Цуканова, Е. Франкла, Є Клімова, Дж. Холанда та ін.

Нами проаналізовані такі психологічні підходи щодо визначення проблеми: акмеологічний, аксіологічний, ціннісно-мотиваційний.

Акмеологічний підхід за Д. Мобергом описує як особисійсний, так і професійний аспект, тому ці дві сторони являються невід'ємним цілим у професійному становленні обдарованої молоді.

Аксіологічний підхід грунтується на професійному самовизначенні обдарованої молоді, яка має різні типи обдарувань. Із залежності від інтелектуальної обдарованості ціннісними орієнтаціями на майбутню професію буде саме професія, яка потребуватиме високих інтелектуальних здібностей. Діти із творчою обдарованістю будуть мати аксіологічну потребу до вибору творчої професії, де в основі буде креативність мислення. Діти з академічною обдарованістю будуть найбільш успішні у професійному виборі і у професійному становленні та самореалізації. Отже, їхній психотип адаптований до навчання в різних професійних галузях. Тому жага до знань, мотивація по оволодіння професією буде в основі академічного психотипу обдарованості.

Ціннісно-орієнтований підхід врівноважує цілі, цінності, здібності, задатки і вибір професії в гармонійну систему, яка функціанально працюватиме. Якщо не заложити в дитини правильний фундамент щодо вибору професії, то важко в подальшому буде реалізовуватись обдарованій молоді у професійній сфері життєдіяльності.

Ціннісні орієнтації обдарованої молоді – одна з основних сфер, яка впливає на професійне самовизначення юнака. Важливою складовою частиною впливу ціннісних орієнтацій на професійне самовизначення є психодіагностика та професійна консультація. Професійне становлення – це довготривалий процес, який може видозмінюватись в процесі життя, тому віднайти в обдарованого учня відправну точку ціннісних орієнтирів щодо вибору майбутньої професії – одне з основних завдань психолога-практика. Варто враховувати цінності-цілі, цінності-норми та цінності-бажання під час вибору професії, адже вони будуть направляти особистість на відповідну модель у поведінці особистості.

Ключові слова: *обдарованість, ціннісно-смислова сфера, професійне самовизначення, аксіологічний, акмеологічний підходи.*

Постановка проблеми. Психологія як наука досліджує різноманітні чинники як особистісного, так і когнітивного спрямування, які розкривали сутність ціннісних та духовних властивостей дитини, що впливають на формування обдарованої особистості. Особливого значення набуває проблема ціннісних орієнтацій дітей юнацького віку, які роблять стратегічний вибір професії. Адже проблема професійного самовизначення – це запорука успіху особистості в подальшій професійній самореалізації. Зі зміною часу змінюються і ціннісні орієнтації молоді. Ті професії, які були актуальними 30 років тому, зараз не мають такого соціального запиту, тому цінності в юнацькому віші щодо професійного самовизначення аргументуються об'єктивними чинниками,

такими як престижність професії та матеріальна забезпечуваність щодо професії. Дуже малий відсоток дітей обирають професію за покликанням, адже навчання платне, показники ЗНО можуть не відповідати екзаменаційному рівню прохідного балу, вагомий вплив на вибір професії здійснюють батьки, і таким чином дитина не обирає, а іде туди, куди вона може пройти з балами чи за оплатою щодо навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми професійного самовизначення описана у працях багатьох відомих науковців, таких як: Стражнікова І., Моберг Д, Лісчук А., Холанд Дж., Манько В., Косянчук С., Долинська Л., Давідчук А., Волощук І., Вознюк О., Антоненко Т., Мельник М., Ядов В. та ін. Вплив ціннісних орієнтацій на професійне самовизначення молоді вивчали Коваленко Х., Співак О., Людов М., Косел К., Хочшеймер Дж., Алмаці С., Охріменко З., Маслоу А., Клімов Є., Шостром Е.

Мета статті – теоретично дослідити вплив ціннісно-смислової сфери на професійне самовизначення обдарованої молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. За дослідженнями Манько В., Косянчук С., обдарованість є цілеспрямованим процесом розвитку певних задатків та здібностей особистості, що можуть розкритись завдяки створенню сприятливого для розвитку середовища і залученню до діяльності. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури можна зробити висновок, що для більшості визначень обдарованості спільною є умова розвитку та успішної реалізації обдарованості лише в діяльності. Можна стверджувати: під час вибору професії, що відповідає обдарованості, такий учень чи студент зможе себе реалізувати як обдарований професіонал [7, с. 235].

У дослідженнях Є. Климова психологія праці включає в себе такі невід'ємні компоненти, які пов'язані з об'єктом та суб'єктом праці, а також суб'єктно-об'єктні та суб'єктно-суб'єктні відносини. Також автор досліджував професійну спрямованість особистості на такі сфери діяльності: «людина – людина», «людина – природа», «людина – знакова система», «людина – творчий образ», «людина – техніка».

Проаналізуємо кожну з відповідно перерахованих систем.

Система «людина – людина» характеризується тим, що майбутні спеціалісти будуть добре вирішувати професійні питання в соціальній сфері – це в першу чергу робота з людьми. Наприклад: педагоги, психологи, лікарі.

Система «людина – природа» включає в себе такі види діяльності, які пов`язані з природою, тваринами. Наприклад: зоотехніки, ветеринари, екологи.

Категорія «людина – знакова система» описує професії з математичним складом. Наприклад: економісти, бухгалтера.

Категорія «людина – творчий образ» – це творчі професії: артисти, співаки, дизайнери, художники.

Категорія «людина – техніка» характеризується технічними професіями: судноводіння, механізація, інженерія [5, с. 87].

Типологія Дж. Холланда також спрямована на професійну належність. Вона включає в себе такі типи:

1. Реалістичний тип – описує професії маскулінних якостей (чоловічі), адже люди, які відносяться до даного типу, цілеспрямовані, скептичні, конкретні, мало говорять.
2. Інтелектуальний тип характеризується високим рівнем інтелекту до професії.
3. Соціальний тип – повністю відображає сутність категорії «людини – людина» за Е. Клімовим.

Конвенціональний тип повністю відображає сутність категорії «людини – знакова система», за Е. Клімовим.

Підприємницький тип – це сфера бізнесу і грошей.

Артистичний тип – характеризується творчими професіями, як це описує вище Е. Клімов [7, с. 233].

Ціннісні орієнтації під час професійного самовизначення досліджувались багатьма вченими. Зокрема, М. Рокіч розділяє цінності на інструментальні та термінальні. Інструментальні цінності характерезуються тими засобами, методами цілями, за рахунок яких буде досягнута відповідна цінність особистості. Термінальні важливі самі по собі без поставлених на те цілей [13, с. 130].

За нашими дослідженнями ціннісно-смислової сфери в контексті розкриття потенціалу самореалізації доведено, що студенти-першокурсники, які визначаються щодо майбутньої професії, більшою мірою відповідальні дівчата, ніж хлопці. До більш активного саморозвитку належать студенти спеціальності «Менеджмент», на відміну від спеціальності «Психологія». До соціального типу потенціалу самореалізації належать дівчата спеціальності «Психологія». До екзистенційного типу потенціалу самореалізації належать студенти різних спеціальностей [9, с. 40].

За дослідженнями Ш. Шварца, ціннісні орієнтації розділені на відповідні категорії: конформ-

ності, цінності добра, цінності влади, досягнення успіху, безпеки в завтрашньому дні, мотивації (відповідного стимулу), традицій, самостійності, цінності насолоди та задоволення [1, с. 123].

Е. Шостром досліджував самоактуалізацію особистості, яку описував із позиції професійної спрямованості. Автор виділяв такі головні складові частини за досліджуваною проблемою: орієнтація в часі, соціальна підтримка, синергія, креативність, ціннісні орієнтації, гнучкість поведінки, сензитивність, спонтанність, самоповага, самоприйняття, уявлення про природу людини, прийняття агресії, контактності, пізнавальних потреб. Варто зазначити, що відповідні шкали носять суб'єктний характер, адже самореалізація – це реалізація власних потенційних можливостей. Особистість виступає автором свого власного життя, як стверджувала В. Подшивалкіна [7, с. 235].

Іменитий вчений А. Маслоу – один із перших засновників гуманістичного напрямку, який вважав, що в основі самоактуалізації лежать потреби, які він розмежовував на дифіцитарні цінності та мета-цінності. До дифіцитарних цінностей він відносив: потреби фізіологічного характеру, потреби в безпеці, а до мета-цінностей належать, за його висловлюваннями, потреби в любові, дружбі, самоповазі і самореалізації. Ми акцентуємо увагу на тому, що для професійного самовизначення юнацтва важливо оперувати таким поняттям як потенціал самореалізації, яке витупає межею між самореалізацією як зовнішнім проявом мотивації та самоактуалізацією – внутрішньою мотивацією [8, с. 60].

І. Стражнікова розглядає успішність професійно-особистісного самовизначення обдарованої молоді з певною професійною роллю. Автор описує такі поняття, як персоналізація, персоніфікація із професійним вибором. Таким чином, обдарована дитина ідентифікує свої можливості з відповідною професією, відкриває для себе власні здібності, а потім розвиває їх у професійному становленні [15, с. 99].

К. Косел звертає увагу на домінантну ціннісну орієнтацію молоді. Дитина, яка відповідально ставиться до діяльності, спочатку навчальної, потім навчально-професійної, буде самодостатньою і впевненою в собі особистістю. Вона керуватиметься домінуючою цінністю щодо своїх академічних здібностей в навчанні. Дитина, яка має страх перед моральною відповідальністю, навпаки, буде уникати ризиків прислуховуватиметься до інших, буде більш конформною, адже, на її думку, думка оточуючих є кращою, ніж її. Домінуючі цінності в такої невпевненої в собі дитини щодо професійного становлення будуть не суб'єктивними, а конформними [11, с. 83].

Важливою складовою частиною в дослідженні ціннісних орієнтацій обдарованої молоді є свобода вибору професії, Х. за Коваленко. Автор розуміє свободу не як мотив, даність, а як мету, завдання щодо професійного самовизначення. Виходячи із цього, професійне самовизначення обдарованої дитини буде грунтуватись на таких особистісних чинниках: самовдосконаленні, саморозкритті, самореалізації, саморозвитку [12, с. 170].

Франкл також досліджував свободу вибору. Автор оперує поняттям «позитивної свободи», тобто наскільки плідно і гармонічно буде відповідати реалізація потенційних можливостей особистості під час особистого вибору. Наприклад, якщо дитина з високим рівнем стресу і тривогою обере не за своєю волею професію ризиконебезпечну, то вона «зламає» себе як особистість. Адже існує таке поняття, як «професійна пригодність», і ризик буде антипрофесійною якістю для такої слабкої в подоланні труднощів особистості.

Незважаючи на те, що обдаровані юнаки та дівчата мають високі потенційні здібності до відповідних типів професій, вони можуть бути і занадто самовпевненими, що не дасть їм можливість розкритись і правильно подолати труднощі на своєму шляху. Тому робота профорієнтолога, психолога полягає в тому, щоб вірно визначити ціннісні орієнтації щодо вибору майбутньої професії з урахуванням різних видів обдарованості та індивідуальності особистості [4, с. 174].

Наш багаторічний досвід роботи зі студентською молоддю свідчить про те, що коли професійна діяльність розглядається особистістю як засіб досягнення мети, то навряд чи буде гармонійно розвиватись така особистість у професійному контексті.

С. Алмаці особистісний і професійний вибір описує як невід'ємні складові частини ціннісно-смислового самовизначення. Він вважає: для того, щоб розвинути професійно-важливі якості особистості, потрібно, в першу чергу, продіагностувати особистісні чинники, які стимулюватимуть до розвитку професійно-важливих якостей, або ж гальмуватимуть їх [9, с. 43].

На думку Ф. Василюка, ціннісні орієнтири щодо майбутньої професії видозмінюються в процесі дорослішання. Дуже добре, коли хоббі перетікає на професійний вибір і професійне становлення обраної професії. Особистість постійно

розвивається і залежно від психотипів може видозмінювати свої професійні уподобання [4, с. 174].

Б. Цуканов досліджував типологію темпераментів і залежно від типів описував коло професійних інтересів і цінностей особистості. Учений зазначав, що холерики дуже непостійні в професії, їм потрібна мотивація найбільше. Через відповідний проміжок часу вони «гаснуть» до обраної професії, тому їм потрібен додатковий стимул як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Холерики емоційно-артистичні, творчі, енергійні комунікативні. Меланхоліки – творчий тип професії, вони чутливі, ранимі. Меланхолічному типу темпераменту протипоказані ризиконебезпечні професії із-за вродженої тривожності і страху перед взяттям відповідальності. Флегматики найбільш стійкі до ризиконебезпечних професій. Цуканов зауважує, що їм найбільш характерні професії з високим рівнем стійкості уваги. Сангвініки – це найбільш адаптивний тип до комунікативних професій і не лише. У з в'язку з тим, що вони легкоадаптивні і комунікабельні, вони можуть реалізувати себе в абсолютно різних професіях і відчувати себе комфортно [5, с. 80].

О. Вознюк досліджувала психологічні компоненти професійного самовизначення обдарованих учнів ліцею, в яких виявила такі складові частини: емоційний, поведінковий, результативний та когнітивний [15, с. 102].

Емоційний компонент перешкоджав юнакам у виборі ризиконебезпечних професій. Поведінковий компонент був стимулюючим чинником щодо активних типів професій. Поведінкова складова частина професійного самовизначення виявляється у правильному прийняті рішення щодо вибору професії [11, с. 32].

Результативний компонент характеризувався цінністю – ціллю, яка спрямована на результат діяльності. Процесуальний показник при результативному компоненті ніякої ролі не відігравав. Адже в основі – ціннісна орієнтація на результат. Такі випускники шкіл вступають до вищого навчального закладу на одну і ту ж спеціальність по декілька років, поки не досягнуть свого. Учні, які мали домінуючий результативний компонент щодо професійного самовизначення, найбільш цілеспрямовані в житті. Досліджувані з домінуючим когнітивним компонентом щодо професійного самовизначення – це інтелектуали, які люблять вчитись і навчати інших. [2, с. 90].

Із точки зору акмеологічного підходу до вибору професії варто сказати, що акме – це вершина, тобто досягнення у професії найбільшого з можливого.

За дослідженнями А. Щербань, дуже важливо формувати ціннісні установки на досягнення високих позитивних результатів.

Л. Коростильова вважає, що потрібно ставити цілі такими, щоб вони відповідали можливостям особистості, а також співставлялись із тим, наскільки потрібно досягати таких цінностей у професійному самовизначенні і становленні. Автор визначає такі складові частини самореалізації у професійному становленні, як: Хочу, Можу, Треба, Прийняття рішення та Реалізація. Прийняття рішення– це і є професійний вибір. Блоки внутрішньої мотивації: Хочу, Можу, Треба. Зовнішня мотивація – це Прийняття рішення та його Реалізація на практиці [3, с. 74].

Акмеологічний підхід, за Д. Мобергом, описує як особистісний, так і професійний аспект, тому ці дві сторони являються невід'ємним цілим у професійному становленні обдарованої молоді [14, с. 50].

Аксіологічний аспект професійного самовизначення, за Хочхеймером Дж., описується з позиції ціннісно-смислового значення: морального, духовного, важливого, етичного. Аксіологічний підхід грунтується на професійному самовизначенні обдарованої молоді, яка має різні типи обдарувань. Залежно від інтелектуальної обдарованості ціннісними орієнтаціями на майбутню професію буде саме професія, яка потребуватиме високих інтелектуальних здібностей. Діти із творчою обдарованістю будуть мати аксіологічну потребу до вибору творчої професії, де в основі буде креативність мислення. Діти з академічною обдарованістю будуть найбільш успішніші у професійному виборі у професійному становленні та самореалізації. Отже, їхній психотип адаптований до навчання в різних професійних галузях. Тому жага до знань, мотивація до оволодіння професією буде лежати в основі академічного психотипу обдарованості [10, с. 25].

За рахунок ціннісних орієнтирів дитина вибудовує своє життя у професійному та особистісному контексті. Цінності виступають як потреби у творчому ставленні до майбутнього професійного вибору, у формуванні професійно-значущих якостей, у моделюванні своїх професійних дій на основі професійного ідеалу [12, с. 171].

Вибір професії обдарованим старшокласником є подією, що впливає не лише на задоволення власною роботою, а й на подальше життя осо-

бистості. На думку А. Маслоу, правильним є той вибір, що веде до самоактуалізації. А можливість самореалізації частіше пов'язують із професійною діяльністю людини [5, с. 124].

Відповідно до традицій психологічної науки професійне самовизначення інтегрує в нерозривній єдності когнітивного, емоційного, поведінкового компонентів, Ці складові частини відіграють важливу роль у становленні компетентності майбутнього фахівця [12, с. 168].

Велику роль у цьому процесі відіграє власний соціальний досвід індивіда, індивідуальні обставини життя. Отримана інформація, що пройшла через призму внутрішнього світу дитини, внутрішніх регуляторів поведінки, оцінюється, критично опрацьовується, трансформується у її самосвідомості. На її основі особистість реалізує засвоєні в суспільстві цінності, норми, правила не автоматично, а у зіставленні зі своїми переконаннями, планами, цілями [8, с. 60].

Від ціннісно-смислової сфери залежить становлення юнаків у професійному та особистісному спектрі.

Ціннісно-орієнтований підхід врівноважує цілі, цінності, здібності, задатки і вибір професії в гармонійну систему, яка функціонально працюватиме. Якщо не заложити в дитини правильний фундамент щодо вибору професії, то важко в подальшому буде реалізовуватись обдарованій молоді в професійній сфері життєдіяльності [2, с. 90].

Ми в кандидатській дисертації досліджували ті психологічні бар'єри (чинники), які гальмують професійне самовизначення та професійне становлення. За нашими дослідженнями було виявлено, що студенти орієнтуються здебільшого на зовнішні об'єктивні чинники щодо вибору професії: матеріальне забезпечення сім'ї, здоров'я, економічна ситуація в країні, безробіття…. Студенти, які здатні у своєму юному віці до саморефлексії, відмічали внутрішні бар'єри: лінь, низький рівень мотивації, страх, тривожність, невпевненість в собі, дезадаптованість, агресію, ізоляцію. Дуже добре, що юнаки та дівчата змогли надавати рекомендації один одному під керівництвом психолога і собі в тому числі, як подолати внутрішні психологічні бар'єри які не дають можливості реалізуватись більш краще, повно у відповідній обраній професії [6, с. 115].

Висновки. Узагальнюючи вищезазначене, варто відмітити те, що ціннісні орієнтації обдарованої молоді – одна з основних сфер яка впливає на професійне самовизначення юнака. Важливою складовою частиною впливу ціннісних орієнтацій на професійне самовизначення э психодіагностика та професійна консультація. Професійне становлення – це довготривалий процес, який може видозмінюватись у процесі життя, тому віднайти в обдарованого учня відправну точку ціннісних орієнтирів щодо вибору майбутньої професії – одне з основних завдань психолога-практика. Варто враховувати цінності-цілі, цінності-норми та цінності-бажання під час вибору професії, адже вони будуть направляти особистість на відповідну модель у поведінці особистості.

Дуже вадливо психологу врахувати внутрішню мотивацію дитини на відміну від зовнішньої і намагатись віднайти рівновагу між об'єктивною та суб'єктивною мотивацією під час вибору професії.

Список літератури:

1. Антоненко Т.Л. Психологічні засади становлення ціннісно-смислової сфери особистості майбутнього фахівця : дис. … доктора пс. Наук : 19.00.07 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2019. 401 с.

2. Вознюк О.М. Психолого-педагогічні умови становлення ціннісних орієнтацій як чинник національного виховання учнівської молоді. *Часопис Київського гуманітарного університету.* 2017. № 4. С. 88–92.

3. Волощук І.П. Професійний розвиток особистості в системі її ціннісних орієнтацій. *Вісник Харківського національного ун-ту*. Харків, 2016. № 75. С. 70–74.

4. Давідчук А. Роль ціннісних орієнтацій у структурі самовизначення особистості. *Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість : зб. матер. IX Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 25-27 квітня 2006 р.)*. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2016. Т. 3. С. 173–175.

5. Долинська Л.В., Максимчук Н.П. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя : навчальний посібник для студентів ВНЗ. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2008. 124 с.

6. Косянчук С.В. Формування ціннісно-смислових орієнтацій учнів старшої школи засобами змісту сучасного підручника. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць / ред. кол., головн. ред. В.М. Мадзігон ; наук. ред. О.М. Топузов. Київ : Пед. думка, 2018. Вип. 11. С. 107–120.

7. Манько В.А. Формування ціннісних орієнтацій старшокласників з повних та неповних сімей як чинник збереження їхнього психічного здоров'я. *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. Одеса, 2013. Вип. 24, т. 18. С. 231–238.

8. Охріменко З.В. Методичне забезпечення вивчення стану сформованості професійно-ціннісних орієнтацій учнів до трудової діяльності психологів на етапі оптації. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2015. Вип. 31, т. 5. С. 53–64.

9. Almashi S.I. Value orientation as a basis for the formation of professional competence.Science and Education a New Dimension. *Pedagogy and Psychology*, II(13), Issue: 26, 2014. P. 38–50.

10. Hochheimer J. L. Communication, Spirituality and the Sharingof Meaning. Published in Martin Fowler, John D. Martin III and John Hochheimer (eds). *Spirituality: Theory, Praxis and Pedagogy*, Inter-Disciplinary Press, Oxford, UK, 2017. P. 21–28.

11. Koessel K. C. The Relationship between Spirituality and Personality. (Ph.D. dissertation). Department of Counseling Psychology and Counselor Education, Western Michigan University, Unites States, Kalamazoo, Michigan. 2011. 202 p.

12. Kovalenko H., Spivak O., Lyubov M. Psychological well-being of elderly people: the social factors. *Social Welfare*: *Interdisciplinary Approach*. 2018. 8(1). P. 163–176.

13. Lishchuk A.V. The influence of value orientations on the professional self-determination of high school students. Psychology: the reality and prospects of future primary school teachers. Science and Education a New Dimension. *Pedagogy and Psychology*, II(13), Issue: 26, 2014. P. 123–135.

14. Moberg D.O. Assessing and Measuring Spirituality: Confronting Dilemmas of Universal and Particular Evaluative Criteria. *Journal of Adult Development.* 2012. 9(1). P. 47–60.

15. Strazhnikova I.V. Diagnosis of readiness of high school students of modern secondary school for professional self-determination. *Psychological perspectives*: a scientific journal. 2015. Issue 24. P. 97–107.

Sadova M.A. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE INFLUENCE OF THE VALUE-SEMANTIC SPHERE ON THE PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF GIFTED YOUTH

The article analyzes the impact of value orientations on the professional self-determination of gifted youth. The professional self-determination of a student is limited to the personal choice of life path, which is justified by the value and semantic parameters of boys and girls.

We have analyzed the problem of professional self-determination, which is described in the works of many famous scientists: A. Maslow, B. Tsukanov, E. Frankl, E. Klimov, J. Holland and others.

We have analyzed the following psychological approaches to defining the problem: acmeological, axiological, value-motivational.

Acmeological approach according to D. Moberg describes both personal and professional aspects, so these two sides are an integral part of the professional development of gifted youth.

The axiological approach is based on the professional self-determination of gifted youth, who have different types of talents. Depending on the intellectual talent, the value orientations for the future profession will be the profession that will require high intellectual abilities. Children with creative talent will have an axiological need to choose a creative profession, which will be based on creative thinking. Children with academic talent will be most successful in professional choice and in professional development and self-realization. Thus, their psychotype is adapted to study in various professional fields. Therefore, the thirst for knowledge, motivation to master the profession will be the basis of the academic psychotype of talent.

The value-oriented approach balances the goals, values, abilities, inclinations and choice of profession into a harmonious system that will work functionally. If the child does not lay the right foundation for the choice of profession, it will be difficult in the future to realize the gifted youth in the professional sphere of life.

Value orientations of gifted youth, one of the main areas that affects the professional self-determination of young people. An important component of the influence of value orientations on professional self-determination is psychodiagnostics and professional counseling. Professional development is a long-term process that can change in the process of life, so to find in a gifted student a starting point of values for choosing a future profession – one of the main tasks of a psychologist-practitioner. Values-goals, values-norms and values-desires should be taken into account when choosing a profession, because they will guide the individual to the appropriate model in the behavior of the individual.

Key words: *giftedness, value-semantic sphere, professional self-determination, axiological, acmeological approaches.*

УДК 373.5.048:331.548](045)
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/07

Чечко І.І.
Чернігівський обласний центр зайнятості

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ПЕРЕДУМОВА УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТА КАР'ЄРНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядаються деякі аспекти феномену професійного самовизначення учнівської молоді на сучасному етапі розвитку провадження профорієнтаційної роботи в закладах загальної середньої освіти та в умовах трансформаційних процесів та вимог національного та світового ринку праці. Наведено аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень, присвячених проблематиці соціально-психологічного аспекту явища професійного самовизначення серед учнівської молоді та підходів до його вивчення. Проаналізовані теоретичні підходи до поняття «професійне самовизначення» у вітчизняних дослідженнях. Представлений теоретичний аналіз ряду досліджень стосовно поняття феномену готовності до професійного самовизначення та професійної діяльності. Проаналізовано основні вітчизняні теоретичні підходи до поняття професійного самовизначення, а саме соціологічного, соціально-психологічного та диференційно-психологічного. Оглядово представлено поняття професіоналізму, кар'єрної гнучкості та адаптивності. Теоретично проаналізовані поняття особистісного та професійне самовизначення як центрального завдання розвитку і ключового психологічного новоутворення старшого підліткового та юнацького віку. Розглянуто процес професійного самовизначення старшокласників як суб'єкта та об'єкта системи професійної орієнтації в закладах загальної середньої освіти. Оглядово представлено перелік сфер, які, за результатами досліджень, повинні бути розвинуті достатньою мірою для успішного процесу професійного самовизначення. Окреслено ряд проблем, які характерні для сучасного процесу професійного самовизначення учнів старших класів закладів загальної середньої освіти, в тому числі готовність до професійного самовизначення. Наведено висновки перспективи подальших практичних досліджень із даної тематики.

Ключові слова: *професійне самовизначення, особистісне самовизначення, вибір майбутньої професії, професійна орієнтація, професійне становлення.*

Постановка проблеми. У сучасних соціально-економічних умовах розвитку суспільства актуалізується соціальна і особистісна значимість професійного вибору та планування професійного майбутнього для активної адаптації людини на ринку праці, який досить стрімко розвивається, успішної соціалізації у динамічному суспільстві, створення стійкого матеріального, соціального та емоційного благополуччя. У ситуації зміни загальної структури зайнятості, підвищення потреби у висококваліфікованих фахівцях, значущості творчого та креативного підходу до виконання професійних завдань, інтелектуалізації професійної діяльності, необхідності в підвищенні мобільності професіоналів, зростає роль суб'єктності особистості, що здійснює професійний вибір. Йдеться про необхідність усвідомленого, активного і самостійного вибору професії, тобто професійного самовизначення, заснованого не тільки на вимогах сучасного ринку праці і тим більше не на випадкових потребах, а в першу чергу – на розумінні та врахуванні своїх здібностей, інтересів, схильностей та прагнень. У процесі професійного самовизначення людина займає активну позицію: обирає професію і будує свою власну професійну кар'єру за допомогою реалізації особистісного та інтелектуального потенціалу, стаючи потенційним суб'єктом своєї майбутньої професійної діяльності [9].

Проблема професійного самовизначення є предметом численних досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів. Однак у зв'язку з багатоаспектністю, складністю і неоднозначністю феномена професійного самовизначення в сучасній психології відсутня усталена система наукових уявлень про його закономірності,

джерела, детермінанти формування та критерії ефективності.

Необхідно також відзначити недостатність приділеної уваги системному, цілісному аналізові проблеми професійного самовизначення, при тому що важливість і необхідність саме такого аналізу підкреслюється багатьма дослідниками. Дослідження нерідко носять розрізнений приватний характер та обмежені розробками практичного плану.

Професійне самовизначення – складний системно-динамічний процес, що пронизує різні періоди вікового розвитку людини і має свою внутрішню логіку. Сучасна наука розглядає цей феномен як частину процесу проектування всього життєвого циклу, тобто з точки зору концепції навчання протягом життя. У даній статті ми хочемо детальніше зупинитися на теоретичному аналізі процесу професійного вибору в період підліткового та юнацького віку, не ставлячи перед собою мету зробити огляд всіх вікових стадій, починаючи від уявлень про світ професій в дошкільному віці і закінчуючи професійним вибором у більш зрілому віці [15]. Ми аналізуємо професійне самовизначення в підлітковому і юнацькому віці як один із первинних факторів майбутнього професіоналізму, якісною характеристикою якого є в тому числі готовність гнучко реагувати на вимоги професійної діяльності, які постійно та динамічно змінюються [19; 20; 21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних вітчизняних дослідженнях проблема професійного самовизначення частіше вивчається та висвітлюється з точки зору формування готовності до вибору професій конкретного вузького напрямку: готовність до професійного самовизначення у сфері технічної діяльності (В. Мачуський), формування готовності до вибору професії у сфері інженерно-технічних професій (О. Губенко, Н. Ковтуненко) та професій у сфері економіки та підприємництва (А. Калінська), готовність до вибору професії в умовах МНВК (О. Мельник) тощо.

У зарубіжній психології також існує безліч напрямків і теорій професійного самовизначення. Представники структурних теорій (С. Аксельрод, Е. Гінзберг, В. Гінзбург Д. Міллер. Дж. Сьюпер, Д. Херм і ін.) в основному зосереджують свою увагу на професійному розвитку на різних етапах життя, пропонують схеми професійного самовизначення. Розробники мотиваційних теорій (В. Врум. А. Маслоу, Ф. Херуберг, Е. Роу і ін.) акцентують увагу на суб'єктивних особистісних факторах професійного самовизначення, підкреслюють активність самовизначається суб'єкта. Теорії індивідуальності (К. Роджерс, Дж. Сьюпер, Л. Тайлер, Д. Тідеман, Д. Холланд та ін.) розкривають професійне самовизначення як процес реалізації «Я-концепції», вивчаючи вплив саморозуміння на професійний розвиток.

Сучасна психолого-педагогічна література містить досить великий теоретичний та практичний матеріал стосовно проблеми готовності людей до різних видів діяльності, багато досліджень стосовно змісту та структури готовності. Проте готовність до професійного самовизначення на етапі навчання в старших класах закладів загальної середньої освіти вивчена недостатньо.

На думку В. Мачуського, готовність учнів старших класів до вибору професії є інтегральним особистісним утворенням, що включає в себе стійке прагнення до певної професійної діяльності (виконання професійних завдань), наявність відповідних знань, вмінь та навичок та комплексу індивідуальних психофізіологічних характеристик, які зумовлюють успішну професійну діяльність. Готовність до професійного самовизначення В. Мачуського включає когнітивний, мотиваційний, практично-оперантний, психологічний, креативний та самооцінковий компоненти [13].

О. Тополь під професійним самовизначенням розуміла консолідоване особистісне утворення, яке включає спрямованість на певну професійну діяльність (мотиви, інтереси, потреби), професійну самосвідомість (здатність до саморегуляції, саморозвитку та самоосвіти), професійно-оперантну підструктуру (наявність спеціальних знань, умінь, навичок), комплекс індивідуально-типологічних особливостей і професійно-важливих якостей, що забезпечують ефективне та успішне виконання конкретної професійної діяльності [17].

У дисертаційному дослідженні Н. Ковальської структура професійного самовизначення включає в себе мотиваційно-ціннісний (мотиви, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації), професійно-практичний (спеціальні знання, організаторські та комунікативні вміння), професійно-відповідний (наявність професійно значущих якостей) та самооцінковий (профінформаційні знання, рефлексивність, наявність чіткого плану професійного становлення). Готовність до вибору майбутньої професії Н. Ковальська визначила як інтегроване особистісне утворення, що охоплює відповідні мотиви, інтереси, потреби, ціннісні орієнтації

особистості, здібності до саморегуляції та самоконтролю, самовдосконалення, а також комплекс типологічних особливостей та професійно-важливих якостей [12].

У сучасній зарубіжній психології в рамках підходу до стадіального розвитку професійної зрілості стадії розвитку професійного вибору розглядаються в різних контекстах (сучасних історичних змін, соціоекономічної системи, культури, в тому числі процесів її світової асиміляції, змін у соціальних інститутах тощо) у відповідності не з хронологічними віковими змінами, а з актуальними завданнями розвитку [19, с. 365–370]. Під час вивчення вікових стадій професійного самовизначення все більше увагу дослідників привертає лінія аналізу вибору професії, важливою характеристикою якого є так звана «адаптивність до кар'єри» – career adaptability. Це поняття, введене М.Л. Савіцкас, визначається як здатність гнучко реагувати на вимоги і умови професійної діяльності, які постійно та динамічно змінюються, залучаючи для цього психологічні ресурси саморозвитку і самонавчання, що забезпечують можливість вирішувати задачі, пов'язані із професійним розвитком.

У даний час у структурі поняття «адаптивність до кар'єри» виділяються чотири основні компоненти. Перший компонент – планування власного професійного майбутнього (career concern), другий компонент – зацікавленість професійною діяльністю та орієнтація у вимогах професії, професійні сподівання (career curiosity), третій компонент – контроль і організація власної життєвої траєкторії відповідно до динаміки затребуваності професії та змін або трансформацій професійно-важливих якостей (career control). І четвертий компонент – ступінь впевненості у власній відповідності професійним вимогам та оцінка здатності виконувати професійну діяльність (career confidence) [19; 20; 21].

Проаналізувавши викладене, можемо дійти висновку, що вибір майбутньої професії дослідниками трактується як поліструктурне особистісне утворення, яке формується як від цілеспрямованого зовнішнього впливу (педагогічного колективу, найближчого соціального оточення, інформаційного простору), так і в рамках індивідуального розвитку особистості. Крім того сьогодні не існує чіткої загальноприйнятої структури феномену професійного самовизначення, хоча більшість дослідників базують своє бачення структури даного явища, спираючись на трикомпонентну структуру.

Постановка завдання. Мета статті – розкриття сутності понять, професійного самовизначення, вибір майбутньої професії, їх впливу на подальше професійне становлення та кар'єрний розвиток особистості та окреслення шляхів подальших перспективних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Професійне самовизначення становить основу майбутнього професіоналізму. Професіоналізм як характеристика професійної зрілості людини – це найвищий рівень компетентності та кваліфікації, майстерність фахівця, що базується на досвіді виконання конкретної діяльності, знаннях, навичках і уміннях, пов'язаних із виконанням певних видів завдань, розумінням специфіки спілкування в професійному співтоваристві, здатність творчо вирішувати нестандартні виробничі і міжособистісні завдання тощо [4]. На даний час існує тенденція позначати етичні, моральні та соціальні характеристики професійної діяльності, як професійну культуру фахівця. Визнання майстерності та компетентності, як основних складових частин професіоналізму, вважається загальним для всіх типів культур, проте переважання у професійній діяльності індивідуалізму та самодетермінізму професійного розвитку, орієнтація на майбутнє, конкурентоспроможність, контроль над прийняттям професійних рішень більше характерні для сучасної західної північно-американської культури [20; 21].

Результати досліджень показують, що культурні особливості професійного самовизначення проявляються в тому, що, наприклад, підлітки азіатських країн традиційно воліють обирати управлінські та гуманітарні професії, в той час як в європейській вибірці велике місце займають професії виробничої сфери. Під впливом батьків, системи освіти, педагогів та культурних стереотипів в цілому школярі східних країн рано визначають свою майбутню професію, але вона часто не відповідає їхнім інтересам і схильностям, не збігається з найбільш привабливою для них сферою діяльності. Школярі європейських країни обирають професію дещо пізніше, але частіше більш привабливу та оптимальну для них [6; 12].

Традиційно в науковій літературі прийнято виділяти три основні підходи до поняття професійного самовизначення: соціологічний, соціально-психологічний і диференційно-психологічний [14]. Соціологічний підхід декларує аналіз професійного самовизначення як частини процесу соціалізації, коли людина у процесі вибору сфери діяльності орієнтується на прийняті в суспільстві

моделі і норми. У рамках соціально-психологічного підходу увага концентрується на очікуваннях і цінностях певних соціальних груп, з якими ідентифікує себе людина і через відповідність з якими вона повинна знайти баланс між інтересами, цінностями та запитами суспільства. Диференціально-психологічний підхід розглядає професійне самовизначення як пошук, становлення і розвиток свого індивідуального стилю життя за рахунок приналежності до певної професійної групи [6]. Під час розгляду професійного самовизначення з позицій віково-психологічного підходу у фокусі уваги дослідників перебувають стадії професійного самовизначення не відповідно до суспільних очікувань стосовно процесу соціалізації, цінностей соціальних груп та індивідуальних особливостей, а відповідно до закономірностей та специфіки розвитку в різні вікові періоди, що відкриває широкі можливості для практичного вирішення проблем професіонального розвитку. У вітчизняній психології цей підхід базується в основному на культурно-історичному розгляді періодизації психічного розвитку в онтогенезі, поняттях структури (соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність, психологічні новоутворення) і динаміки психологічного віку [2; 19].

У ході розвитку феномену професійного самовизначення у старших класах школи підліток частіше за все обирає заклад отримання освіти. Особливу роль у цьому процесі відіграє мотиваційно-професійний компонент готовності до навчання у вищому навчальному закладі, сформований на основі особистісних новоутворень психологічного віку, що визначають наявність інтересу до обраної спеціальності, усвідомленість зробленого вибору, бажання вчитися та отримувати практичні навички за обраною професією тощо [10; 11; 15].

У поєднанні з новоутвореннями в пізнавальній сфері (академічна успішність, усвідомлення рівня розвитку своїх здібностей) і факторами соціальної ситуації розвитку (географічні, економічні, соціальні чинники, найближче оточення) [11] визначається остаточний вибір того, де і яким чином отримувати професійну освіту. Професійне самовизначення в юнацькому віці має свою специфіку в порівнянні зі старшим підлітковим віком, яка зумовлена перехідним характером психологічних особливостей віку [2; 11]. У юнацькому віці, в період студентства, професійне самовизначення отримує свій подальший розвиток і більшою мірою пов'язане зі зміною та переоцінкою своїх початкових уявлень про професії, вибором спеціалізації, першими спробами самореалізації в рамках професійної діяльності, формуванням свого першого професійного оточення, розвитком професійно-важливих особистісних якостей та здібностей [9].

Численні дослідження показали, що якщо здатність адаптивно та гнучко відповідати на виклики професійної ситуації розвитку є природною характеристикою професійної зрілості [20], тож щодо підліткового і юнацького віку на стадії первинного професійного самовизначення це положення вимагає додаткових уточнень. Основна трудність перехідного періоду від підліткового до юнацького віку полягає в тому, що інтерес до обраної професійної діяльності (зміст і соціальний контекст) повинен бути збалансований з реалістичністю досягнень, професійними очікуваннями і усвідомленням свого внутрішнього потенціалу, завдяки чому і формується відповідальність за свій професійний вибір, який може не збігатися з очікуваннями та сподіваннями, наприклад, батьків про вибір підлітка і т. д. Вважається, що саме в цьому проявляється специфічна адаптивність до майбутньої кар'єри на стадії первинної професійної орієнтації [15].

Вибір професії визначається не лише знаннями різного ступеня про майбутню професію і усвідомленням своїх інтересів, особистісних особливостей, рівнем загальних і спеціальних здібностей, але і уявленнями про статус та місце професійної сфери в суспільному середовищі тощо [21], що, у свою чергу, співвідноситься із соціоемоційною компетентністю, рівнем емоційного та соціального інтелекту, соціальної креативністю [9].

Особистісне та професійне самовизначення традиційно вважається центральним завданням розвитку і ключовим психологічним новоутворенням старшого підліткового та юнацького віку [5]. Перехід та адаптація країни до ринкової економіки, значні соціальні зміни, що торкнулися як провідних інститутів соціалізації на етапі підліткового віку (сім'ю і школу), так і системи вищої професійної освіти, визначають високий рівень вимог до автономії і відповідальності особистості, ставлять перед сучасними випускниками шкіл складну задачу самовизначення в умовах швидких соціальних змін: ціннісний плюралізм суспільства, соціальна невизначеність, модернізація системи освіти і т.д.) [19]. Зростає важливість ціннісно-смислової самоідентифікації особистості в різних «просторах» самовизначення [15]. Феномен «розриву поколінь» у відносинах підлітків і батьків створює нові умови для побу-

дови життєвої траєкторії підлітків, яка включає в себе і вибір майбутньої професії [10]. Зміни в механізмах передачі досвіду між поколіннями, в тому числі і у сфері вибору професії та отримання освіти, призводять, на думку дослідників, до виникнення ризиків у професійному самовизначенні частини молоді і вимагає організації психологічного супроводу із залученням і навчанням батьків [1, с. 70–76].

Період, коли перед особистістю стоїть завдання вибору професії (або її вимушеної зміни) і реалізації свого вибору, Є.А. Клімов характеризував як фазу оптації [11]. Для вивчення уявлень оптантів про обрану галузь трудової діяльності, способи оволодіння майбутньою професією і перспективи професійного росту та розвитку їм була запропонована схема побудови «Особистого професійного плану», який повинен включати: головну мету, завдання наступних 2-3 років, більш віддалені цілі, шляхи і засоби досягнення найближчих цілей; зовнішні перешкоди на шляху з досягнення мети, внутрішні умови досягнення мети запасні варіанти. Побудову схеми особистого професійного плану Є.А. Клімов описував як уявлення майбутнього, коли оптант активно досліджує можливості досягнення професійної мрії – отримання обраної професії [11, с. 96–115].

Н.С. Пряжніков доповнив схему Є.А. Клімова, ввівши в неї фактори, спрямовані на виявлення ціннісно-смислового орієнтування респондентів у сфері професійного самовизначення. Модифікований варіант схеми отримав назву «Особиста професійна перспектива».

За результатами проведених досліджень було сформовано такий перелік сфер, які повинні бути, на думку вчених, розвинуті для успішного процесу професійного самовизначення:

1) усвідомлення цінності праці;

2) усвідомлення необхідності подальшої освіти і самоосвіти;

3) урахування та прогнозування ситуації у країні (в економіці, політиці, на ринку праці);

4) загальні знання та орієнтування у світі професій (на основі систематизації за певними ознаками і відповідних типологій);

5) виділення пролонгованої та відділеної професійної мети (мрії) і її узгодження з іншими важливими життєвими цілями;

6) виділення найближчих професійних цілей як етапів досягнення професійної мети;

7) знання виділених цілей: професій, навчальних закладів, професійної затребуваності;

8) знання та усвідомлення своїх внутрішніх можливостей і недоліків, які можуть вплинути на досягнення цілей;

9) усвідомлення шляхів використання своїх можливостей і корекції недоліків;

10) усвідомлення зовнішніх як можливостей, так і перешкод;

11) знання про шляхи використання зовнішніх можливостей і подолання зовнішніх перешкод у процесі досягнення цілей;

12) система резервних варіантів вибору;

13) реальні дії стосовно досягнення цілей;

14) готовність до коригування професійних планів по мірі отримання нової відповідної інформації або ж зі змінами самої особистості [14, с. 198–224].

Стрижнем або так званим «ядром» професійних планів, перспектив і відповідно конкретних кар'єрних рішень є ціннісно-смислова сфера [10]. Відповідно, ієрархію ціннісних орієнтацій особистості визначають особливості соціальної ситуації розвитку. За даними деяких досліджень, структура ціннісних орієнтацій сучасних підлітків та юнаків відрізняється вираженою орієнтацією на досягнення та особистий успіх при зниженні значущості турботи про благополуччя інших людей та суспільства в цілому [6]. Ціннісна система підлітків яскраво відображає зміни, що відбуваються в соціумі. Сучасні старшокласники орієнтовані на досягнення особистого благополуччя, яке пов'язане в їхньому уявленні з професійною компетентністю, саморозвитком, самореалізацією, власним матеріальним благополуччям і соціальним визнанням [3]. На перший план починають виступати інтелектуальні цінності, за ними вольові та соматичні [1]. Крім того, характер усвідомлення цінностей як значущих та доступних специфічно пов'язаний ыз типом переважної мотивації підлітка (мотивацією досягнень, навчально-пізнавальною мотивацією, мотивацією афіліації, престижу та конкуренції). У такому випадку ціннісні орієнтації виступають і як критерій, і як рушійна сила професійного самовизначення [8].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши психологічну та педагогічну літературу, можемо дійти висновку, що феномен професійного самовизначення виступає передумовою до успішної професійної самореалізації, оскільки вибір професії учнем здійснюється свідомо та з урахуванням потреб ринку праці. Проаналізувавши вітчизняний

досвід та досвід інших держав, можна стверджувати, що на сьогодні провадження профорієнтаційної роботи починає носити системний та послідовний характер. Профорієнтаційна робота все ще залишається зорієнтованою на вибір професії як на акт визначення професійних перспектив на достатньо тривалий період часу. Проте сучасні глобалізаційні процеси вимагають від молодих спеціалістів значної мобільності та гнучкості у професійній сфері, що часто призводить до регулярного «трансферу» в професійній сфері чи різнонаправленим професійним інтересам. Проте одним із перспективних напрямів подальших досліджень є вивчення професійного самовизначення саме сучасних школярів із позиції аналізу їх каналів отримання профінформаційних матеріалів, ставлень до професій, рівня толерантності до невизначеності, мотивів вибору тієї чи іншої професії, навичок прийняття рішень тощо.

Список літератури:

1. Арендачук И.В. Риски профессионального самоопределения старшеклассников: психолого-педагогический аспект. *Известия Саратовского ун-та. Нов. сер. Сер. Акмеология образования. Психология развития*. 2016. Т. 5. № 1(17). С. 70−76

2. Арон И.С. Профессиональное самоопределение старшеклассников в контексте социальной ситуации развития. *Национальный психологический журнал*. 2013. № 3(11). С. 20−27.

3. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Проблемы социализации: история и современность : учеб. пособие. Москва : МПСУ; Воронеж : МОДЭК, 2013.

4. Богомолова Н.Н., Малышева Н.Г., Стефаненко Т.Г. Социальная психология: Практикум: Учеб. пособие для студентов вузов / Под ред. Т.В. Фоломеевой. Москва : Аспект Пресс, 2006. С. 131−163.

5. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург : Питер, 2008. С. 35−311.

6. Буреломова А.С. Социально-психологические особенности ценностей современных подростков : дисс. … канд. психол. наук. Москва, 2013.

7. Вартанова И.И. Система ценностей, мотивация и самоотношение: гендерная специфика старшеклассников. *Национальный психологический журнал*. 2016. № 4(24). С. 115−121.

8. Закревская О.В. Ценностно-смысловая сфера личности как фактор профессионального самоопределения учащихся старшего подросткового возраста : автореф. дисс. … канд. психол. наук. Екатеринбург, 2015.

9. Зеленкина Т.Д., Пряжникова Е.Ю., Сергеева М.Г. Родительское содействие в профессиональном самоопределении старшеклассников. Курск : Региональный финансово-экономический ин-т, 2016.

10. Карабанова О.А. Детско-родительские отношения как фактор профессионального самоопределения личности в подростковом и юношеском возрасте. *Мир психологии*. 2018. № 1. С. 37−45.

11. Климов Е.А. Введение в психологию труда : учебник для вузов. Москв: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. 350 с.

12. Ковальська Н.М. Формування готовності старшокласників до вибору професії у сфері менеджменту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук». Київ, 2003. 22 с.

13. Мачуський В.В. Формування готовності старшокласників до професійного самовизначення у сфері технічної діяльності в позашкільних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Київ, 2001. 16 с.

14. Молчанов С.В. Морально-ценностные основания профессионального выбора в юношеском возрасте. *Вестник Московского университета*. Сер. 14. Психология. 2016. № 3. С. 81−86.

15. Пряжников Н.С. Профориентология : учебник и практикум. Москва : Юрайт, 2016. 405 с.

16. Пряжников Н.С. Методы ориентировки в психологических «пространствах» самоопределения. *Национальный психологический журнал*. 2017. № 3(27). С. 144−150.

17. Тополь О.В. Формування готовності старшокласників до вибору професій сфери підприємницької діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Київ, 1997. 22 с.

18. Эльконин Д.Б. Детская психология : учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования. Москва : Академия, 2011.

19. Bridges, D., Maklich, R., Trede, F. (2012). Professional identity development: a review of the higher education literature. *Studies in Higher Education*. 37(3). P. 365–384.

20. Donaldson R.M., Posluszny M. (1985). Professional Growth Plans for Public School Teachers. The Clearing House: *A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas.* 59(4). P. 169–173.

21. Gauthier, L., Guay, F. & Fernet, S. (2003). Predicting Career Indecision: A Self-Determination Theory Perspective. *Journal of Counseling Psychology*. 50(2). P. 165–177.

Chechko I.I. PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS AS A PREREQUISITE FOR SUCCESSFUL PROFESSIONAL SELF-REALIZATION AND CAREER DEVELOPMENT

The article considers some aspects of the phenomenon of professional self-determination of student youth at the present stage of development of vocational guidance work in general secondary education institutions and in the conditions of transformation processes and requirements of the national and world labor market. The analysis of domestic and foreign researches devoted to problems of social and psychological aspect of the phenomenon of professional self-determination among student's youth and approaches to its studying is resulted. Theoretical approaches to the concept of "professional self-determination" in domestic research are analyzed. Theoretical analysis of a number of researches concerning the concept of the phenomenon of readiness for professional self- determination and professional activity is presented. The main domestic theoretical approaches to the concept of professional self-determination, namely sociological, socio-psychological and differential-psychological are analyzed. The concepts of professionalism, career flexibility and adaptability are presented. The concepts of personal and professional self-determination as the central task of development and key psychological neoplasm of senior adolescence and adolescence are theoretically analyzed. The process of professional self-determination of high school students is considered and the subject and object of the system of professional orientation in general secondary education are analyzed. An overview of the areas that, according to research, should be developed sufficiently for a successful process of professional self-determination. A number of problems that are characteristic of the modern process of professional self-determination of high school students in general secondary education, including readiness for professional self-determination. The conclusions of prospects of further practical researches on this subject are resulted.

Key words: *professional self-determination, personal self-determination, choice of future profession, career guidance, professional development.*

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.923.2
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/08

Балахтар К.С.
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ОСОБЛИВОСТІ САМОЕФЕКТИВНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ ЗАЛЕЖНО ВІД РІВНІВ РОЗВИТКУ КРЕАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Стаття присвячена вивченню результатів впливу рівнів розвитку креативного потенціалу на самоефективність викладачів іноземних мов. Висвітлено особливості самоефективності викладачів іноземних мов, діяльність яких зумовлена потребою більш глибоких знань з іноземних мов. Це потребує від викладачів упевненості у власних силах, використання конструктивних стратегій у викладацькій діяльності, здатності навчатися впродовж життя, креативно і критично мислити, працювати в команді, бути цілеспрямованими, комунікабельними тощо.

Наведено результати емпіричного дослідження самоефективності та впливу рівнів розвитку креативного потенціалу на самоефективність викладачів іноземних мов. У дослідженні взяли участь 208 викладачів іноземних мов закладів вищої освіти України. Виявлено недостатній рівень як самоефективності, так і креативного потенціалу у більшості викладачів іноземних мов. Найбільш розвинутими показниками креативного потенціалу виявились амбіційність, зосередженість на справах, допитливість. Найменш розвинутими є вміння мислити абстрактно, стійкість та переконливість фахівців, віра у себе та ін. Це ускладнює мисленнєву діяльність і генерування креативних ідей, прийняття неординарних рішень, пошук інтерактивних методів і форм навчання, прояв їхньої індивідуальної творчої ініціативи, інтересів, взаєморозуміння в освітньому процесі тощо. Встановлено статистично значущі відмінності щодо показника самоефективності залежно від статі і рівня розвитку креативного потенціалу викладачів. За результатами дисперсійного аналізу встановлено, що чим вищий рівень креативного потенціалу, тим вища самоефективність. Загалом, спостерігається тенденція до зростання самоефективності із підвищенням рівня розвитку креативності.

Ключові слова: *самоефективність, креативний потенціал, показники креативного потенціалу, викладач іноземних мов.*

Постановка проблеми. Реформування системи освіти, зумовлене входженням України до європейського освітнього простору, актуалізувало потребу вивчення іноземних мов у закладах освіти, що не підлягає сумніву. Розширення міжнародного співробітництва, міжнародні контакти, проведення міжнародних конференцій, симпозіумів, конгресів потребують від студентів і викладачів більш глибоких знань з іноземних мов. Це, своєю чергою, вимагає від викладачів застосування креативних способів, методів і прийомів навчання студентів іноземних мов, пошуку шляхів організації навчального матеріалу, які б сприяли їх успішному опануванню. Крім того, опанування іноземної мови посідає нині друге місце серед вимог, висунутих роботодавцями України до випускників освітніх закладів, після професійної компетенції, випереджаючи комп'ютерну грамотність [10, с. 39]. Володіння однією з найпоширеніших у діловому світі іноземних мов активізує проблему продуктивності освітньої діяльності викладачами іноземних мов, здатних навчатися впродовж життя, креативно і критично мислити, працювати в команді, бути цілеспрямованими, комунікабельними тощо. Особливої уваги заслуговує досягнення високого рівня самоефективності,

що потребує впевненості у власних силах, відсутності тиску стресової ситуації, самоповаги, використання конструктивних стратегій у викладацькій діяльності, тісно пов'язаних з активізацією, індивідуалізацією, інтенсифікацією навчальної діяльності студентів. Тому надзвичайно важливою є здатність викладачів активізувати навчальну діяльність студентів, мотивувати їх до вивчення іноземних мов, створюючи атмосферу співробітництва. При цьому варто варіювати методами і формами роботи, що уможливлює уникнення одноманітності і сприяє підвищенню інтересу до вивчення мов. Це, на нашу думку, потребує неабиякого рівня розвитку креативного потенціалу у викладачів іноземних мов. Проте проблема дослідження впливу креативності на самоефективність викладачів іноземних мов, попри її актуальність, не виступала предметом спеціального розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми самоефективності бере свій початок з кінця XX століття. Засновником концепції самоефективності вважають А. Бандуру, що розглядає її як «усвідомлену здатність людини протистояти складним ситуаціям та впливати на ефективність діяльності і функціонування особистості загалом» [28, с. 191–205]; як ситуаційно-специфічний конструкт [29, с. 117–148]. На думку науковця, самоефективність впливає на поведінку особистості і характеризується рівнем, узагальненістю та силою, а саме: 1) низький рівень характеризує «самоефективність у конкретному завданні, в конкретних умовах»; 2) середній рівень описує» самоефективність у сукупності завдань у межах однієї сфери діяльності»; 3) «загальний і глобальний рівень самоефективності» дозволяє виміряти віру в особистісну самоефективність без окреслення діяльності або умов, в яких вона має бути реалізована.

Аналіз праць А. Бандури свідчить, що «людська поведінка мотивується і регулюється відчуттям власної адекватності внутрішнім стандартам». При цьому людина з високою оцінкою власної ефективності легше контролює особисту поведінку і дії оточуючих, є більш успішнішою в кар'єрі та спілкуванні. Щодо людини з низькою оцінкою особистої ефективності, то, навпаки, вона є пасивною, важко долає перешкоди та впливає на оточуючих. Науковець зазначає, що і дорослим, і дітям властиве відчуття самоефективності, оскільки це робить їх більш завзятими, менш тривожними і рідко дозволяє впадати у депресію [4, с. 34–36].

У межах когнітивно-емотивної психотерапії (А. Елліс, А. Бек, Р. Гарднер, Р. Стенберг та ін.) науковці описують різноманітні емоційні порушення людини, викликані не подіями або ситуаціями, а опосередкованими ірраціональними переконаннями (ідеями сприйняття), тобто оцінне ставлення особистості до них сприяє породженню тих чи інших почуттів, і якщо ця оцінка негативно гіперболізована, то можуть з'являтись різноманітні емоційні порушення, недостатній розвиток соціальних умінь, помилки научіння [17]. Крім того, когнітивні стилі як утворення організуючого порядку поєднують функціонування пізнавальних процесів (сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги, мови, відчуття) один з одним, обмежуючи та опосередковуючи мотиваційні впливи, які виконують функцію контролюючої інстанції і забезпечують реалістично адаптаційні форми активності. Когнітивний стиль спрямований на самоуправління думкою, що уможливлює здійснення контролю та самоконтролю процесів мислення, які тією чи іншою мірою сприяють підвищенню (зниженню) якості самоефективності особистості [7, с. 64–68].

Самоефективність стосується і площини здоров'я, а саме самоефективність клієнта (напр., хворого на цукровий діабет, Covid-19; складні проблеми у сім'ї тощо) є сильним наміром діяти задля досягнення прогнозованого результату та залежить у першому випадку від сумісних зусиль лікаря, медикаментів і насамперед внутрішньої мотивації та намірів самого хворого, а в іншому – від спільних зусиль фахівця із соціальної роботи і внутрішньої мотивації та наміру самого клієнта [1, с. 165–170; 18, с. 170–174].

Прихильники теорії самодетермінації особистості [9; 11, с. 49–55; 12; 29; 30, с. 159–169 та ін.] на передній план висувають власну активність людини, здатність самостійного вибору напряму самореалізації, побудову позитивних складників психології людини [32, с. 5–14], стимулюючи вроджений потенціал людини, спрямований на зростання, інтеграцію та її здоров'я. Дослідження процесів і умов середовища сприяє здоровому розвитку та ефективному функціонуванню людей, колективу і співтовариств. Так, як зазначає Е. Десі [29], самодетермінація виступає не лише здатністю, а й потребою, що визначає її основною вродженою схильністю, спрямовуючи організм до включення в поведінку, розвиваючи уміння гнучкої взаємодії із соціальним середовищем.

Вітчизняні науковці вивчали самоефективність крізь призму категорій, таких як: самоконтроль, самовизначення, компетентність, здібності. Іншими словами, пояснюють становлення

і зрілість особистості фахівця готовністю робити свідомий вибір (О. Брушлинський [6, с. 3–11], Т. Титаренко [23] та ін.). Так, самоефективність розуміють як «впевненість людини у своїй здатності підтримувати власну мотивацію, мобілізувати когнітивні ресурси та здійснювати дії, які необхідні для контролю над певними подіями» (словник з психології (І. Кондаков)) [16]; через самоставлення як властивість особистості, що «найтіснішим чином пов'язана з цілями її життя та діяльності, з її ціннісними орієнтаціями, і є найважливішим чинником утворення та стабілізації її єдності» [22].

Вагомий внесок у дослідження проблеми самоефективності фахівця в умовах освітнього закладу зробив М. Гайдар [8], досліджуючи самоефективність студентів як особистісну якість, комплекс уявлень студента про наявність у себе професійно важливих якостей (професійної самосвідомості) та його впевненості у здатності скористатися ними таким чином, щоб сприяти досягненню позитивного ефекту у процесі розв'язання окреслених цілей та завдань; як віри у власні здібності, що підвищує мотивацію до навчання, забезпечуючи наполегливість, старанність, цілеспрямованість фахівців та ін. Автор характеризує самоефективність як інтегративне багатомірне психологічне утворення з властивим ситуаційно-специфічним характером, що може бути діяльнісною, комунікативною, особистісною [27, с. 302–305].

Концепція самоефективності поєднує вміння людей усвідомлювати власні здібності, моделювати поведінку, що відповідає ситуації чи завданню, змінюватися відповідно до власного бачення самої себе, можливостей адаптації, вдосконалення, розвитку і функціонування у соціумі. У наш час важко переоцінити значення положень А. Бандури про колективну ефективність. Для людини як соціальної істоти вкрай важливо набути досвіду спільних з іншими людьми дій, які б змінювали стан речей поза нею, важливо відчути себе причиною суспільних змін. Так, на думку А. Бандури, «самоефективність є одночасно особистим і соціальним конструктом, виокремлюючи індивідуальну (особистісну) і колективну самоефективність. При цьому колективна самоефективність свідчить про впевненість людей, а їх сумісна ефективність може вплинути на соціальні зміни (наприклад, відстоювати певні політичні погляди і боротися за власні права, тобто бажане соціальне майбутнє») [28, с. 71]. Іншими словами, саме «людина управляє власним життям не лише через індивідуальну самоефективність, а і за допомогою колективної самоефективності, що може мати як позитивний, так і негативний вплив на індивідуальну самоефективність. Індивідуальна і колективна самоефективність доповнюють одна одну, змінюючи спосіб життя людини» [25, с. 71].

У контексті аналізу професійної самоефективності на особливу увагу заслуговує феномен професійного самоздійснення [13, с. 1–5]. Так, В. Клочко стверджує, що життєве самоздійснення передбачає як тенденцію переведення власних здатностей у реальність у різних життєвих сферах, так і процес, що базується на перетворенні людського потенціалу на потенції, тобто на сили, що спроможні вивести людину за межі її реального буття в певних секторах, сферах життєвого світу, де навколишнє середовище задовольняє її можливості і сигналізує про це появою нових ціннісно-смислових вимірів [12].

На думку О. Кокуна, професійне самоздійснення є однією з «найважливіших форм життєвого самоздійснення, що характеризується високим рівнем розкриття особистісного потенціалу фахівця у вибраній професії, розвитком його професійної кваліфікації, широким використанням його професійного досвіду та здобутків іншими фахівцями» [14, с. 394–398]. Такі ознаки професійного самоздійснення, як зазначає О. Кокун, свідчать про виражену потребу фахівця щодо постійного професійного вдосконалення та проєктування власного професійного розвитку, прагнення досягнути високого рівня розкриття особистісного потенціалу та розвинути здібності фахівця у професійній діяльності; досягнути визначених професійних цілей, переважання задоволеності власними професійними досягненнями. Крім того, важливим є визнання досягнень фахівця професійною спільнотою, широко використовуючи професійний досвід та здобутки, високий рівень творчості, індивідуальна своєрідність креативного потенціалу, самостійність у процесі реалізації професійної діяльності, а також формуючи власний «життєво-професійний досвід», здатність до саморозвитку, самореалізації тощо. Ми припускались думки, що самоефективність викладачів іноземних мов залежить від рівня розвитку креативного потенціалу, що виявляється через «засоби, запаси, джерела, які є в наявності і можуть бути мобілізовані для досягнення певної мети або розв'язання певної задачі» [24, с. 7].

Постановка завдання. Мета статті – дослідити вплив рівнів розвитку креативного потенціалу на самоефективність викладачів іноземних мов.

Виклад основного матеріалу. З метою вивчення самоефективності та впливу рівнів розвитку креативного потенціалу на самоефективність викладачів іноземних мов у різні вікові періоди професійної діяльності було проведено дослідження, в якому взяли участь 208 викладачів іноземних мов закладів вищої освіти України: жінки (60,6%) і чоловіки (39,4%).

У дослідженні використовувались шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема [15, с. 142–145], тест «Креативність» [21, с. 302–310], а також аналіз, узагальнення і систематизація соціально-психологічної літератури та ін. Статистичну обробку даних і графічну презентацію результатів здійснювали за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 23.0). Так, на першому етапі емпіричного дослідження ми прагнули дізнатись, наскільки викладачі іноземних мов упевнені щодо власної потенційної здатності організовувати та здійснювати професійну діяльність, необхідну для вивчення здобувачами вищої освіти іноземних мов, тобто визначити рівень їхньої самоефективності (табл. 1).

Таблиця 1

Рівні самоефективності викладачів іноземних мов

Рівні самоефективності	Кількість досліджуваних, у %
низький	17,3
середній	66,3
високий	16,3

Як видно з даних таблиці 1, більшість викладачів іноземних мов характеризує середній рівень самоефективності (66,3%), у 17,3% виявлено низький, а у 16,3% –високий рівні ($p \leq 0,01$). Отримані результати свідчать про незбалансованість когнітивних, соціальних та поведінкових компонентів задля навчання іноземних мов викладачами. Це може свідчити і про невпевненість або нездатність викладачів повною мірою організувати повноцінний ґрунтовний освітній процес щодо вивчення іноземних мов. Це спонукало нас дослідити творчі здібності, які «передбачають процесуальний і потенційний аспекти. Процесуальний полягає у формуванні здатності особистості до виконання певних дій, наявності певної сукупності необхідних навичок і вмінь, що сприятимуть досягненню творчих результатів у творчій діяльності. Потенційний аспект передбачає формування професійно мотиваційних та індивідуально особистісних якостей, емоційної саморегуляції» [2, с. 167–171].

Тому на другому етапі нашого дослідження ми вивчали рівень креативності, креативного потенціалу викладачів та його показники: допитливість і креативні можливості; віру в себе; стійкість та переконливість; амбіційність; «слухову» і зорову пам’ять; прагнення бути незалежною особистістю; вміння абстрактно мислити; зосередженість на справах (табл. 2).

Як видно з таблиці 2, більшій половині викладачів іноземних мов властивий середній рівень креативного потенціалу (64,4%), що підтверджує наявність необхідних творчих якостей, здібностей, які сприяють їм у пошуку нових ідей та рішень у розробці і подачі навчального матеріалу, форм і методів роботи, але в певних ситуаціях у них можуть виникати й деякі труднощі.

Високий рівень креативного потенціалу виявлено лише у десятої частини досліджуваних викладачів (14,9%), які володіють високим творчим потенціалом, що уможливлює реалізацію особистісних та професійних можливостей і здібнос-

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних викладачів іноземних мов за рівнями креативного потенціалу

Показники креативного потенціалу	Рівні креативного потенціалу та його показників (кількість досліджуваних у %)		
	низький	середній	високий
амбіційність	11,5	14,4	74,0
зосередженість на справах	27,9	1,9	70,2
допитливість	2,7	30,1	67,2
прагнення бути незалежною особистістю	21,2	33,7	45,2
зорова пам’ять	2,9	58,7	38,5
«слухова пам’ять»	38,5	42,3	19,2
вміння мислити абстрактно	23,1	59,6	17,3
стійкість та переконливість	45,2	42,3	12,5
віра у себе	14,4	80,8	4,8
Загальний показник	**29,7**	**64,4**	**14,9**

тей у різних видах творчої педагогічної діяльності щодо вивчення іноземних мов [3, с. 54].

Серед показників креативного потенціалу найбільш розвинута у фахівців амбіційність. При цьому лише 14,4% досліджуваних володіють адекватним середнім рівнем, що дозволяє їм реально оцінити свої можливості і бажання, а цілі, які викладач ставить перед собою, є цілком досяжними, але потребують певних зусиль і затрат. Більшості фахівців (74%) властивий високий рівень, що свідчить про прагнення влади, досягнення успіху, схильності до ризику. Викладачі виявили високий рівень зосередженості на справах (70,2%), допитливості (67,2%), які свідчать про здатність дивуватись, відкритість до всього нового, мотивування, а творчі здібності проявляються у нестандартності, нешаблонності конструктивного мислення і поведінки, вирішення поставлених завдань. Значно менші показники отримані щодо прагнення бути незалежною особистістю (45,2%), зорової пам'яті (38,5%), «слухової пам'яті» (19,2%). Як свідчать показники вміння мислити абстрактно (17,3%), стійкості та переконливості фахівців (12,5%), у викладачів слабко розвинуті вміння здійснювати мисленнєву діяльність і генерувати творчі ідеї, виходити за межі заданої ситуації, слабко розвинуті честолюбство, здатність навчатись, уміння і навички самостійної творчої діяльності, цілеспрямованість, працьовитість, бажання зростати тощо. Крім того, у викладачів іноземних мов надзвичайно низький показник «віри у себе» (4,8%), що ускладнює прояв їхньої індивідуальної творчої ініціативи, інтересів, взаєморозуміння в освітньому процесі. Адже віра у себе завжди рухала людину вперед, надихала її, давала сили бути успішною, щасливою, самодостатньою. Такі викладачі здебільшого спрямовані на виконання, а не на продуктивний результат освітнього процесу щодо вивчення здобувачами вищої освіти іноземних мов.

Спираючись на дослідження науковців О. Бондарчук [5], В. Павленко [19], О. Попович [20], С. Шандрук [26], W. Magadley [31] та інших, які зазначають, що креативний потенціал впливає на діяльність викладача загалом і формування його індивідуальних особистісних і професійних якостей та самоефективність зокрема, на третьому етапі дослідження прагнули виявити вплив рівнів розвитку креативного потенціалу на самоефективність викладачів іноземних мов. Встановлено статистично значущі відмінності щодо показника самоефективності залежно від рівня розвитку креативного потенціалу викладачів та їхньої статі (рис. 1).

Як видно з рис. 1, найнижчий показник самоефективності виявлено як у жінок (у середньому 18,9 бала), так і чоловіків (у середньому 18,8 бала) із низьким рівнем креативного потенціалу. Проте зі зміною його рівня розвитку зазнає постійних змін і самоефективність, а також залежить від

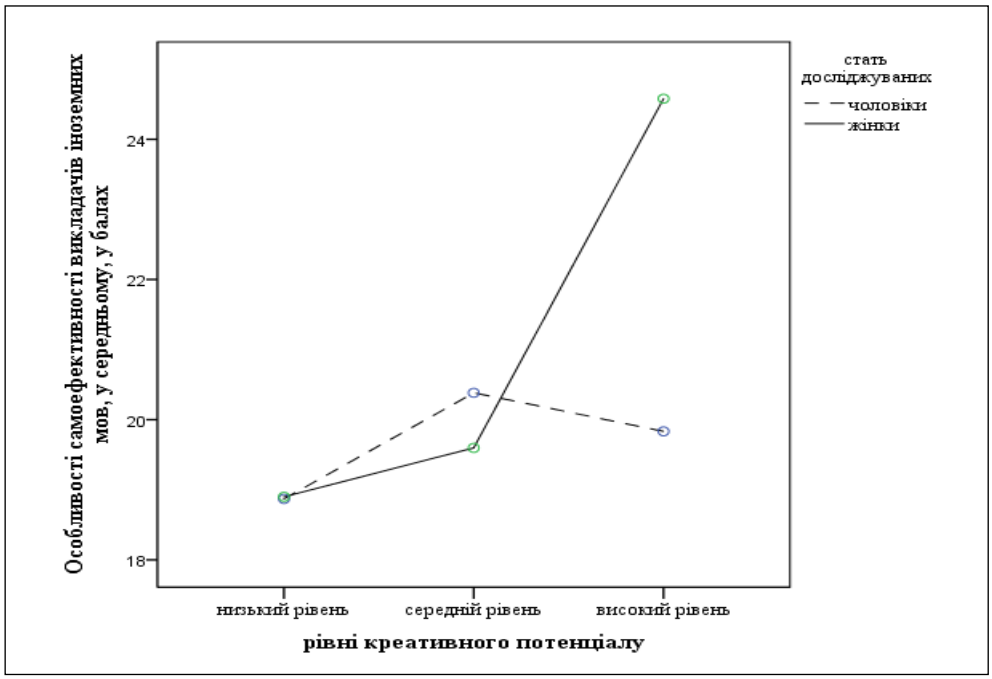

Рис. 1. Особливості самоефективності викладачів іноземних мов залежно від статі і рівня їх креативного потенціалу

статі особистості. Зокрема, за результатами дисперсійного аналізу у фахівців із середнім рівнем креативного потенціалу виявлено дещо вищі показники самоефективності.

У представників чоловічої і жіночої статі рівень креативного потенціалу становить у середньому 20,4 і 19,6 бала відповідно ($p \leq 0,01$). Щодо високого рівня креативного потенціалу, то загалом у викладачів іноземних мов зростає самоефективність – у жінок сягає у середньому 24,6 бала, у чоловіків – спостерігається тенденція до зростання (у середньому 19,8 бала ($p \leq 0,01$). Ймовірно, це, на нашу думку, зумовлене особистісними особливостями розвитку чоловіків і жінок у різні вікові періоди, їхньою здатністю бути соціально активними, креативними викладачами тощо.

Висновки. Результати емпіричного дослідження дозволили констатувати недостатній рівень як самоефективності, так і креативного потенціалу у більшої частини досліджуваних фахівців. Установлено, що більшість викладачів іноземних мов характеризує середній рівень самоефективності і креативного потенціалу. Виявлено, що серед показників креативного потенціалу найбільш розвинуті амбіційність, зосередженість на справах, допитливість, які свідчать про здатність дивуватись, відкритість до всього нового, мотивування, а творчі здібності проявляються у нестандартності, нешаблонності конструктивного мислення і поведінки, вирішення поставлених завдань. Проте низькі показники «віри у себе», «вміння мислити абстрактно» та ін. ускладнюють прояв індивідуальної творчої ініціативи викладачів, інтересів, взаєморозуміння в освітньому процесі, здійснення мисленнєвої діяльності й генерування творчих ідей тощо.

Встановлено статистично значущі відмінності ($p < 0,01$) щодо показника самоефективності викладачів іноземних мов залежно від креативного потенціалу фахівців, статі фахівців. Отже, актуальним є сприяння підвищенню креативного потенціалу фахівців, розвиток якого сприятиме самоефективності викладачів іноземних мов. Це можливо за умови, коли викладачі докладатимуть зусиль щодо саморозвитку упродовж життя, вдосконалення творчих здібностей, інтелекту, пам'яті, мислення, умінь і навичок, розвиваючи і збагачуючи особистий креативний потенціал.

Перспективні напрями подальших досліджень – розробити та апробувати психологічну програму розвитку креативності викладачів іноземних мов, що позитивно впливатиме і сприятиме їх самоефективності з урахуванням соціально-психологічної специфіки педагогічної діяльності.

Список літератури:

1. Балахтар В.В. Самоефективність як індикатор становлення особистості фахівця із соціальної роботи як професіонала. *Молодий учений*. 2018. № 9(61). С. 165–170.

2. Балахтар В.В. Креативний потенціал як показник професійного становлення фахівців із соціальної роботи. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Херсон : Гельветика, 2018. № 4. С. 167–171.

3. Балахтар К.С. Креативність як складник професійної компетентності викладача іноземної мови. *Актуальні проблеми психології*. Т. XIV, 2. Київ–Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2019. С. 54–61.

4. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000.

5. Бондарчук О.І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія. Київ : Наук. світ, 2008. 318 с.

6. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке. *Психологический журнал*. 1991. Т. 12. № 6. С. 3–11.

7. Вінтонів М.І. Когнітивні стилі, або В який спосіб ми мислимо? *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. № 9. С. 64–68.

8. Гайдар М.И. Развитие личностной самоэффективности студентов-психологов на этапе вузовского обучения : диссертация к. психол. наук : 19.00.07. Воронеж, 2008.

9. Гордеева Т.О. Теория самодетерминации: настоящее и будущее. Часть 1: Проблемы развития теории. *Психологические исследования :* электрон. науч. журнал. 2010. № 4 (12). URL : http://psystudy.ru.

10. Знанецький В.Ю. Щодо розвитку мотивації студентів до вивчення іноземної мови у процесі професійної підготовки. *Стратегічні пріоритети в науці* : зб. наук. матеріалів XL Міжнар. наук.-практ. конф. Вінниця, 2020. С. 38–40.

11. Калитеевская Е.Р., Леонтьев Д.А. Пути становления самодетерминации личности в подростковом возрасте. *Вопросы психологии.* 2006. № 3. С. 49–55.

12. Клочко В.Е. Самоорганизация в психологических системах: проблемы становлення ментального пространства личности (введение в транспективный анализ). Томск : Томский гос. ун-т. 2005. 174 с.

13. Кокун О.М. Життєве і професійне самоздійснення як предмет дослідження сучасної психології. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 9. С. 1–5.

14. Кокун О.М. Професійне самоздійснення особистості: змістовні та емпіричні аспекти. *Особистість у сучасному світі* : матеріали III Всеукр. психол. конгресу з міжнародною участю. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. С. 394–398.

15. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В., Малхазов О.Р. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів : методичний посібник. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 281 с.

16. Кондаков И.М. Психология-2000: Иллюстрированный справочник. Столичн. гуманитарн. ин-т. Москва, 2000. URL: http://www.encyclopedia.ru/cat/online/detail/38841.

17. Кревська О.В. Мотиваційні чинники професійної самоефективності особистості : дис. … к. психол. наук : 19.00.01. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 2018. 213 с.

18. Луценко О.Л., Шапошник Д.О. Зв'язок головних життєвих рішень особистості зі світоглядом, спогадами про історичні події та прогнозуванням майбутнього у людей різного віку. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна*. 2010. № 902. С. 170–174.

19. Павленко В.В. Креативність: сутнісна характеристика поняття. *Креативна педагогіка* : науково-методичний журнал. Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки «Полісся». Житомир, 2016. Вип. 11. С. 120–130.

20. Попович О.В. Філософські виміри креативного потенціалу особистості. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2013. Вип. 6. С. 36–41. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2013_6_8.

21. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности / Никифорова Г.С., Дмитриева М.А., Снеткова В.М. (ред.). Санкт-Петербург, 2003. 448 с.

22. Столин В.В. Самосознание личности. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1983.

23. Титаренко Т.М., Кочубейник О.М., Черемних К.О. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія. Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ : Міленіум, 2014. 204 с.

24. Федонін О.С., Рєпіна І.М., Олексюк О.І. Потенціал підприємства: формування та оцінка : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2004. 316 с.

25. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность: теории, упражнения, эксперименты. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004.

26. Шандрук С.К. Психологічні засади розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів : дис. … д-ра психол. наук : 19.00.07. Тернопільський нац. ун-т. Тернопіль, 2016. 458 с.

27. Шапошник Д.О. Ресурси теорії самоефективності особистості у сучасній психології. *Вісник Харківського нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна.* 2011. № 937. Вип. 45. С. 302–305. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2011_937_45_69.

28. Bandura A. Self-efficacy: Toward to unifuing theory of behavioral change. *Psychological review*. 1977. Vol. 84. No. 2. P. 191–205.

29. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. University of Rochester. Rochester, New York : Plenum Press, 1985. P. 117–148.

30. Field S., Hoffman A. Development of a model for self-determination. *Career Development for Exceptional Individuals*, 1994. Vol. 17. P. 159–169.

31. Magadley W., Birdi K. Two sides of the innovation coin? An emprical investigation of the relative correlates of idea generation and idea implementation. *International Journal of Innovation Management.* February. 2012. Vol. 16. No. 01.

32. Seligman M., Csikszentmihalyi M. Positive psychology. *American psychologist.* 2000. Vol. 55/1. P. 5–14.

Balakhtar K.S. PECULIARITIES OF SELF-EFFECTIVENESS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHERS DUE TO THE LEVELS OF CREATIVE POTENTIAL DEVELOPMENT

The article dwells on the results of the influence of the levels of creative potential development on the foreign language teachers' self-efficacy. The peculiarities of self-efficacy of foreign language teachers, whose activity is conditioned by the need for more extensive knowledge of foreign languages, are highlighted. This requires teachers to be confident in their abilities, to use constructive strategies in teaching, the ability to learn throughout life, to think creatively and critically, to work in a team, to be purposeful, sociable, and so on.

The results presented an empirical study of self-efficacy and the impact of levels of creative potential on the self-efficacy of foreign language teachers. The study involved 208 foreign language teachers of higher

education institutions of Ukraine. Insufficient level of both self-efficacy and creative potential in most foreign language teachers was revealed. The most developed indicators of creative potential were ambition, focus on business, curiosity. The ability to think abstractly, the stability and persuasiveness of experts, self-belief and others are the least developed. This complicates thinking and generating creative ideas, making extraordinary decisions, finding interactive methods and forms of learning, the manifestation of their creative initiative, interests, mutual understanding in the educational process and more. There are statistically significant differences in terms of self-efficacy depending on gender and level of development of the creative potential of teachers. According to the results of the analysis of variance, the higher the level of creative potential, the higher the self-efficacy. In general, there is a tendency to increase self-efficacy with increasing levels of creativity in both men and women.

Key words: *self-efficacy, creative potential, indicators of creative potential, teacher of foreign languages.*

УДК 159.9
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/09

Бєлавіна Т.І.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

РЕЗІЛЬЄНТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ОСОБАМИ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ У ТОТАЛЬНО РЕГЛАМЕНТОВАНОМУ СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ В УМОВАХ ВИМУШЕНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ

Соціальне оновлення українського суспільства на сучасному етапі розвитку здійснюється у складний кризовий період, який зумовлює психотравмуючий вплив як на соціум у широкому сенсі, так і на певну особистість зокрема. Така ситуація безпосередньо відображується на соціально-політичному, соціально-правовому, соціально-економічному житті держави і суспільства насамперед зниженням правової культури у суспільстві, знеціненням правових норм, цінностей, орієнтирів, концептуальною дезорієнтацією особистості та загостренням криміналізації соціуму, з одного боку, з іншого – значна частина населення опинилася у стані хронічної невизначеності, безпорадності.

Усе це може викликати суб'єктивне відчуття соціальної незахищеності, безнадійності та безвихідності. Особливим чином це стосується груп з низьким соціальним статусом або стигматизованих за певним критерієм: осіб без освіти, без певної професії, безробітних, безхатченків, осіб, що перебувають у конфлікті із законом тощо.

У статті розглядається проблема наявності або досягнення людиною життєздатності, можливості успішної ресоціалізації та подальшої реінтеграції у соціальний простір осіб, які перебувають у скрутних обставинах, пов'язаних з вимушеною ізоляцією у правовиконавчих закладах пенітенціарної системи. Нерідко такі особи не мають необхідних індивідуально-типологічних, соціально-психологічних, економічних та інших ресурсів, щоб долати ситуацію та виявити життєстійкість.

У статті приділено увагу феномену резільєнтності, його визначенню, дослідженням, що дозволили виокремити його у самостійний феномен вивчення психології та впровадити до соціально-психологічних практик.

Аналізується проблема дефіциту особистісних, соціально-психологічних ресурсів у соціально-депривованому типі ресурсної взаємодії, коли людина нездатна звернутися до інших з певним запитом про допомогу або прийняти її від іншого, особливо у системі відносин «влади-підкорення», яка притаманна жорстко стратифікованим стосункам у спільноті пенітенціарної установи.

У статті визначаються особливості подолання ситуації ризику саморуйнування з метою подальшого розвитку на основі особистісного підходу обґрунтованої програми вирішення адаптивних завдань у складних життєвих обставинах, завдань ресоціалізації та інтеграції засуджених у їх постпенітенціарній адаптації.

Ключові слова: *життєздатність, резільєнтність, емоційна резільєнтність, копінг, соціально-психологічні ресурси, пенітенціарна установа, ресоціалізація, реінтеграція.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі соціальне оновлення розвитку українського суспільства, що зараз визначається кризовим станом, супроводжує психотравмуючий вплив різких змін як на соціум у широкому сенсі, так і на певну особистість зокрема.

По-перше, наслідками ситуації кризи у соціально-економічній, соціально-політичній, соціально-правовій сферах життя суспільства стають загальносоціальні модифікації різного характеру: поряд з об'єктивно неминучими прогресивними змінами виявляються ще такі як зниження деперсоналізованої довіри до сучасних інститутів державності, деформація правової культури у суспільстві, знецінення актуальних правових норм, руйнація попередніх цінностей, згортання наявних орієнтирів. Усе це веде до падіння рівня соціального оптимізму, до загострення криміналізації соціуму тощо.

По-друге, значна частина населення опинилася у стані хронічної невизначеності, безпорадності, що викликає суб'єктивне відчуття соціальної незахищеності, безнадії та безвиході.

Особливим чином це стосується груп з низьким соціальним статусом, осіб, стигматизованих за певним критерієм: без освіти, без певної професії, безробітних, безхатченків, таких, що перебувають у конфлікті із законом, і таке інше [23]. Усі ці представники соціуму, різних спільнот у ньому характеризуються насамперед концептуальною дезорієнтацією особистості. Вони потребують оптимізації зусиль, спрямованих на актуалізацію ресурсного потенціалу особистості, тобто здатності людини протистояти стресу у ситуації фрустрації, долати непереборні перешкоди, а також здатності до успішної соціальної адаптації до інших, менш сприятливих ніж раніше, умов життєдіяльності або реадаптації у постпенітенціарний період.

Окремо потребує наукової уваги розв'язання проблеми можливості більш-менш успішної адаптації осіб, які перебувають у скрутних обставинах, пов'язаних з вимушеною ізоляцією у правовиконавчих закладах пенітенціарної системи, але не мають необхідних індивідуально-типологічних, соціально-психологічних, економічних та інших ресурсів, щоб здолати ситуацію та виявити життєстійкість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах теми публікації розглядається низка питань соціально-психологічної спрямованості, які мають різний рівень наукової розробленості і вирішення практичних завдань.

Питання специфічних особливостей соціального середовища, у якому здійснюється процес соціалізації, адаптації, виправлення, перевиховання осіб, що відбувають покарання за скоєний злочин у правовиконавчих закладах, мають давню історію, широко з різних точок зору досліджуються в соціології, в юридичній, пенітенціарній, педагогічній, соціальній та інших галузях психології (Ю.М. Антонян, М.І. Єнікеєв, Л.І. Казміренко, А.М. Олейник, В.М. Синьов, А. Фернхем, П. Хейвен, І.Г. Яковенко [1; 11; 12; 15; 18; 19] та інші).

Проблеми соціально-психологічного, соціально-педагогічного супроводу засуджених, соціально-виховної та соціальної роботи у контексті пенітенціарної психології і педагогіки стали предметом вивчення широкого кола науковців, таких як: Т.І. Бєлавіна, О.В. Беца, Я.О. Гошовський, О.Л. Караман, В.І. Кривуша, Г.О. Радов, В.М. Синьов [2; 5; 6; 12; 16; 20].

Що стосується проблеми ресурсного підходу, психологічної ресурсності особистісного потенціалу, життєздатності, життєстійкості з точки зору можливості самоактуалізації, самореалізації, самоефективності і таке інше також є значні наукові наробки, особливо в останні десятиріччя. Ретельний теоретичний аналіз у роботі «Витоки наукових основ ресурсного підходу» зробив С.О. Микитюк у 2010 році [9]; у 2009 році проблемі життєстійкості особистості як соціальної необхідності присвятили свої дослідження Т.М. Титаренко і Т.О. Ларіна [17]; концептуальна модель та психологічна структура життєздатності особистості розроблялась О.О. Рильською в 2011–2015 роках [14; 15].

Нещодавно в тезаурусі наукових термінів посіло певне місце поняття «резільєнтність», «феномен резільєнтності», наукова розробка якого дозволила виокремити його у самостійний феномен дослідження психології та впровадити у соціальні практики. В Україні різни підходи до його концептуалізації вивчають Г.П. Лазос [7], A.I. Laktionova [21], A. Masten [22], О.М. Нагнибіда [10] та інші.

Постановка завдань. Мета статті – визначення особливостей наслідків перебування в умовах соціальної депривації особи, дефіциту особистісних, індивідуально-типологічних, стильових, соціально-психологічних ресурсів у соціально-депривованому типі ресурсної взаємодії, яка притаманна жорстко стратифікованим, ієрархізованим стосункам у спільноті пенітенціарної установи. Виходячи з того, що виникає потреба звернутися до психологічної ресурсності особистості з точки зору можливості ресоціалізації та подальшої ефективної реінтеграції особи, слід розглянути феномен резільєнтності та його корисність у процесах ресоціалізації та реабілітації у постпенітенціарний період.

Виклад основного матеріалу. Соціально-психологічні особливості ситуації перебування індивіда в умовах соціальної депривації, яка зумовлена вимушеною ізоляцією в пенітенціарному закладі, стають предметом аналізу у соціальній психології не досить часто, хоча інтерес до проблеми спостерігається у контексті юридичної, педагогічної психології, теорії і практики соціальної роботи тощо. Треба звернути увагу на цілу низку питань, що можуть залишатися поза науковим аналізом. Звісно, науковці визначають найбільш відомі, виразні феномени порушення фундаментальної автономності людини, переміщеної із ситуації звичайного соціального простору у ситуацію позбавлення волі.

Зазвичай визначаються інституалізація, деіндивідуалізація особистого простору, публічний характер усіх сфер життєдіяльності, деперсоналізація особистості, втрата особистої відповідальності і самоконтролю [11, с. 82].

Особа, яка відбуває покарання у закладах пенітенціарної системи, в тотально регламентованому соціальному середовищі в умовах вимушеної ізоляції має безліч проблем, пов'язаних із соціально-психологічними наслідками ув'язнення. Насамперед людина значною мірою звужує або зовсім втрачає більшість соціальних зв'язків, які допомагали задовольняти афіліативні потреби, підтримувати власну ідентичність шляхом усвідомлення власної причетності до спільноти, певної групи. В умовах перебування у місцях позбавлення волі відбувається руйнування або втрата її сімейних стосунків, інтимно-дружніх взаємин, погіршується стан здоров'я на фізичному та психічному рівні (авітаміноз, психічні розлади, невмотивовані напади агресії та аутоагресії) [2].

Втрата особистого простору, приватного життя, тотальна публічність та регламентованість життєдіяльності, коли ззовні наказаний час пробудження, туалету, прийому їжі, навчання, праці, коли індивід може виконувати лише запропоновані ролі, коли в нього зовсім немає місць, де б він мав змогу бути «самим собою».

Замість цього людина набуває негативні соціально несхвальні навички, поглиблює кримінальні зв'язки, переорієнтується більшою мірою у бік злочинних нахилів. Тотальна регламентація всіх сфер життєдіяльності зумовлює зниження самооцінки, поглиблює відчуття соціального песимізму, безнадії, самотності та інше.

Значну роль відіграє фактор часу перебування у тотально регламентованих спільнотах: чим довше особа перебуває в особливих умовах, тим менше в неї можливість зберегти здатність до самостійності, здатність зробити власний вибір, відповідати за цей вибір і дії, планувати майбутнє, самостійно забезпечувати себе тим, що вона отримувала у правовиконавчому закладі без жодних зусиль.

Захисні механізми самозбереження, які за таких умов включаються, як відомо, протягом трьох–чотирьох місяців і призводять до самовиправдання скоєного, а через півроку у більшості ув'язнених переважають уже віктимні почуття, вони вважають себе жертвою обставин, системи, несправедливого ставлення з боку правоохоронних структур. Соціальна дезадаптація людини за таких умов лише поглиблюється.

У цьому контексті виникає питання реальної можливості успішної реабілітації після звільнення та наступної реінтеграції у соціальний простір осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі або звільняються з них. Вони перебувають у пошуку вирішення проблем, що постають перед ними в новому соціально-економічному просторі в постпенітенціарний період. Здебільшого це молоді люди, які незадоволені своїм життям, з відсутністю будь-яких перспектив на майбутнє, які вважають, що не зможуть досягнути успіху за допомогою загальноприйнятних, соціально схвальних норм.

Колишній в'язень страждає від нестачі необхідних ресурсів, знань про їх конструктивні потенції успіху, він обмежує ресурсну взаємодію в актуальному соціальному середовищі та деформує процес обміну ресурсами, порушує можливість власних ресурсів досягнення успіху, а це, своєю чергою, збільшує ризик особистої деформації та саморуйнування. Виникає проблема дефіциту особистісних, соціально-психологічних ресурсів у соціально-депривованому типі ресурсної взаємодії. Людина не вміє і не здатна звернутися до інших з певним запитом про допомогу або прийняти її від іншого, особливо у системі відносин «влади-підкорення», яка притаманна ієрархізованим жорстко стратифікованим стосункам у спільноті пенітенціарної установи на всіх рівнях (в'язень–в'язень, різностатусні ув'язнені, в'язень–співробітник, що здійснює контроль, в'язень–психолог, в'язень–соціальний працівник і т.ін.).

Подолання труднощів повсякденного життя потребує від в'язнів усвідомлення цих негараздів, уявлення про можливості, стратегії, шляхи та способи досягнення успіху, збереження гідності, самоефективності, самореалізації соціально прийнятним шляхом. Виявляється, що зміст соціальної роботи, соціального супроводу осіб, які відбувають покарання, зусилля, спрямовані на їх переорієнтування, перевиховання, розвиток здатності адекватно адаптуватися до змін, мають бути присвячені саме цим питанням. Поки що залишається не досить вивченою проблема розвитку і формування життєздатності, життєстійкості, резільєтності, здатності до пошуку ефективних стратегій копінгу, здатності до подолання труднощів у складних життєвих ситуаціях, але намічені контури розробки проблеми.

По-перше, останнім часом поширюється питання ресурсного підходу у процесі дослідження взаємодії соціальних об'єктів, врахування вимог зовнішнього як соціального середовища,

з одного боку, а з іншого –врахування «внутрішніх можливостей, що задовольняють зазначені вимоги», де «стержньовими поняттями ресурсної концепції є поняття «ресурс», «потенціал», «здібність» [9]. Термін «ресурс» визначається як «засіб, можливість, якими можна скористатися в разі необхідності», як «можливість самореалізації окремої особистості в певній сфері діяльності, а потенціал визначається як сукупність наявних засобів, можливостей у певній сфері, певному аспекті» [4].

По-друге, зараз увага науковців зосереджена на розрізнянні понять «життєздатність», «життєстійкість», "resilience" – пружність, стійкість, копінг тощо [10] та концептуалізації останньої. С. Ваніштендаль у дослідженні «Резільєнтність, або виправдані сподівання. Поранений, але не переможений» використав цей термін як аналог добре відомого «життєздатність», як «здатність соціальних систем, людини будувати у складних умовах повноцінне життя» [3, с. 13].

Феномен резільєнтності зацікавив фахівців з психології соціальної роботи, працівників помічних професій, психотерапевтів як пов'язаний «зі здатністю психіки відновлюватися після несприятливих умов». Визначення шляхів, способів, механізмів такого відновлювання, з'ясування, яким чином «деякі люди здатні вистояти, відновитися і навіть психологічно зрости, зміцніти після складних життєвих негараздів» [7, с. 27], стає дуже важливим для розробки та впровадження у соціальні та психологічні практики програм з успішної адекватної адаптації у несприятливих умовах, а також «розвитку резільєнтності, життєстійкості, стресостійкості; розвитку здатності самостійно долати стресові ситуації» [7, с. 27]. Таким чином, перед фахівцями психологічних, соціальних наук постає завдання оптимізації зусиль на ретельному, планомірному цілеспрямованому дослідженні умов, обставин, механізмів, що забезпечують збереження психологічної стабільності, життєстійкості, а також розвиток резільєнтності людини.

У межах теми автором за підтримки соціальних служб, НГО «Европейська інтеграція» були розроблені та успішно реалізовані у декількох пенітенціарних установах низка соціально-орієнтовних проєктів та програм з реадаптації, реабілітації, соціальної реінтеграції осіб, що готуються до звільнення або повернулися з місць позбавлення волі. У використанні програм, тренінгів були враховані розробки стосовно здатності долання життєвої кризи. Результати реалізації програм неодноразово публікувалися у фахових виданнях з психологічних наук.

Але знову відзначимо, що прикладні аспекти резільєнтності у контексті соціальної роботи з точки зору ситуації перебування у складних умовах соціальної депривації залишаються все ще малодослідженими, потребують більш жвавого інтересу науковців і мають суттєву перспективу вирішення поставлених завдань.

Висновки. Виходячи з викладеного матеріалу, встановлено певні особливості наслідків перебування в умовах соціальної депривації. Для осіб, що перебувають у пенітенціарних установах, характерним є дефіцит особистісних, соціально-психологічних ресурсів, що притаманне жорстко стратифікованим, ієрархізованим стосункам в умовах тотальної регламентації.

З'ясовано, що феномен резільєнтності у процесах ресоціалізації та реабілітації, у здатності та формуванні посттравматичного стресового зростання особистості у постпенітенціарний період відіграє важливу роль. Усвідомлення дефіциту та депривації у різних сферах свого життя може допомогти позитивно змінити самоусвідомлення оптимізувати самоставлення особистості і тим самим розвивати резільєнтність.

Визначено деякі особливості подолання ситуації ризику саморуйнування, корисність обґрунтованої програми вирішення адаптивних завдань у складних життєвих обставинах, перспектив вирішення завдань ресоціалізації та інтеграції засуджених у їх постпенітенціарній адаптації.

Список літератури:

1. Антонян Ю.М. Психология преступника и расследование преступлений / Ю.М. Антонян, М.И. Еникеев, В.Е. Эминов. Москва : Юристъ, 1996. 336 с.

2. Бєлавіна Т.І. Проблеми соціально-психологічного супроводу неповнолітніх у період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* № 2 (52) 2020. 322 с. С. 310–322.

3. Ваништендаль С. «Резильентность» или оправданные надежды. Раненный, но не побежденный. URL : https://studfiles.net/preview/5582162/.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

5. Гошовський Я.О. Психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованих підлітків : дис. … д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2009. 396 с.

6. Караман О.Л. Ресоціалізація як мета соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими. URL: http://znp-vo.nuou.org.ua/article/view/201830.

7. Лазос Г.П. Резільєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології.* Том 3: Консультативна психологія і психотерапія. Вип. 14. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Вінниця : ФОП Рогальська І.О. 2018. Вип. 14. С. 26–64.

8. Махнач А.В. Жизнеспособность как междисциплинарное понятие. *Психологический журнал*. 2013. Т. 34. № 5. С. 69–84.

9. Микитюк О.С Витоки наукових основ ресурсного підходу. URL: https://sportpedagogy.org.ua/html/journal/2010-02/10msabrh.pdf.

10. Нагнибеда О.М. Разграничение понятий жизнестойкости, резильентности и стрессоустойчивости в условиях информационного общества. Збірник матеріалів VI Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених *«Наукова молодь-2018»* (16 листопада 2018 р., м. Київ) / за ред. Спіріна О.М. та Яцишин А.В. Київ : ІІТЗН НАПН України, 2018. 185 с. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/10638/2/V%D0%86%20.

11. Олейник А.Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти. Москва : ИНФРА-М, 2001. 418 с.

12. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / Синьов В.М., Радов Г.О., Кривуша В.І., Беца О.В. Київ : МП «Леся», 1997. 272 с.

13. Резильентность в контексте социальной политики и социальной работы. *Международная некоммерческая организация «Европейские города против наркотиков».* URL: http://www.ecad.ru/rezilentnost-v-kontekste-socialnoj-politiki-i-socialnoj-raboty.html.

14. Рыльская Е.А. К вопросу о психологической жизнеспособности человека: концептуальная модель и эмпирический опыт. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2011. Т. 8. № 3. С. 9–38.

15. Рыльская Е. Психологическая структура жизнеспособности человека: синергетический аспект. *Известия Российского государственного педагогического унив-та им. А.И. Герцена*. 2011. № 142. С. 72–83.

16. Синьов В.М. Індивідуальні та типологічні особливості неповнолітніх засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі. *Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі*. Київ, 2003. 222 с.

17. Титаренко Т.М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека : навчальний посібник / Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. Київ : Марич, 2009. 105 с.

18. Фернхем А., Хейвен П. Личность и социальное поведение. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 368 с: ил.

19. Юридична психологія: практикум / за заг. ред. Л.І. Казміренко. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 190 с.

20. Яковенко И.Г. Институциональные и стихийные факторы в процессах социализации. *Молодежный ренессанс*. Москва, 1990. С. 43–52.

21. Masten A. Resilience in developing systems: progress and promise as the fourth wave rises. *Developmental Psychopathology*. 2007. No. 19 (3). P. 921–930.

22. Laktionova A.I. Resilience: Russian adolescents' individual and social factors / A.V. Makhnach, A.I. Laktionova. *XV IFTA World Family Therapy Congress*. 2006. 4–7 Oct. Reykjavik. P. 88–89.

23. Tajfel H., Sheikh A.A., Gardner R.C. Content of stereotypes and the inference of similarity between members of stereotyped groups. *Acta Psychologica.* 1964. No. 22. Pp. 191–201.

Bielavina T.I. RESILIENCE IN THE CONTEXT OF SOCIAL WORK WITH PERSONS IN A TOTALLY REGULATED SOCIAL ENVIRONMENT IN CONDITIONS OF FORCED ISOLATION

Social renewal at the present stage of development of Ukrainian society is carried out in a difficult crisis period, which causes a traumatic impact on society in a broad sense, and on a certain personality in particular. This situation is directly reflected in the socio-political, socio-legal, socio-economic life of the state and society, primarily by reducing legal culture in society, devaluation of legal norms, values, guidelines, conceptual disorientation of the individual and exacerbation of criminalization of society, on the one hand. On the other hand, a large part of the population found itself in a state of chronic uncertainty, helplessness.

All this can cause a subjective feeling of social insecurity and hopelessness. This is especially true for groups with low social status or stigmatized by certain criteria: people without education, without a certain profession, unemployed, homeless, people in conflict with the law, and so on.

The article examines the problem of the presence or achievement of human viability, the possibility of successful resocialization and further reintegration into the social space of persons in difficult circumstances associated with forced isolation in the penitentiary institutions of the penitentiary system. Often such persons do not have the necessary individual-typological, socio-psychological, economic and other resources to overcome the situation and show viability.

The article pays attention to the phenomenon of resilience, its definition, research, which allowed to single it out as an independent phenomenon of studying psychology and to introduce it into socio-psychological practices.

The problem of deficit of personal, social and psychological resources in the socially deprived type of resource interaction is analyzed, when a person is unable to turn to others with a certain request for help or accept it from another, especially in the system of relations "power-subjugation", which is characterized by rigidly stratified relations in the community of the penitentiary institution.

The article identifies the features of overcoming the risk of self-destruction, with the aim of further development on the basis of a personal approach of a reasonable program for solving adaptive tasks in difficult life circumstances, resocialization and integration of convicts in their post-penitentiary adaptation.

Key words: *viability, resilience, emotional resilience, coping, socio-psychological resources, penitentiary institution, resocialization, reintegration.*

УДК 159.9.07
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/10

Бондаревська Л.Л.
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Лещенко І.Т.
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ВПЛИВ ПСИХІЧНОЇ ТРАВМИ НА ПЕРЕЖИВАННЯ СУБ'ЄКТА

У статті висвітлені результати аналізу науково-теоретичного підґрунтя розвитку проблеми впливу психічної травми на переживання суб'єкта. Презентовано аналіз феномена психічної травми у різних наукових підходах: Дж. Боулбі, М. Горовиця, О. Ранка, З. Фрейда, Ф. Василюка, Т. Титаренко, Т. Яценко та інших. Проаналізовано поняття психічної травми, травмуючої події, травмівних переживань. У статті описані фактори, котрі зумовлюють травмуючу значущість події: психологічний стан суб'єкта у момент здійснення події та об'єктивна ситуація (соціальні обставині, які визначають ступінь адекватності реакції). Окреслено особливості впливу психічної травми на переживання суб'єкта у контексті психодинамічної теорії. Зміст несвідомого найбільш яскраво виражається у зв'язку з переживаннями, які мають особливу значимість для суб'єкта: чим більш значуще переживання, тим більш глибокі пласти психіки воно задіює в процесі відреагування. Констатовано, що переживання набуває травмівного характеру не внаслідок кількісного показника (повторюваності), а через значущість події для суб'єкта, що виступає підґрунтям для формування деструктивних тенденцій психіки. Позначено, що той чи інший травмуючий подразник для різних суб'єктів матиме різні наслідки. Особливої вагомості набуває фактор «значущості», пов'язаний з переживаннями Едіпового порядку. Важливою передумовою розуміння несвідомого психологом є уміння проникати у сферу значущих переживань суб'єкта. Залежність суб'єкта від пережитого досвіду, який має емоційне навантаження і визначає наявність тенденції «до минулого», потребує психокорекції глибинного спрямування. Без психокорекції травматичні переживання об'єктивуються у свідомості, зумовлюючи значні викривлення реальності, що перешкоджає засвоєнню суб'єктом соціального досвіду. Окреслено можливості методу активного соціально-психологічного пізнання у виявленні впливу травматичних фіксацій на неусвідомлювані переживання суб'єкта, які своєю чергою спричиняють формування деструктивних тенденцій психіки.

Ключові слова: *психіка, психічна травма, значущі переживання, травмівні переживання, глибинна психокорекція, психологічна допомога.*

Постановка проблеми. Вивчення впливу психічної травми на структурування подальшого життя людини є актуальним у контексті практичної психології. Традиційно поняття «психічна травма» тлумачиться як душевне потрясіння, що супроводжується глибокими і болісними переживаннями людини, які зумовлені драматичними подіями її життя та інфантильними фіксаціями [2; 3]. Науковий аналіз літератури свідчить, що вплив психічної травми на суб'єкта досліджували Дж. Боулбі, М. Горовиць, О. Ранк, З. Фрейд та інші. Значна увага наукових пошуків зараз присвячена вивченню психічної травми та посттравматичного стресового розладу, особливо питанням, що пов'язані з напрямами профілактики розвитку посттравматичного стресу та організації і наданні психологічної допомоги. У багатьох наукових студіях поза увагою залишається роль травматичних переживань у формуванні деструктивних тенденцій психіки суб'єкта, які своєю чергою нерідко зумовлюють появу асоціальних форм поведінки.

Мета дослідження – проаналізувати літературні джерела з проблеми психічної травми та розкрити специфіку її впливу на переживання суб'єкта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи травму як джерело і причину виникнення неврозів, З. Фрейд зазначає, що травма – це досвід, який передбачає різке збільшення психічного збудження, в результаті якого всі звичайні

засоби його переробки виявляються недієвими, що, своєю чергою, призводить до стійких порушень енергетичної системи [2]. Підкреслимо, що накопичення таких збуджень може бути викликане як однією подією (сильна емоція), так і нагромадженням збуджень, кожне з яких окремо переноситься суб'єктом легко. Інколи психіка суб'єкта не спроможна подолати психологічне навантаження, а посилення кількості збуджень викликає дію захисних реакцій [3]. З огляду на вищевказане травматичне переживання, яке «протягом короткого часу призводить у душевному житті до такого сильного подразнення, що звільнення від нього чи його нормальна переробка не вдається», також може спричинити значні порушення у витраті енергії [3]. Згідно з дослідженнями З. Фрейда, порушення психічної рівноваги суб'єкта спричиняє не психічна травма як така, а неусвідомлені патогенні спогади про неї. Ми солідарні з тим, що спогади про пережитий травматичний досвід, які лишаються неусвідомленими, зберігають свій емотивний заряд і здатні імперативно впливати на психіку суб'єкта упродовж його життя. Зазначимо, що свідомо відтворюються лише окремі фрагменти досвіду дитинства, які в уяві суб'єкта важко асоціюються з інфантильними детермінантами.

У психоаналізі поняття «травма» набуло значення драматичної події життя особи, суб'єктивна значущість якої визначалась викликаними нею болісними афектами. Травмуючий ефект події визначається індивідуальною «чутливістю» такого суб'єкта [2]. Травмівне значення події зумовлюється низкою факторів: психологічним станом суб'єкта у момент здійснення події та об'єктивною ситуацією (соціальними обставинами, які визначають ступінь адекватності реакції). Серед таких факторів З. Фрейд виділяв психічний конфлікт, який не дозволяє суб'єкту включити цей досвід у свідому частину своєї особистості та психологічний «захист» [8]. Таким чином, у виникненні психічної травми як такої важливу роль відіграють як об'єктивні, так і суб'єктивні умови. Сила впливу травмуючої події на переживання суб'єкта залежить від травмуючої події як такої, спогадів про неї, її раптовості.

Ми солідаризуємося з твердженням З. Фрейда, що позбутися травматичних переживань, тобто відреагувати їх, можливо у процесі психоаналітичної роботи. Значимі (фіксовані) переживання суб'єкта часто пов'язані з драматичними (травмуючими) подіями раннього періоду розвитку й зумовлюють залежність суб'єкта від пережитого досвіду. У розрізі науково-практичних пошуків психодинамічного підходу Т. Яценко [10] констатовано, що переживання набуває травмівного характеру не внаслідок кількісного показника (повторюваності), а через значущість події для суб'єкта, що виступає підґрунтям для формування деструктивних тенденцій психіки. Формування індивідуально-неповторних психічних закономірностей визначається емоційною значущістю подій, які дитина переживає у контексті індивідуальних ідентифікацій (перенесень, заміщень). Для несвідомого значущість події є більш вагомим показником, ніж кількісні показники чи статеві ознаки, які згодом іманентно переходять у передсвідоме [10].

Розвиток теми взаємозв'язку переживань суб'єкта з психічною травмою потребує звернення до поняття «травма народження», яке вперше було введене австро-американським психоаналітиком О. Ранком і є центральним у концепції первинної травми. О. Ранк стверджував, що переживання людиною страху народження є праобразом переживання всіх інших ситуацій небезпеки. Порушення гармонійного єднання дитини з матір'ю (під час народження) викликає тривогу у дитини: незахищеність перед зовнішнім світом може стати причиною виникнення прагнення повернутися до первинного стану, а неможливість такого повернення і призводить, згідно з О. Ранком, до неврозу. Вчений зазначав, що доросла людина на несвідомому рівні тією чи іншою мірою відчуває сум за втраченою гармонією. У контексті такої теорії одним з основних завдань психоаналізу було усунення спогадів про травму народження шляхом усвідомлення пацієнтом власних страхів і розуміння того, що відокремлення дитини від матері – необхідний процес психічного розвитку [3].

Виклад основного матеріалу. Переживання травми завжди супроводжується яскраво вираженими емоціями, фактором актуалізації для яких є емоціогенний стимул (зовнішній або внутрішній). Оскільки психічна травма носить в основному емоційний характер, можна вважати, що вона потребує водночас і внутрішнього, і зовнішнього стимулу. Різні за глибиною і значимістю події та ситуації залишають у душі людини індивідуально-неповторний зміст. Незначуща для людини інформація швидко зникає з пам'яті людини, а інформація, сприйнята через переживання, запам'ятовується надовго, у разі значимого переживання (позитивного чи негативного) залишається на все життя (фіксується) [3].

Особливості переживань у психотравмуючих ситуаціях, кризових і посттравматичних станах детально розглядають такі вітчизняні дослідники, як Ф. Василюк [1], Н. Тарабріна [7], Т. Титаренко [6] та інші.

Ф. Василюк підкреслює, що істинною проблемою для людини в кризовій ситуації (ситуація неможливості реалізувати внутрішні потреби свого життя) є не усвідомлення сенсу ситуації, а іманентне формування її значення, смислотворення. Як зазначає автор, діяльність, що спрямована на створення ситуації можливості реалізувати життєві необхідності, і є переживанням [1].

У критичній ситуації травми, згідно з дослідженнями Ф. Василюка, відбувається активізація «долаючого» переживання – «особливої форми активності, спрямованої на відновлення душевної рівноваги, втраченого сенсу існування, на формування доцільності» [1]. Результатом психологічної діяльності переживання може стати усвідомлення людиною того, що відбулося і сенсу всього свого життя. Без такого усвідомлення перебудування життєвої позиції особистості практично неможливе, а отже, неможливе відповідне подолання психологічної травми. Тобто переживання як особлива форма активності дозволяє людині у кризовій життєвій ситуації пережити складні події, отримати завдяки переоцінці цінностей усвідомленість власного існування [1].

Після травмуючої події людина відчуває у собі певні зміни: з'являється почуття незахищеності та невпевненості у собі, що, звісно, проявляється у поведінці (зникає легкість та невимушеність) та взаємодії з іншими людьми.

Психологічна література з проблеми психотравми говорить про прямий та опосередкований вид травматизації. Пряма травматизація – це критична подія, яка стосується особи, і пригнічує її здатність контролювати ситуацію, а також ставить під сумнів поняття безпеки, уміння і значення.

Опосередкована травматизація – це критична подія, яка стосується особи, породжує травматичні наслідки для рятувальників і соціальних працівників, які мають своє коріння в характері події або в передачі емоцій. З огляду на такі види травматизації ми можемо виділити первинну травматизацію (коли людина була безпосереднім учасником або свідком події) і вторинну травматизацію (коли людина перетворилася на свідка події через розповіді інших людей, перегляд хроніки подій, читання газет і т.д.).

Останнім часом така вторинна травматизація привертає все більше уваги. Вторинна травматизація часто спостерігається серед телеглядачів у разі неадекватних дій засобів масової інформації після аварій, терористичних актів і т.д. Вторинна травматизація характеризується «травмою уяви», коли людина «вигадує» собі можливу травмуючу подію, потім реагує на неї як на реальну травму. Зазвичай така реакція менш сильна, ніж реакція на реальну подію.

Крім фізичної загрози не менш травматичними можуть бути події, що викликають у людини розрив уявлень про себе і ситуацію, в якій можливе її існування. В основному це можуть бути події, пов'язані з приниженням або з позбавленням надій на майбутнє.

Таким чином, переживання психологічної травми – це процес, що виникає внаслідок впливу на людину події, що включає об'єктивну або суб'єктивну загрозу життю або фізичної та психічної цілісності.

Згідно з дослідженнями Н. Тарабріної, переживання травматичної ситуації супроводжується виникненням трьох різних феноменів, які тісно пов'язані між собою, але мають характерні відмінності [7]. Йдеться про первинну, вторинну та третинну дисоціацію (порушення зв'язності психічних процесів). Н. Тарабріна вважає дисоціацію фундаментальною властивістю психіки, яка лежить в основі багатьох феноменів. На її думку, дисоціації посідають вагоме місце у функціонуванні психіки і є цінними у адаптації до змінних умов середовища [7].

Дослідженням внутрішніх механізмів, спрямованих на подолання деструктивного впливу психічної травми на особистість, займаються такі вчені, як О. Лазебна, М. Магомед-Емінов [5], С. Лупко [4] та інші. Розкриваючи стратегії подолання психічної травми, С. Лупко звертає увагу не лише на психологічний, а й на соціальний аспект, який, за твердженням автора, проявляється як у багатоаспектних порушеннях системи відносин людини, так і у суспільно неприйнятних формах поведінки – асоціальної, девіантної, злочинної. У дослідженнях автор підкреслює, що травма «ініціює» множину порушень свідомості, однак поза увагою залишається взаємозв'язок свідомої та несвідомої сфер психіки та вплив травматичних переживань на формування деструктивних тенденцій психіки.

М. Горовиць відзначає, що травматичні переживання спричиняють руйнування когнітивних схем людини, зміну її інформаційного патерну,

який регулює та організовує сприйняття і поведінку. Тому для зниження гостроти переживання починають діяти процеси психічного захисту і когнітивного контролю (наприклад, у формі заперечення, емоційної глухоти), які значно ускладнюють подолання травми.

Особливого значення феномен переживання набуває у контексті психодинамічної теорії. Метод активного соціально-психологічного пізнання (АСПП) зорієнтований на цілісне пізнання психіки в її свідомих і несвідомих проявах (автор – академік АПН України Т. Яценко), які пов'язані з переживаннями раннього періоду розвитку. Зміст несвідомого найбільш яскраво виражається у зв'язку з переживаннями, які мають особливу значимість для суб'єкта: чим більш значуще переживання, тим більш глибокі пласти психіки воно задіює в процесі відреагування. Відомо, що той чи інший травмуючий подразник для різних суб'єктів матиме різні наслідки. Особливої вагомості набуває фактор «значущості», пов'язаний з переживаннями Едіпового порядку. Тому важливою передумовою розуміння несвідомого психологом є уміння проникати у сферу значущих переживань суб'єкта. Психолог не застосовує спеціальні методи для актуалізації подібних переживань: атмосфера довіри, прийняття, підтримки і психологічної безпеки в групі АСПП сприяє спонтанному прояву значимих для суб'єкта переживань, які найчастіше пов'язані з драматичними (травмуючими) подіями життя і зумовлюють залежність суб'єкта від пережитого досвіду. Так, якщо дитина травмована стосунками зі значимим лібідним об'єктом (наприклад, від авторитарності і пригноблення), то невидимо для себе вона сама набуває рис, від яких настраждалася (інтроєкція). Дитяча психіка виявляється травмованою самим переживанням Едіпової ситуації, в умовах табуйованості притяжіння до первинного лібідного об'єкта. Згодом єднання зі значущим об'єктом відбувається через ідентифікацію з ним за окремими інтроєктами. Таким чином психіка намагається себе «терапевтувати» від пережитої травми без участі свідомого. Внаслідок цього людина «приречена» нести у собі ті чи інші риси, не усвідомлюючи їх. Отже, пізнання несвідомих аспектів, пов'язаних з травмою, можливе лише опосередковано, оскільки опори оберігають взаємозв'язок з лібідним об'єктом і не допускають у свідомість витіснений зміст. Травмуючі події можуть забуватися або у зв'язку з тим, що належать до періоду раннього дитинства, або ж через витіснення. Проте витіснені переживання зберігають свій емотивний заряд і невидимо впливають на життєдіяльність і поведінку суб'єкта. При цьому у центрі уваги психокорекційної роботи перебуває значимість події, а не її статистичний показник. Значимість події визначається крізь призму внутрішніх механізмів поведінки та емоційного сприйняття її протагоністом у процесі психокорекційної роботи. Без психокорекції травматичні переживання об'єктивуються у свідомості, зумовлюючи значні викривлення реальності, що перешкоджає засвоєнню суб'єктом соціального досвіду. Аналіз значимих подій життя у психокорекційній групі відбувається завдяки їх об'єктивуванню через моделювання [9; 10]. Завдяки професійній допомозі психолога актуалізуються цілісні прояви психіки, що зберігають інфантильне спрямування активності. Виявлення травматичного досвіду передбачає вміння психолога працювати із захисною системою суб'єкта, що забезпечує можливість об'єктивації важливого поведінкового матеріалу, який піддається аналізу в аспекті виявлення у ньому логічних взаємозв'язків (проявів несвідомого) [10]. Емпіричний матеріал у процесі проведення групи АСПП дозволяє виявити тенденції несвідомої сфери, відкорегувати залежність суб'єкта від пережитого досвіду, який має емоційне навантаження і зумовлює наявність тенденції «до минулого», що дає суб'єкту можливість усвідомити спрямованість власних зусиль на минулі драматичні переживання, які поглинали його енергетику.

У процесі корекційної роботи групи АСПП використовуються різноманітні групові прийоми і методи, загальноприйняті в тренінговій практиці (психодрама, рольова гра, топологічне моделювання, психомалюнок). Їх психологічне навантаження набуває завдяки психоаналітичному аналізові результатів нового глибинного змісту [9]. Серед цих методів особливе місце посідає метод психоаналізу комплексу тематичних малюнків. Теми малюнків підібрані таким чином, щоб у їх виконанні актуалізувалися емоційні аспекти особистісного досвіду суб'єкта, його ставлення до пережитих ситуацій. Об'єктивації значимих (зокрема, травматичних) переживань суб'єкта сприяє інтерпретація малюнків на теми: «Сприйняття минулого, яке не можна виправити», «Драматична подія мого життя», «Моє минуле», «Мій звичайний емоційний стан», «Криза й етапи виходу з неї», «Дорога мого життя», «Найбільш значима для мене людина». Такої значимості можуть набувати й інші малюнки, які зумовлені особистісною проблематикою суб'єкта.

Висновки. Таким чином, психічна травма – це подія в житті людини, яка викликає особливо сильні переживання в умовах нездатності суб'єкта до адекватної реакції; вона спричиняє стійкі зміни і деструктивні наслідки в душевному житті та поведінці людини. Залежність суб'єкта від пережитого досвіду, який має емоційне навантаження, і визначає наявність тенденції «до минулого», потребує психокорекції глибинного спрямування. Метод активного соціально-психологічного пізнання дозволяє виявити вплив травматичних фіксацій на неусвідомлювані переживання суб'єкта, які своєю чергою спричиняють формування деструктивних тенденцій психіки.

Список літератури:

1. Василюк Ф.Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций. Москва, 1984. 188 с.
2. Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б. Словарь по психоанализу. Москва, 1996. 623 с.
3. Лейбин В.М. Словарь-справочник по психоанализу. Санкт-Петербург, 2001. 688 с.
4. Лупко С. Стратегії подолання психічної травми. *Соціальна психологія*. 2004. № 5 (7). С. 25–35.
5. Магомед-Еминов М.Ш. Трансформация личности. Москва, 1998. 496 с.
6. Психологія життєвої кризи / за ред. Титаренко Т.М. Київ, 1998. 348 с.
7. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. Санкт-Петербург, 2001. 272 с.
8. Фрейд З.Я. Введение в психоанализ. Санкт-Петербург, 2002. 384 с.
9. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2006. 382 с.
10. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції. Активне соціально-психологічне навчання : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.
11. Яценко Т.С. Архаїчний спадок психіки: психоаналіз феноменології проблеми. Дніпро, 2019. 283 с.

Bondarevska L.L., Leshchenko I.T. THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL TRAUMA ON THE SUBJECT EXPERIENCE

The article highlights the analysis results based on scientific and theoretical basis for the issue development of the psychological trauma influence on the subject experience. The authors present the analysis of psychological trauma in different scientific approaches made by J. Bowlby, M. Horowitz, O. Rank, Z. Freud, F.Ye. Vasiliuk, T.M. Tytarenko, T.S. Yatsenko and others. The concepts of psychological trauma, traumatic event, traumatic experiences have been analyzed. The article describes the factors causing the traumatic significance of the event: the psychological state of the subject at the moment the event happens and the objective situation is given (the social circumstances which determine the degree of the adequacy reaction). The peculiarities of psychological trauma influence on the subject experience in the context of psychodynamic theory are outlined.

The content of the unconscious is extremely vividly expressed through the experiences of particular importance to the subject: the more significant the experience, the deeper layers of the psyche it involves in the reaction process. It is stated that the experience gets a traumatic character not due to a quantity indicator (recurrence), but to the significance of the event to the subject, so it serves as a basis for the formation of destructive tendencies of the psyche. It is indicated that one or another traumatic stimulus will have different consequences for different subjects. The factor of "significance" becomes of particular importance as it is connected with the experiences of the Oedipal order. The article states that the ability to penetrate into the realm of significant experiences of the subject is an important condition of understanding the unconscious by a psychologist. It is revealed in case the subject is dependent on the experience lived through which possesses an emotional charge and determines the tendency "to the past", requires a deep correction of psychocorrection. Without psychocorrection, traumatic experiences are objectified in the mind, causing significant distortions of reality and it prevents the subject from learning social experience. The authors outline the possibilities of the method of active socio-psychological cognition in identifying the influence of traumatic fixation on the subject's unconscious experiences of which cause the formation of destructive tendencies of the psyche.

Key words: *psyche, psychological trauma, significant experiences, traumatic experiences, deep psychocorrection, psychological help.*

УДК 159.942-057,875:005,336,2
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/11

Васильєва Г.В.
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ЕМОЦІЙНИЙ СКЛАДНИК НАРЦИСТИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається структура нарцистичної особистості та місце феномена нарцисизму у соціальному вимірі. Розглянуто нарцистичні характеристики в межах «нормального» нарцисизму та як прояви патологічної особистості, проаналізовано соціальний вплив на формування нарцистичних цінностей. Розкрито роль та місце алекситимії, емоційної компетентності у структурі нарцистичної особистості. Проаналізовано основні концепції розуміння нарцистичних проявів та встановлено зв'язок між якістю соціальної адаптації та особливостями психологічних захистів. Визначено критерії патологічного нарцисизму та «нормальних» проявів нарцисизму. Автором проведено дослідження за допомогою NPI-40 (нарцистичного опитувальника особистості для діагностики рівня та виду нарцистичних проявів) та дослідження за допомогою Торонтської алекситимічної шкали з метою виявлення здатності до диференціювання емоційних станів, здатності до їх вербалізації. Для дослідження типів психологічних захистів та ступеня загального емоційного напруження використано методику Р. Плутчика та Г. Келермана.

Метою дослідження є психологічна структура та емоційні прояви нарцисизму. Автор визначає алекситимічний індекс як один з основних факторів, що пов'язаний з підвищенням рівня проявів нарцистичних рис особистості, як психологічний феномен, що пов'язаний з таким особистісним параметром, як емоційна зрілість. Це здатність людини диференціювати та називати власні емоційні реакції, почуття та бути чутливим до емоцій інших людей. Важливість успіху, постійна потреба в досягненнях, конкуренції, потреба у визнанні та успішності, зростання потреб у споживанні – виклики сучасності, що впливають на формування нарцистичних рис. Автором розглянуто концепції та проаналізовано підходи до визначення нарцисизму у сучасній науці.

Ключові слова: *нарцисизм, психологічні захисти, емоційна зрілість, алекситимія, емоційна компетентність.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільний розвиток викликає певні адаптаційні моделі, критеріями успіху стають конкурентність, ефективність та досягнення. Все це дуже близько до феноменів, які характеризують нарцистичну особистість. Такі суспільні цінності, як прагнення до успіху та досягнень, стимулювання конкурентності, пошук та прагнення успішності та визнання, поширення моделі «мати», а не «бути». Ці закони та вимоги стали частиною соціального життя, вони впливають на особистість та зумовлюють її властивості. Ці вимоги сучасного світу впливають на розвиток нарцистичної особистості. Нарцисизм розглядається в багатьох концепціях та має багато контекстів для розуміння. Саме нарцистичні труднощі є так званою хворобою сучасності. Кількість людей, що звертаються за психологічною допомогою та мають нарцистичні риси та труднощі, поширюється, що є певним соціальним феноменом. Так, ми можемо розглядати нарцистичну структуру як набір властивостей, що проявляються в емоційній сфері, поведінці та відчутті власної ідентичності. Ці прояви можуть порушувати соціальну адаптацію і розглядатися як особистісна аномалія, так і залишатись у рамках норми. Є багато класифікацій нарцистичних проявів. Критерії діагностики нарцистичного розладу особистості представлені у DSM–IV (1994) та характеризуються порушенням здатності до емпатії та порушенням ідентичності. Критеріями діагностики є: 1) грандіозне почуття власної значущості; 2) захопленість фантазіями необмеженого успіху, влади; 3) віра у власну унікальність, котру можуть оцінити тільки особливо обдаровані люди; 4) потреба в захопленні; 5) почуття особливості; 6) схильність до «функціональності» у стосунках; 7) відсутність емпатії; 8) заздрість до успіхів інших; 9) нахабна, зухвала поведінка [1, с. 265]. У сучасних наукових дослідженнях тема нарцистичних порушень є досить поширеною [5; 6]. Але немає єдиної концепції розуміння нарцистичної особистості, її структури та ґенези. Нарцис-

тичний особистісний розлад тільки в 1980 році було включено в DSM-III. У розробку концепції нарцисизму внесли вклад низка авторів: З. Фрейд, О. Кернберг, Х. Кохут, М. Кляйн та ін. [2; 5; 6].

Для нарцистичної особистості характерні порушення у структурі ідентичності. Динамічність передбачає можливість змін і розвитку. Стабільність дає людині відчуття стійкості Я в часі. Баланс динамічності-статичності є однією з умов психічного здоров'я. Здатність до розпізнавання проявляється в усвідомленні і розрізнянні багатьох сторін та характеристик свого Я. Низький ступінь здатності до розрізняння характеризується дифузністю та «поганим» розумінням свого внутрішнього простору. Людина недостатньо розуміє себе та свої потреби, власні відчуття та почуття, а уявлення про себе будуть спотвореними або фрагментарними [3, с. 136].

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз та встановлення зв'язку між емоційною незрілістю та типом психологічного захисту, алекситимічними проявами та нарцистичним радикалом у структурі особистості.

Виклад основного матеріалу та результати дослідження. Нарцистична особистість – це психічна структура, що має порушення власної ідентичності та емоційної сфери, такі як порушення емпатії, ригідна схильність до використання певних видів захисту. Ідентичність ми розглядаємо як безперервний потік переживань особистістю своєї тотожності. Це динамічне, комплексне, внутрішнє створення образу свого Я, інших людей і світу загалом. Ідентичність базується на власних уявленнях про себе, свій досвід, впливає та зумовлює стосунки з іншими та залежить від цих стосунків. Емоційна компетентність є одним із факторів, що пов'язані з якістю соціального функціонування та формування власної ідентичності. Алекситимія є одним з основних факторів, що характеризують особистісні прояви людей з нарцистичним радикалом [2, с. 46]. Ще одним критерієм, складовою частиною емоційної зрілості є властивості механізмів психологічного захисту. Перевага зрілих або примітивних типів захисту буде відображена на загальному рівні емоційної зрілості. Діагностика «нормального» та патологічного нарцисизму базується на розумінні рівня особистісної організації та тому, як людина реагує на фрустрацію [1, с. 264]. Диференціація нарцисизму як властивостей нормального рівня функціонування та як розладу особистості є діагностичним завданням, вирішення якого позначається на особливостях психологічної, психотерапевтичної допомоги та якості життя. Нарцистичні прагнення і бажання властиві всім людям, вони вважаються нормальними, якщо не набувають провідної ролі в особистісному функціонуванні. Нарцистична особистість базується на ідеї довершеності, це той образ ідеального та довершеного власного Я, для досягнення якого людина використовує психологічні захисти. Захисти необхідні, щоб захистити власний ідеальний та неперевершений образ, запобігти переживанню власної недовершеності. Нарцисизм як розлад особистості є дефіцитом самоповаги і заниженою самооцінкою. Психоаналітичне розуміння цієї структури характеризується дуже критичним Супер-Его, що викликає почуття власної «поганості» та «невартості», як наслідок, такі люди потребують підтвердження власної значущості, яке отримують в оцінках інших [1, с. 265]. Критерій рівня особистісної організації та власне типи психологічних захистів є визначальними в діагностиці розладів нарцистичного спектра.

З метою визначення контрольної та експериментальної вибірки ми за допомогою шкали алекситимії визначили 2 групи за рівнем алекситимічних проявів. Одним із завдань дослідження було встановлення зв'язку між рівнем алекситимії та рівнем напруження нарцистичних рис. Високі показники алекситимії виявляються в групі з підвищеним рівнем нарцистичної напруженості. Низькі бали виявлено у досліджуваних з низьким рівнем нарцистичних проявів [4, с. 16]. Також виявлено зв'язок високого рівня алекситимії з примітивними типами захистів, а низький рівень діагностується в групі з переважним типом захисту «раціоналізації».

Такі результати пояснюються недиференційованою емоційною сферою та недостатньою емоційною компетентністю і незрілістю [4, с. 63].

Для вирішення поставлених завдань дослідження нами було використано тест NPI-40. З метою дослідження особливостей психічного здоров'я ми застосували структурний тест Амона, використовуючи 6 функцій особистості: агресію, тривогу, зовнішні обмеження, внутрішні обмеження, нарцисизм та сексуальність. Шкала TAS спрямована на вивчення алекситимії як властивості особистості. У дослідженні взяли участь 52 студенти 3–4 курсів спеціальностей «Психологія» та «Історія» (48), середній вік – 20 років. Також було проаналізовано найбільш характерні види психологічних захистів в осіб з високим нарцистичним індексом.

Ми провели порівняльний аналіз рівня алекситимічних проявів та за тестом NPI-40 (див. табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз рівня нарцистичних проявів та рівня алекситимії

Методика/ рівень	високий	низький
Рівень алекситимії	72,4	54,5
Рівень нарцисизму	17,4	12,88

Ми спостерігаємо залежність між рівнем алекситимії та ступенем виразності нарцистичних проявів. В експериментальній групі рівень нарцистичного напруження вищий. У контрольній групі – нижчий.

Результати дослідження за структурним тестом Амона представлені в таблиці 2.

Показники підвищено за такими шкалами, як: тривога конструктивна, зовнішні обмеження деструктивні, зовнішні обмеження дефіцитарні, низькі показники за такими шкалами, як: тривога конструктивна. Дефіцитарна агресія в межах середніх показників. Аналіз результатів виявляє підвищення показників у групі з високими показниками нарцисизму. Результати аналізу представлені в таблиці 3.

Отримані результати дослідження виявляють підвищення шкал за тестом Амона в групі досліджуваних з високим рівнем по NPI. Виявлено підвищення середніх показників шкал та збільшення кількості шкал з підвищеними значеннями в тесті Амона у респондентів з високим рівнем нарцисизму. Аналіз результатів визначає, що в групі з нарцистичними проявами рівень деструктивних шкал тривоги та агресії вищий, також ця група

Таблиця 3

Порівняльний аналіз показників тесту NPI та тесту Амона

Методика/ рівень	високий	низький
Рівень нарцисизму NPI	17,4	12,88
Рівень середніх значень за тестом Амона	73,3	49,4

характеризується більш високими помазаниками за всіма шкалами, що може проявлятися як складнощі соціальної адаптації, міжособистісних стосунків та схильність до фрустрації.

Також нами було досліджено зв'язок рівня алекситимічних проявів та типу психологічного захисту. Ми застосували тест Плутчика–Келермана з метою встановлення переважаючого типу психологічного захисту залежно від рівня алекситимічного індексу. Ми спираємось на теоретичну модель емоцій, згідно з якою інформація про світ змінюється, що є однією з функцій психіки з метою збереження уявлень про власне Я. Інструментами для цього виступають психологічні захисти.

– Інформація спотворюється.
– Інформація приймається, але забувається.
– Інформація дісталася до свідомості і запам'ятована, але інтерпретована певним чином.

Розвиток механізмів психологічного захисту залежить від віку та особистісної зрілості. Згідно з психоаналітичною теорією, типи психологічних захистів розподіляються на примітивні та зрілі. Найбільш емоційно незрілими є способи, що спотворюють інформацію, що основана на перцепції,

Таблиця 2

Аналіз результатів тесту Амона

шкала	Високі значення %	Середні значення %	Низькі значення %
Агресія конструктивна	13	53,3	33,3
Агресія деструктивна	26,6	73,3	0
Агресія дефіцитарна	13	80	6,6
Тривога конструктивна	33,3	33,3	33,3
Тривога деструктивна	80	20	0
Тривога дефіцитарна	20	73,3	6,6
Зовнішні обмеження конструктивні	0	80	20
Зовнішні обмеження деструктивні	40	33,3	26,6
Зовнішні обмеження дефіцитарні	60	33,3	6,6
Внутрішні обмеження конструктивні	0	73,3	26,6
Внутрішні обмеження деструктивні	26,6	53,3	13,3
Внутрішні обмеження дефіцитарні	33,3	66,6	0
Нарцисизм конструктивний	13,3	66,6	20
Нарцисизм деструктивний	33,3	60	6
Нарцисизм дефіцитарний	33,3	46,6	20
Сексуальність конструктивна	20	66,6	13.3
Сексуальність деструктивна	20	80	0
Сексуальність дефіцитарна	13,3	86,6	0

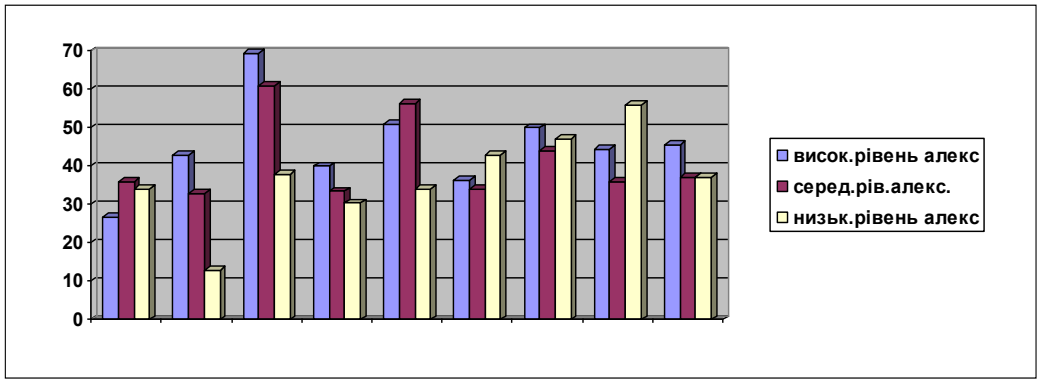

Рис. 1. Залежність типу психологічного захисту від рівня алекситимії

це пов'язують з емоційною незрілістю та відносять заперечення та регресію. Наступними формуються захисти, що основані на забуванні, тобто інформація сприймається, але забувається, а найбільш зрілими вважаються механізми захисту, що основані на переоцінці інформації.

Аналіз дослідження виявляє, що для групи з високими значеннями алекситимії характерні певні типи захистів. У вибірці з алекситимією переважає проєктивний захист. Також високі показники регресії та компенсації. В контрольній групі переважають раціоналізація та компенсація. Переважаючі типи захисту сходні в групах з високим та середнім рівнями алекситимії. Регресія та проєкція як основні типи психологічних захистів в експериментальній групі ілюструють концепцію розуміння алекситимії як емоційної незрілості, що проявляється у використанні саме примітивних стилів захисту. Високий показник за шкалою раціоналізації в контрольній групі також відображає такий параметр, як емоційна зрілість та зворотну кореляцію з рівнем алекситимії.

Висновки. Аналіз результатів дослідження встановив певні тенденції та закономірності, а саме якісні відмінності в типі психологічних захистів як прояв емоційної зрілості, що може бути визначено за допомогою індексу алекситимічних проявів. Також встановлено, що структура особистості нарцистичного спектра включає у себе низький рівень емоційної диференціації, застосування примітивних видів захисту. Це свідчить про порушення або своєрідний розвиток власної ідентичності, вразливість уявлень про себе та дефіцит самопідтримки. Поширення та розповсюдження нарцистичного радикалу в структурі особистості, безумовно, є відповіддю на соціальні виклики, але потребує розробки моделей надання психологічної допомоги з урахуванням особливостей психічної організації нарцистичної особистості.

Таким чином, особистість з нарцистичним радикалом характеризується порушенням у структурі ідентичності. Підвищення (напруження) за багатьма шкалами є характеристикою недиференційованої Я-концепції, що зумовлює труднощі емоційного відображення світу та застосування певних механізмів спотворення інформації про світ, що проявляється в ригідному використанні певних захистів. Слід визначити, що нарцистична особистість є не тільки продуктом соціального впливу в широкому сенсі як соціального явища та суспільних цінностей, а є фундаментальною рисою, яка вибудовується в процесі ранніх стосунків та відіграє істотну роль у механізмі стосунків із собою та світом.

Список літератури:

1. Король Л.В. Причини формування нарцистичної особистості. *Молодий вчений.* 2017. № 3. С. 263–267. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_3_63.

2. Малейчук Г.И., Олиферович Н.И. Особенности терапевтической работы с нарциссической травмой. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2009. № 3. URL: http://psyjournal.ru/articles/osobennosti-terapevticheskoy-raboty-s-narcissicheskoy-travmoy.

3. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. Москва : Московский психолого-социальный институт. 2007. 128 с.

4. Васильєва Г.В. Прояви алекситимії у структурі нарцистичної особистості. *Теорія і практика сучасної психології.* DOI: https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.22.

5. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика. Понимание структуры личности в клиническом процессе. Москва : Класс, 1998. 480 с.

6. Lysenkova I.P. Correction-Developing Environment as a Means of Emotional Development of Children with Cognitive Impairment. *The Norwegian Journal of Development of the International Science*. 2018. No. 20. Vol. 2. P. 67–69.

Vasilyeva H.V. EMOTIONAL COMPONENT OF NARCIST PERSONALITY

The article considers the structure of narcissistic personality and the role of the narcissism phenomenon in the modern world. Narcissistic manifestations as signs of "normal" narcissism, as manifestations of pathological personality are considered, the influence of modern society on the formation of narcissistic values is analyzed. The role and place of such emotional manifestations as alexithymia, emotional competence in the structure of the narcissistic personality are revealed. The theoretical bases of the research and the basic concepts of understanding narcissistic manifestations are analyzed, the connection between the types of psychological defences and the quality of social adaptation is established. The criteria of pathological narcissism and "normal" manifestations of narcissism are determined. The author conducted a study using the narcissistic personality questionnaire NPI-40 to diagnose the level and type of narcissistic manifestations and research using the Toronto alexithymic scale to identify the differentiate emotional states ability, the ability to verbalize them. The method of R. Plutchyk and G. Kellerman was used to study the types of psychological defences and the degree of general emotional stress.

The aim of the study is the psychological structure and emotional manifestations of narcissism. The author considers alexithymia as one of the factors associated with the level of narcissistic personality traits manifestations, as a psychological phenomenon that is associated with such a personal parameter as emotional maturity. It is a person's ability to differentiate and name his/her own emotional reactions, feelings, and being sensitive towards person's emotions. The importance of success, the constant need for achievement, competition, the need for recognition and success, the growing need for consumption – the challenges of modernity that affect the formation of narcissistic traits. The author considers the concepts and analyzes the approaches to the definition of narcissism in modern science.

Key words: *narcissism, psychological protection, emotional maturity, alexithymia, emotional competence.*

УДК 37.013.42: 376
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/12

Виноградова В.Є.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Пузирьов Є.В.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ІГРОВОЇ ТА ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ ПІДЛІТКІВ

У статті представлено теоретичний аналіз сутності та специфічних особливостей адиктивної поведінки підлітків. Основною метою цієї роботи є дослідження ігрової та інтернет-залежності підлітків. У роботі приділена увага розвитку терміна «адиктивна поведінка», який був уведений для характеристики зловживання різними речовинами, які змінюють психічний стан та викликають фізичну залежність. Визначено види та надано характеристику ігрової та інтернет-залежності. Проаналізовано основні психологічні причини виникнення комп'ютерної та ігрової залежності у підлітків. Серед яких виділені такі як: недостатність спілкування і теплих емоційних стосунків у сім'ї; відсутність у дитини постійних захоплень, інтересів, які не пов'язані з комп'ютером та грою; проблеми підлітка з налагодженням бажаних контактів з оточуючими, брак друзів; неуспішність дитини; наявність серйозного захворювання, важкої інвалідності. З'ясовано особливості особистості, схильної до залежності. Серед них є видимий фізичний недолік, зовнішня непривабливість або у дитини розвинулися риси характеру, що перешкоджають встановленню дружніх прихильностей: замкнутість, злостивість, надмірна жадібність, мстивість, уразливість, агресивність.

Аналізуються умови, які можуть стати дієвими щодо профілактики таких видів адиктивної поведінки підлітків. Розглядаються питання створення безпечного середовища у соціумі задля уникнення формування залежної поведінки підлітків.

Ключові слова: *адикція, адиктивна поведінка, інтернет-залежність, ігрова залежність, соціальна профілактика адиктивної поведінки.*

Постановка проблеми. Нині проблема адиктивної поведінки підлітків залишається актуальною та набуває нових видів. Термін «адиктивна поведінка» (від англійської *addiction* – хибна звичка, пристрасть до чого-небудь, порочна схильність) був запропонований В. Міллером у 1984 році для характеристики зловживання різними речовинами, які змінюють психічний стан, включаючи алкоголь, наркотики і тютюн, до того, як від них сформується фізична залежність [4, с. 105]. За визначенням О. Безпалько: «адиктивна поведінка – це поведінка людини, для якої притаманне прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки прийому різноманітних хімічних речовин чи постійній фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримання інтенсивних емоцій» [2]. Втім, безсумнівно, адикція може спричинити розлад особистості, зміну її поведінки та може перешкоджати особистісному розвитку людини й негативно позначитися на її стосунках з іншими. Тобто людина намагається жити ілюзорним життям, яке витісняє реальність та надає інші сенси.

В останні десятиліття у наукових джерелах з'явилось описання поняття «ігрова залежність» та «мобільна залежність». Науковці з Великобританії дослідили, що одна шоста людей має мобільну залежність. Активне поширення інформаційних та комп'ютерних технологій сприяло виникненню чергового виду адиктивної поведінки – комп'ютерної та інтернет-залежності. Непокоїть той факт, що щороку збільшується кількість неповнолітніх з різними типами адиктивної поведінки. За результатами опитування в Україні з'ясувалось, що більшість учнів 5–7 класів захоплюються комп'ютерними іграми – 80%. Слід зазначити, що вражаючим є той факт, що частина з 10–12-річних підлітків має ігровий досвід 4–6 років, тобто дехто з них захопився грою ще

у дошкільний період. Науковці постійно моніторять ситуацію, яка складається з різними типами залежності серед підлітків. Такі дослідження показують, що серед третини (30%) дітей і підлітків, які захоплюються комп'ютерними іграми та зловживають перебуванням у віртуальній реальності, 10% з них перебувають у стадії психологічної залежності від комп'ютера [1].

Профілактична робота з підлітками, яка проводиться в Україні останнім часом, на жаль, не принесла відчутних результатів. Однією із причин цього є те, що здебільшого ця робота систематично не ведеться у загальноосвітніх закладах і в основному носить епізодичний характер. Нині активно почали впроваджуватися профілактичні програми в умовах школи і це, безперечно, не може відбуватися без активної роботи в цьому напрямі соціального педагога, викладача, психолога та соціального працівника. Адже вони можуть сформувати позитивне ставлення до здорового способу життя.

Отже, актуальність порушеної проблеми зумовлена потребою в підвищенні ефективності соціально-педагогічної профілактики адиктивної поведінки, необхідністю наукового пошуку шляхів подолання комп'ютерної та ігрової залежності молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які досліджували цю проблему, можна визначити таких фахівців, як: В.С. Афанасьєв, О.В. Безпалько, Я.І. Глинський, Л.М. Буніна, Н.М. Дідик, І.Д. Звєрєва, Г.М. Лактіонова, А.М. Панова, Л.Н. Рибакова, Т.М. Титаренко, М.Г. Цеглин. Також питання превентивної діяльності з підлітками досліджували С.І. Болтівець, В.С. Бітінський, В.П. Лютий, А.Й. Капська, О.Г. Кирилова, А.Г. Макеєва, Н.Ю. Максимова, В.М. Оржеховська, О.І. Пилипенко, І.П. Фіцула та ін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виявлення особливостей соціально-педагогічної профілактики ігрової та інтернет-залежності підлітків, які необхідні для визначення шляхів подолання наслідків і розробки програми адаптаційно-реабілітаційних заходів під час навчання.

Виклад основного матеріалу. До видів адиктивної поведінки можна віднести поведінку, яка пов'язана з описаними у науковій літератури ігровою та комп'ютерною залежностями.

Ігрова залежність є однією з форм адиктивної поведінки, внаслідок чого змінюється та гальмується гармонійний особистісний розвиток дитини. Слід відзначити, що ухід від дійсності та формування залежності найгірше проявляється у підлітковому віці. Це призводить до дезадаптації дитини, погіршення шкільної успішності та складності отримання знань, на які необхідно спиратися у старших класах. Отже, постає потреба у реалізації превентивної діяльності та корекційній роботі щодо профілактики ігрової залежності підлітків. Слід зазначити, що Л.М. Буніна наголошує на тому, що профілактика адиктивної поведінки має проводитись в усіх сферах життєдіяльності особистості, а саме починатися із сім'ї, освітнього осередку та виходити на суспільний рівень загалом [9]. Великого значення набуває співпраця спеціалістів різних напрямів між собою, в тому числі і соціальних працівників. Загальновідомо, що підлітковий вік є найбільш кризовим, у період якого загострюються більшість проблем, у тому числі питання ігрової та інтернет-залежностей. Тому, на думку багатьох дослідників, цей період вимагає низки превентивних заходів щодо попередження ігрової залежності.

Якщо розглядати комп'ютерну залежність, то вона є одним з різновидів психічної залежності. Це проявляється у надмірному тяжінні людини до проведення часу за комп'ютером, не залежно від того стосується це роботи, навчання або ігрової діяльності. Ще певний час назад науковці до комп'ютерної залежності відносили надмірне використання комп'ютера під час гри. Однак останнім часом у зв'язку з розвитком мережі Інтернет вчені наголошують на проблемі інтернет-залежності. Це вид залежності, який призводить до психічного розладу, що проявляється у нав'язливому бажанні перебувати в мережі та нездатності вчасно вийти з неї [8, с. 76].

Слід зазначити, що за результатами опитування, проведеного в Україні у 2019 році, тільки 6,7% підлітків повідомили, що зовсім не користувалися соціальними мережами в робочі дні. Однак найбільша мережева активність припадає на вихідні дні. У будні 93,3% підлітків проводять час у соціальних мережах. З них 48,6% витрачають на них до 3 годин на день, а 44,7% – 4 та більше годин. У вихідні дні ситуація змінюється несуттєво: 39% підлітків користуються соціальними мережами до 3 годин включно та 54,9% – від 4 годин та більше. Така поведінка характерна для учнів як міської, так і сільської місцевості. Цікавим є той факт, що дівчата всіх вікових категорій виявилися більш активними користувачами всесвітньої мережі як у робочі, так і у вихідні дні [7, с. 58].

Отже, можемо припустити, що Інтернет та соціальні мережі задовольняють частину усвідом-

лених та підсвідомих підліткових потреб. Він має все, чим може бути захоплений користувач. Це, звісно, є однією з вагомих причин, які пояснюють пристрасть до Інтернету користувачів.

Проаналізувавши ігрову поведінку підлітків, з'ясовано що «понад третина підлітків (34,5%) жодного дня не грали в ігри на електронних гаджетах; а майже кожен п'ятий (18,6%) щодня проводив час за цим заняттям (26,9% серед хлопців та 10,9% серед дівчат). Чим молодшими є підлітки, тим більше вони грали в ігри на комп'ютері або іншому пристрої. Серед хлопців 2004 р.н. кожен третій (30%) щодня проводив свій час, граючи на комп'ютері, планшеті, ігровій приставці, смартфоні або іншому електронному пристрої. Дівчата грали у середньому в 2,5 раза менше» [7, с. 60].

Слід відзначити, що відповідно до результатів останніх досліджень однією з найпоширеніших стратегій поведінки у складних життєвих ситуаціях підлітків сьогодні є поринання у світ фантазій, тобто втеча від відповідальності. Тобто комп'ютерна гра стає одним з механізмів захисту психіки від реалій життя. Нині науковці припускають, що згідно з новими реаліями, комп'ютерні ігри витісняють алкоголь та наркотики [5, с. 44].

Науковці визначили основні психологічні причини, які впливають на виникнення комп'ютерної та ігрової залежності у підлітків:

1. Недостатність або відсутність спілкування в родині, а також брак теплих емоційних стосунків у сім'ї. Це відбувається внаслідок того, що батьки не досить приділяють часу власним дітям, можуть зосереджувати увагу на побутових питаннях, навчанні, однак їх не цікавить душевний стан дитини, вони можуть не говорити про власні думки і почуття, як наслідок, ігнорувати ті питання, що справді є важливими для дитини. Звісно, внаслідок цього може розвиватися не лише комп'ютерна або ігрова залежність, а й інші види та форми відхилень у поведінці.

2. У підлітковому віці важливим для розвитку особистості є наявність у дитини спортивних або мистецьких захоплень. Однак відсутність стійких інтересів, які не пов'язані із соціальними мережами та комп'ютерними іграми, також можуть стати поштовхом до цього виду залежності.

3. Важливим фактором для прояву власної особистості у підлітковому віці є середовище однолітків та друзів. Якщо дитина не може будувати стосунки, не вміє дружити, знаходити спільну мову з оточуючими, це може призвести до соціального вакууму, який вона буде компенсувати у мережі.

4. Також важливим фактором є фізичний недолік дитини або її зовнішня непривабливість. Це може відштовхувати однолітків від спілкування з нею. Можемо припустити, що це може бути як адекватна оцінка, так і занижена самооцінка підлітка, яка може заважати йому у комунікації («з таким, як я, не можна дружити»). Внаслідок цього у дитини можуть розвинутися такі риси характеру, що перешкоджають встановленню дружніх стосунків, а саме: замкнутість, вразливість, злостивість, надмірна жадібність, мстивість, агресивність.

4. Неуспішність дитини у реальному житті, яку вона може компенсувати у віртуальному. Наприклад, у соціальній мережі підліток може створити образ, який протилежний реальному: інше ім'я, «ідеальна» зовнішність, цікава легенда, що показує його з «вигідної» сторони.

5. Звісно, наявність інвалідності або серйозного захворювання, яке обмежує пересування дитини, може вплинути на коло її спілкування. Наприклад, в умовах, коли дитина-інвалід навчається вдома, вона майже або зовсім не виходить з дому, то комп'ютер може стати єдиним засобом спілкування, отримання інформації, єдиною розвагою і заняттям [5, с. 35].

Таким чином, з огляду на вищеперелічені причини, на нашу думку, залежним від комп'ютера та соціальних мереж може стати будь-який підліток. Проте якщо в родині батьки уважні до проблем дитини, у сім'ї присутня атмосфера дружелюбності, поваги, довіри та спокою, а також дитина має різнобічні захоплення, вміє налагоджувати стосунки з однолітками, ставить перед собою життєві цілі, то ризик залежності суттєво знижується.

Дослідниця Н.В. Коритнікова визначає основні типи інтернет- залежності:

1. Постійні подорожі всесвітньою мережею, пошук різноманітної інформації, так званий веб-серфінг.

2. Надмірна кількість знайомих і друзів у мережі. У людини наявна пристрасть до віртуального спілкування і віртуальних знайомств. Постійні значні обсяги листування, систематична участь в різноманітних чатах, вебфорумах.

3. Надмірне захоплення комп'ютерними іграми (ігрова залежність).

4. Реалізація фінансових потреб. Це може бути гра по мережі в азартні ігри, непотрібні покупки в інтернет-магазинах або постійні участі в інтернет-аукціонах.

5. Нав'язливий потяг до відвідування порносайтів і заняття кіберсексом (кіберсексуальна залежність) [6].

Слід зазначити, що наявна залежність емоційного стану частини підлітків від ігор на електронних гаджетах. Такі висновки можна зробити з огляду на те, що відсутність можливості грати може стати причиною поганого настрою у 13,9% дітей. Однак «дослідження показує, що підлітки молодшого віку піддаються більш активному контролю з боку батьків. Так, у опитуванні 25,2% підлітків 15 років погоджуються із твердженням, що їхні батьки вказують їм на те, що вони проводять забагато часу за комп'ютерними іграми» [7, с. 61].

Соціальні педагоги та працівники мають усвідомлювати, що профілактика є запланованими заходами з попередження несприятливої події. Це полягає в усуненні причин, які можуть призвести до небажаних наслідків. Тому слід відзначити, що превентивні заходи проводяться у формі запланованих дій, спрямованих на досягнення конкретного позитивного результату, однак водночас спрямовані на запобігання можливих негативних явищ.

Встановлено, що у соціально-педагогічних дослідженнях дефініція «профілактика» перебуває у центрі уваги науковців. До прикладу, у розумінні О.В. Безпалько [2] профілактика «ґрунтується на своєчасному виявленні та виправленні негативних інформаційних педагогічних, організаційних факторів, що зумовлюють відхилення в психологічному та соціальному розвитку дітей і молоді, в їхній поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності та дозвілля» [2, с. 35]. Профілактика у розумінні А.Й. Капської – це «комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі» [10, с. 32]. Нині науковцями уже досліджено основні форми (загальну та специфічну) та види (первинну, вторинну) профілактичної діяльності, проаналізовано рівні (індивідуальний, сімейний та соціальний) та підходи (інформаційний, поведінковий, альтернативної діяльності) профілактики.

Профілактичні заходи для учнів середніх та старших класів мають бути спрямовані на формування соціальної компетентності. Тобто розвиток навичок комунікації, створення гарних стосунків з однолітками, конструктивної поведінки у конфліктних ситуаціях. Слід відзначити, що одним із важливих аспектів для гармонійного розвитку особистості виступає питання формування здорового способу життя у підлітковому середовищі. У цьому разі має відбуватися усвідомлення підлітками цінності власного здоров'я. Це має бути втілено у програмі «Рівний – рівному», тобто основний акцент робиться на тісній взаємодії підлітків. Безсумнівно, на цей процес впливає й образ життя батьків, викладачів та інших фахівців закладів освіти. Однак це не значить, що до нього не можуть долучатися соціальні працівники, психологи, а також медичний персонал [7].

Науковці виділяють первинну та вторинну профілактику адиктивної поведінки. О.А. Виходцева зазначає, що до основних задач первинної профілактики належать такі заходи [3].

По-перше, допомогти підліткові зрозуміти свою проблему та підтримати його у її вирішенні. Тобто фахівець має допомогти підлітку сформувати свідоме ставлення до власних прав та обов'язків у суспільстві й допомогти усвідомити себе активним членом цього суспільства.

По-друге, для того щоб підліток почувався більш комфортно, психологічно «прийняти» його. Це може знизити психічне напруження та рівень кричного ставлення підлітка до себе. Викладачам важливо вміти розрізняти ставлення до особистості учня та до його вчинків, а також опиратися на позитивні його якості. Таке відношення вчителя до учня під час діагностики схильності до адикцій дасть можливість створити сприятливу атмосферу тісної взаємодії.

По-третє, зрозуміти можливість підлітка протистояти реальності без включення захисних механізмів, наприклад, таких як «втеча у фантазії», «втеча у хворобу» або «втеча у песимізм».

По-четверте, соціальний педагог має розуміти, що учень наслідує його поведінку. Отже, його завдання – демонструвати підлітку зразки поведінки, яка включає самоконтроль, уміння працювати над собою та своїми прорахунками та помилками.

У профілактичній діяльності з адиктивними підлітками одним із завдань є захист прав та його інтересів, а також медіаторська діяльність у спілкуванні із батьками. Соціальний педагог разом з психологом можуть зорієнтувати підлітка на самоаналіз власної поведінки та попередження адикцій. Цьому також буде сприяти індивідуальна робота психолога з підвищення впевненості у собі підлітка та формування його стійкого позитивного ставлення до здорового способу життя.

Програму загальної первинної профілактики адиктивної поведінки учнів можна створити у вигляді короткотермінових просвітницьких тренінгів або семінарів для різних категорій. Наприклад, метою таких занять для підлітків є: надання

інформації щодо основних чинників, ознак, проявів та закономірностей формування соціально прийнятної поведінки; обговорення поширеності у середовищі учасників окремих видів соціально прийнятної адиктивної поведінки, їх причин та впливу на життєдіяльність та розвиток людини. Також важливою є робота із самооцінки учасниками тренінгу власних ризиків щодо формування адикцій у певний момент та в майбутньому, а також визначення шляхів їх мінімізації. Важливим аспектом превентивної роботи є обговорення психологічних впливів, які використовують засоби масової інформації. Насамперед аналіз реклами, яка спрямована на формування у споживачів психологічної залежності від певних товарів та інформаційних продуктів. Важливим завданням є формування критичного мислення та розуміння власного ставлення до таких впливів. Під час занять важливо визначити норми поведінки, яких необхідно дотримуватись, щоб знизити ризик формування будь-якої залежності. А також важливим є надання інформації підліткам щодо можливостей отримання соціальної та психологічної допомоги у складних життєвих обставинах та під час формування адиктивної поведінки.

Вторинна профілактика адиктивної поведінки спрямована на роботу з підлітками, які вже мають ознаки залежності. Вона спрямована на запобігання поглибленню залежності, соціальної дезадаптації та переходу у більш небезпечні види адиктивної поведінки. На цьому етапі профілактична робота проводиться у формі групової терапії або груп взаємодопомоги й індивідуальної корекційної роботи. Вона має на меті усвідомлення підлітками ризиків адиктивної поведінки та мотивації її контролю, формування навичок контролю адиктивних потягів, посилення альтернативних інтересів та цінностей, сприяння підтримці людиною позитивних соціальних зв'язків, формуванню навколо неї соціальної мережі спілкування і підтримки.

Висновки. Отже, можемо зазначити, що майбутні соціальні працівники, психологи, соціальні педагоги мають бути готові до первинної та вторинної профілактики адиктивної поведінки школярів. Вони мають бути ознайомлені з практичними механізмами превенції адиктивної поведінки у своїй роботі, а також уміти використовувати найоптимальніший із них у кожній конкретній ситуації.

Важливим напрямом діяльності учителів, соціальних працівників, психологів у наш час є популяризація серед дітей переваг здорового способу життя. Профілактика адиктивної поведінки набуває особливого значення у підлітковому віці. По-перше, це період кризового розвитку, що проявляє не лише суб'єктивні явища процесу становлення, але й кризові явища суспільства. По-друге, саме у підлітковому віці починають формуватися такі важливі якості особистості, як: прагнення до розвитку і самосвідомості, інтерес до своєї особистості та її потенцій, здатність до самоспостереження та самореалізації. Якщо фахівець спирається на них, то це могло би стати однією із найважливіших складових частин профілактики адикцій.

Список літератури:

1. Андріанова Н.С. Інтернет-комунікація – реальність чи стимулятор? *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство» :* зб. наук. праць / відп. ред. Пристайко Т.С. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2010. Вип. 16. С. 3–8.

2. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.

3. Виходцева О. Психолого-педагогічна допомога підліткам із адиктивною поведінкою. *Психолог. Шкільний світ.* 2007. № 37. С. 57–61.

4. Завадська Л.А. Профілактика адиктивної поведінки. Соціальна педагогіка : навчально-методичний посібник / за ред. Л.К. Грицюк, В.С. Петровича. Луцьк, 1999. С. 105–111.

5. Інтернет-залежність. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%.

6. Коритнікова Н.В. Форми і характеристики інтернет-комунікації: соціологічний аналіз. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»* / відп. ред. В.С. Бакіров. Харків : Видавничий центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. № 761. С. 183–190.

7. Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні : за результатами дослідження 2019 року в рамках міжнародного проєкту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / О.М. Балакірєва (кер. авт. кол.), Д.М. Павлова, Н-М.К. Нгуєн, О.Г. Левцун, Н.П. Пивоварова, О.Т. Сакович, О.В. Флярковська. Київ : ТОВ «ОБНОВА КОМПАНІ», 2019. 214 с.

8. Проблеми віртуального спілкування. URL: http://comp–doctor.ru/psi/psi-virtualnoe-obshhenie.php.
9. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / І.Д. Звєрєва. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 336 с.
10. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. А.Й. Капської. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 256 с.

Vynohradova V.Ye., Puzyrov Ye.V. PECULIARITIES OF SOCIAL AND EDUCATIONAL PREVENTION OF GAMING AND INTERNET ADDICTION IN ADOLESCENTS

The article deals with a theoretical analysis of the essence and specific features of adolescents' addictive behaviour. The main purpose of this work is to study gaming and Internet addiction of adolescents. The work focuses on the development of the term "addictive behaviour", which was introduced to characterize the abuse of various substances that alter the mental state and cause physical dependence. The types and characteristics of gaming and Internet addiction have been determined. The main psychological reasons for the emergence of computer and gaming addiction in adolescents have been analyzed. Among them there have been highlighted such reasons as lack of communication and warm emotional relationships in the family; the child's lack of serious hobbies, interests, hobbies that are not related to the computer and the game; inability of a teenager to establish desirable contacts with others, lack of friends; failure of the child; the presence of severe disability, serious illness. The characteristics of a personality prone to addiction have been clarified. They include the presence of a visible physical handicap, external unattractiveness; or the child has developed character traits that prevent the establishment of friendly affections: associality, spite, excessive greed, vengefulness, vulnerability, aggressiveness.

The conditions that may become effective for the prevention of these types of addictive behaviour in adolescents and young people have been analyzed. The issues of creating a safe environment in society in order to avoid the formation of addictive behaviour in adolescents have been considered.

Key words: *addiction, addictive behaviour, Internet addiction, gaming addiction, social prevention of addictive behaviour.*

УДК 316.6
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/13

Журавель А.П.
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗІ ЗЛОЧИННОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Актуальність дослідження визначена значним зростанням злочинності, якісними змінами у її змісті і характері: інтелектуалізація і політизація частини злочинності, зменшення «віку злочинності», зміна співвідношення між чоловічою та жіночою злочинністю тощо. Стаття присвячена актуальній проблемі визначення соціально-психологічних особливостей особистості, якій притаманна злочинна поведінка, та чинників, що детермінують формування такої особистості.

Особистість у психології визначається як активний носій свідомості, який має індивідуально-типову структуру психологічних властивостей і якостей, вибірково ставиться до оточуючої дійсності, зокрема соціального середовища, та виконує певні соціальні ролі. Під соціально-психологічними особливостями особистості розуміють відносно стабільну сукупність індивідуальних властивостей, що визначають, з одного боку, типові форми її реагування, адаптивні механізми поведінки, систему уявлень про себе, а з іншого – включеність у систему суспільних відносин, характер міжособистісних стосунків і соціальної взаємодії.

Особистість злочинця справедливо визначається як один із найбільш важливих і складних об'єктів вивчення в різних галузях психологічної науки. Завданнями дослідження такої особистості є визначення її типових особливостей, притаманних їй вчинків, причин та закономірностей їх виникнення та розвитку, шляхів виправлення. Центральним запитанням проблеми особистості злочинця є співвідношення наслідуваних (біологічних) та набутих у процесі (соціальних) властивостей у детермінації розвитку і формування особистості, якій притаманна злочинна поведінка, і у зв'язку із цим – визначення можливостей та меж її корекції. Причому соціальне і біологічне являють собою інтегративну єдність, яку неможливо розділити.

У роботі наведений аналіз психологічної структури злочинної поведінки, відмічається її системний характер, де система організується певними вихідними принципами і позиціями особистості, а саме ієрархією потреб і мотивів, цілями і цінностями, соціальними установками, спрямованістю.

Ключові слова: *особистість злочинця, злочинне діяння, злочинна поведінка, психологічна структура злочинної поведінки, типологія злочинців, антисуспільна спрямованість, відповідальність.*

Постановка проблеми. Проблеми вивчення особистості, зокрема особистості зі злочинною поведінкою, особливостей і закономірностей її формування і розвитку, критеріїв типологізації, реалізації нею злочинної поведінки завжди актуальні і розробляються на стику суміжних наук: загальної, соціальної, юридичної психології та кримінології. У цьому дослідженні ми виходимо з тої точки зору, що кожна особистість наповнена своєрідним відбитком тих соціальних умов, в яких вона здійснює свою життєдіяльність як свідома та суспільна істота, адже особистість – це система соціально-значущих рис індивіда, оволодіння ним соціальними цінностями та уміння їх повноцінно з реалізовувати у найближчому оточенні [7]. Злочинна поведінка може бути зумовлена низкою соціально-психологічних особливостей особистості самого злочинця.

За таких умов суб'єктивною стороною будь-якого злочину є психічні якості та соціально-психологічні характеристики особистості делінквента: характер, здібності, інтереси, настанови, відносини, які розвиваються в діяльності та виявляються у вчинках людини. Тому постає питання не лише про ступінь відповідальності з точки зору закону, що вимагає пояснення обставин, які впливають на характер індивіда. Виокремлення ознак особистості зі злочинною поведінкою та надання соціально-психологічної характеристики є важливим у плануванні соціально-психологічній роботі з нею з метою подальшої адаптивної ресоціалізації, а також оптимизації перспективи успішної реінтеграції в соціум.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У фундаментальних наукових розробках структурних підсистем особистості значне місце займають структурна теорія рис особистості Р. Кеттела [2], теорія особистісних конструктів Дж. Келлі [3], теорія особистості ретельно вивчалась у контексті концепції персоналізації В. Петровським [11]. Окрему увагу слід приділити дослідженням особистості злочинця. Серед множини концепцій особливо виокремлюють дві взаємопов'язані лінії – соціально-демографічну та соціально-психологічну (Ю. Антонян [5], М. Єнікеєв [9], В. Емінов [6], М. Андрєєв [5], С. Бородін, В. Гульдан, О. Колб, В. Наливайко, К. Платонов, О. Ратінов [4], В. Романов, Б. Телефанко [2], В. Трубніков та інші). У психологічних теоріях особистості біологічному надається сенс «платформи», першооснови. У процесі життєдіяльності, навчання та виховання людина соціалізується і набуває соціальних властивостей, що притаманні тільки їй, і стає індивідуально неповторною. Тобто біологічне – це умова розвитку людини як особистості. Люди розрізняються за своєю конституцією, типом нервової діяльності, задатками, а також внаслідок особливостей соціалізації, формування і становлення особистості та ін.

На це питання намагалися відповісти представники біологізаторських (антропологічний напрям; конституціональний напрям; генетичний напрям фрейдизм; аналітична психологія К. Юнга) і прибічники соціологізаторських (індивідуальна психологія А. Адлера; теорія диференційного зв'язку; теорія аномії; теорія субкультур; концепція нейтралізації; теорія стигматизації) концепцій.

Теоретико-методологічні засади вивчення особистості засудженого в умовах пенітенціарної системи висвітлені у працях Т. Бєлавіної [1; 7]., В. Бехтерева, О. Лазурського, С. Познишева тощо. Особливо значну увагу вони приділяли проблемі особистості засудженого як об'єкта та суб'єкта процесу виправлення і ресоціалізації [3].

Термін «особистість злочинця» має комплекс соціально-демографічних, соціально-рольових, соціально-психологічних ознак, які пов'язані із кримінальним світом та характеризують його суспільну небезпеку й пояснюють причини скоєння злочину [9; 15]. Сьогодні потрібне глибоке дослідження характеристик особистості злочинця, увага не тільки до його моральних якостей, а також деяких функціонально-рольових ознак та комплексної психологічної характеристики особистості правопорушника.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення на основі наукових праць теоретичного аналізу розробленості питання соціально-психологічних особливостей особистості, якій притаманна злочинна поведінка, причин та закономірностей їх виникнення та розвитку, для визначення шляхів виправлення.

Виклад основного матеріалу. Як відзначено вище, соціально-психологічні особливості осіб із антисуспільною спрямованістю поведінки вивчались як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Безумовно, можна розглядати фундаментальне дослідження авторського колективу під керівництвом Ю. Антоняна, результатами якого стало виділення трьох основних рівнів особистості злочинця. Перший рівень – вроджені особливості, що визначають темп психічної активності, силу і рухливість психічних процесів, стійкі емоційні властивості та інші параметри, які стосуються темпераменту. Другий рівень характеризується сукупністю стійких якостей, що сформувалися у процесі індивідуального розвитку в соціальному середовищі і проявляються у вигляді типових реакцій і поведінки. Третій рівень стосується соціальної спрямованості особистості, ієрархії її цінностей і моральних установок [5].

Також юридична психологія має різні погляди на те, яка саме спрямованість більш притаманна правопорушникові. Розглядаючи психологію саме правопорушника, можна виділити погляди С.А. Тарарухіна, який характеризує її саме антисуспільною спрямованістю та виділяє її типи.

Перший тип – це асоціальна (поведінка не збігається з інтересами суспільства, але немає вираженого негативного ставлення до нього і не завдає суттєвої шкоди).

Другий тип – це антисоціальна (поведінка суперечить інтересам суспільства та шкідлива для нього, але не є небезпечною для засад суспільного буття).

Третій тип – це суспільно небезпечна поведінка (свідомо спрямована проти основних засад суспільства) [15].

Суспільно небезпечна спрямованість поділяється на три підтипи:

1) некримінальний – у випадку антисуспільної, але незлочинної поведінки і відсутності ймовірності криміналізації в майбутньому;

2) передкримінальний – у випадку такої ж поведінки і високої ймовірності того, що в майбутньому особа криміналізується і стане злочинцем;

3) кримінальний – після вчинення злочину і ймовірності його повторення в майбутньому [15].

Для виділення різних видів спрямованості правопорушника М.І. Єнікеєв бере за критерій

саме ступінь соціальної шкідливості та визначає три типи:

1) асоціальний – коли особа до кінця не сприйняла соціальні цінності і через це будує свою поведінку, нехтуючи ними. Автор називає таких злочинців «ситуативними», «менш злісними»;

2) антисоціальний – коли особа «постійно готова вчинити злочин», це «злісні, професійні злочинці».

М.І. Єнікеєв розподіляє асоціальний та антисоціальний типи злочинців на три можливих підтипи (залежно від змісту ціннісно-орієнтаційної спрямованності):

корисливий – злочинці (правопорушники), які зазіхають на розподіл матеріальних благ у суспільстві;

насильницький – злочинці (правопорушники) з агресивною, антигуманною спрямованістю, з украй зневажливим ставленням до життя, здоров'я та особистої гідності інших людей;

корисливо-насильницький – злочинці (правопорушники), які поєднують в собі риси двох попередніх;

3) «випадковий» тип – такий, що характеризується дефектами психічної саморегуляції. Сюди належать особи, які вчинили злочин вперше внаслідок збігу обставин, не змогли протистояти криміногенній ситуації тощо [9].

Залежно від того, як співвідносяться ціннісні орієнтації, соціальні цінності та спрямованість особистості, виділяють три типи спрямованості:

1) соціальну, що характеризується повним прийняттям особою цінностей і норм суспільства та готовністю їх наслідувати та дотримуватися у своїй життєдіяльності;

2) асоціальну, що характеризується недостатнім ступенем соціалізації особи й «незалученням» її до системи соціальних цінностей та норм; особи із такою спрямованістю вчиняють правопорушення не тому, що свідомо спрямовують свої дії проти суспільних цінностей і бажають їх порушити, а тому, що не сприймають або не усвідомлюють цінність відповідних процесів, явищ, відносин, ідей тощо;

3) антисоціальну, коли особа свідомо спрямовує свою поведінку проти соціальних цінностей; вона усвідомлює той факт, що порушує відповідні норми, знищує певні цінності, але умисно діє саме так [9].

Злочинний результат – це форма взаємодії особистості із соціальним середовищем, то й етапи формування злочинної поведінки слід розглядати на тлі соціальної дійсності. Представлені таким чином:

1) формування особистості з антисуспільною спрямованістю;

2) мотивація антисуспільного вчинку (мотиваційний етап);

3) прийняття конкретного рішення про його здійснення (етап цілепокладання);

4) реалізація цього рішення, включаючи сам вчинок та настання його наслідків (операціональний етап).

Сьогодні основною категорією виступає поведінка як ланка, що опосередковує взаємовідносини між свідомістю людини і зовнішнім світом. Елементарною ланкою поведінки є *вчинок* – одинична цілеспрямована дія, взята в нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значимих наслідків. Злочин – вольовий акт людської поведінки, що знаходиться під контролем свідомості: вибірковість поведінки стає основою кримінальної відповідальності за його вчинення.

У кримінальному праві поняття *злочину* визначається категоріями суспільної небезпеки і протиправності. Злочинна поведінка є процесом, що розгортається у просторі та часі та включає не лише самі дії, але й попередній вплив на особистість, психологічні явища та процеси, які визначають генезис протиправного вчинку.

Психологічна структура злочинної поведінки за формою має такі ж компоненти, як законослухняна, проте їх зміст інший. Із чотирьох зазначених вище етапів власне поведінкою є заключний етап, коли злочин реалізується зовні і набуває юридичної значимості [12].

Людина не є пасивним об'єктом, що лише сприймає вплив оточення, вона активно взаємодіє із середовищем, формуючи умови свого життя, свою особистість. Передусім, ця активність виявляється у соціальних ролях. Соціальна роль – це реальна суспільна функція особи, зумовлена її становищем у системі суспільних відносин, приналежністю до певної соціальної групи, взаєминами з іншими людьми та соціальними інститутами в різних сферах суспільного життя.

Насамперед основою поведінки людини є її *потреби*, що в подальшому визначають механізм формування мотивів. Потреби злочинця відрізняються такими ознаками: 1) нерозвиненість соціально-необхідних потреб; 2) матеріально-утилітарний характер; 3) перебільшення потреб, тобто перевищення середнього стандарту і правомірних можливостей їх задоволення.

Важливо, що ніяких власне антисуспільних, злочинних потреб не існує. Наприклад, психологічні дослідження показують, що в осіб, які вчи-

нили тяжкі насильницькі злочини, потреби видозмінилися таким чином: потреба у спілкуванні – в насильство над оточуючими; потреба в самоствердженні – у прагнення домінувати, застосовувати силу, принижувати іншу людину; потреба у визнанні – в егоцентризм; потреба в повазі – в демонстрацію своєї переваги будь-яким чином.

Відповідна система інтересів виникає на основі потреб. *Інтерес* – це крок від потреби до поведінки, це усвідомлення потреби і співвіднесення її з наявними умовами і засобами реалізації. Під час усвідомлення потреби свідомість прямо чи опосередковано спрямовується на відповідні об'єкти, спричиняючи виникнення безпосереднього чи побічного інтересу і перетворюючись у прагнення до вчинення конкретного злочину.

Потреби особи та необхідність їх задоволення опосередковують виникнення *мотиву* – обґрунтування свідомого рішення діяти задля її задоволення. За різними джерелами утворення, специфікою відносин мотиви можна поділити на декілька груп: 1) особистого характеру; 2) такі, що не мають прямого (безпосереднього) особистісного значення; 3) зумовлені протиправною поведінкою потерпілого чи ситуацією (ексцес оборони), коли утруднена правильна оцінка подій та прийняття адекватного рішення.

Безпосередньою причиною виникнення мотиву звичайно виступає привід – об'єктивний чинник (випадок, обставина), що використовується під час вчинення злочину; це може бути образа, сварка, насильство тощо. Приводи можуть бути типовими чи нетиповими, суттєвими чи незначними.

Більш загальним щодо приводу є поняття *стимул*, тобто зовнішня необхідність, що є безпосередньою активізуючою ланкою вчинку (раптово виникла небезпечна ситуація, примус, насильство, прохання тощо) і посилює спонукання до дії чи безпосередньо формує її мотивацію.

Термін «мотивація», похідний від «мотиву», вживається в декількох значеннях. У вузькому сенсі це: 1) процес виникнення мотиву в результаті взаємодії особи з оточуючим середовищем; 2) сукупність спонукань і мотивів, які визначають поведінку, їх система; 3) динаміка розвитку вольового акту, зумовленого певними мотивами. У широкому смислі мотивація включає свідомість індивіда, його соціальні і природні якості (властивості), що визначають ставлення до інших людей, соціальних цінностей, самого себе і знаходять відображення в мотивах поведінки і діяльності.

Мотив необхідно відрізняти від *наміру* – мисленого образу дії, яку особа прагне чи вирішила здійснити; при одному й тому ж намірі вчинок реалізується через різні мотиви, а сам мотив не визначає змісту намірів та дій, спрямованих на його задоволення.

На другому етапі розвитку злочинної поведінки – цілепокладанні – різноманітні спонуки і почуття особистості оформляються у свідомості суб'єкта у вигляді ідеальних прагнень до певної мети. Мета – форма реалізації мотиву, яка втілюється в діях і результатах.

Прийняття рішення – психологічний процес вибору найбільш бажаного варіанту злочинної поведінки, безпосередньо пов'язаний із її вибірковістю. У рішенні знаходять відображення всі об'єктивні і суб'єктивні чинники, що зумовили вчинення злочину, модель майбутнього злочину, його можливі наслідки не лише як результат, але й як можливість покарання за його вчинення. Структура процесу прийняття рішення представлена такими етапами: 1) підготовчий – переробка інформації і осмислення варіантів наступних дій (бездіяльності), можливих наслідків; 2) основний – вибір одного, найбільш прийнятного варіанту дій; 3) контрольний – оцінка рішення з позицій необхідності і доцільності, можлива корекція, зміна спрямованості наступних дій і прийняття нового рішення, в тому числі – сполученого з відстроченням задуманого та добровільною відмовою від здійснення злочинного умислу.

Заключним етапом психологічної структури злочинної поведінки є реалізація прийнятого рішення – безпосереднє вчинення злочину.

Висновки. Отже, зазначене дозволяє запропонувати таке визначення особистості злочинця: це свідомий суб'єкт, наділений сукупністю біологічно зумовлених і соціально детермінованих властивостей, поведінка якого визначається антисуспільною спрямованістю, що виникає під впливом певних суспільно-політичних, економічних та соціокультурних умов.

Поведінка людини є системним явищем, яке організується вихідними принципами та позиціями особистості, а саме ієрархією потреб і мотивів, цілями і цінностями, соціальними установками, спрямованістю. Мотив сам по собі бездіяльний, доки не з'явилося прагнення його задовольнити, що потребує не тільки усвідомлення, але й проявів волі – прийняття рішення діяти у вибраному напрямі та його реалізацію. Усвідомленість включає розуміння суспільної небезпечності вибраних злочинних форм і засобів задоволення потреби або ж реальні можливості такого усвідомлення.

Список літератури:

1. Bielavina T.I. Social-psychological aspects of intragroup adjustment in adolescents penitentiary systems. Collective monograph. Lviv-Torun : Liha-Pres. 2019. P. 22–40.

2. Cattell R. B. Description and measurement of personality. New York : 1946. World Book.

3. Kelly G. (1955). The psychology of personal constructs (Vols. 1 and 2). New York : Norton.

4. Андреев Н.А. Ресоциализация осужденных в пенитенциарных учреждениях (социально-психологический аспект). Москва : Права человека, 2001. С. 83.

5. Антонян Ю.М. Психология преступника и расследование преступлений. Ю.М. Антонян, М.И. Еникеев, В.Е. Эминов. Москва : Юристъ. 1996. С. 336.

6. Баранов Ю.В. Стадии ресоциализации осужденных в свете новых социолого-антропологических воззрений и социальной философии. Санкт-Петербург : «Юридический центр Пресс». 2006. С. 275.

7. Бєлавіна Т.І. Проблеми соціально-психологічного супроводу неповнолітніх в період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* № 2(52) 2020. С. 322. URL : https://doi.org/10.33216/2219- 2654-2020-52-2.

8. Васильев В.Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург. 2009. С. 242

9. Еникеев М.И. Общая и социальная психология. Москва, 1999. С. 624.

10. Зелинский А.Ф. Криминальная психология: науч.-практ. изд. Киев : Юринком Интер, 1999. С. 9.

11. Петровский В.А. К пониманию личности в психологии. *Вопросы психологии*. 1981. №. 2. С. 40–46.

12. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. Москва : Ось-89, 2001. С. 17–18.

13. Проскура В.В., Телефаненко Б.М. Юридично-інформаційний довідник для осіб, які звільняються від відбування покарання з кримінально-виконавчих установ. Львів, 2006. 144 с.

14. Психологічні основи ресоціалізації засуджених. URL : http://all-books.biz/teoriya-gosudarstva-pravauchebnik/psihologichni-osnovi-resotsializatsiji.html.

15. Тарарухин С.А. Установление мотива и квалификация преступления. Киев : Вища шк. 1977. С. 149.

16. Юридична психологія: практикум / за заг. ред. Л.І. Казміренко. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. С. 190.

Zhuravel A.P. SOCIO-PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES AND DETERMINANTS OF FORMATION OF PERSONALITY WITH CRIMINAL BEHAVIOUR

The relevance of the study is determined by the increasing criminal activity, quality changes in its content and nature: intellectualization and politicization of the part of criminal activity, decreasing in the "crime age", change in proportion between male and female criminal activity as well. The article is dedicated to the urgent problem of determination of socio-psychological peculiarities of personality characterized by criminal behaviour as well as factors determining the formation of such personality.

In psychology the personality is defined as an active carrier of consciousness, having an individual standard structure of psychological characteristics and qualities, selectively relates to the surrounding reality in particular the social environment, and performs certain social roles. Under the socio-psychological peculiarities of the personality we understand a relatively stable set of individual characteristics that determine on the one hand the typical forms of his or her response, adaptive mechanisms of behaviour, the system of ideas about themselves, and on the other – inclusion in the system of social relations, interpersonal relationship and social interaction character.

The personality of the criminal is rightly defined as one of the most important and complex objects of study in various fields of psychological science. The tasks of the study of such personality is to define his or her typical peculiarities, inherent actions, causes and patterns of their origin and development, ways to correct them. The central point in the problem of personality of the criminal is the proportion of inherited (biological) and acquired in the process (social) properties in determining the development and formation of personality characterized by criminal behaviour, and therefore, determining the possibilities and limits of its correction. Moreover, social and biological characteristics are an integrative unity that cannot be separated.

The analysis of psychologic structures of criminal behaviour is given in the work, its systematic nature is emphasized where the system is organized by certain basic principles and attitudes of the personality, namely – the hierarchy of needs and motives, goals and values, social attitudes, orientation.

Key words: *personality of the criminal, criminal act, criminal behaviour, psychological structure of criminal behaviour, typology of criminals, antisocial orientation, responsibility.*

УДК 159.923
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/14

Клочко А.О.
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

ЛІДЕРСТВО ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ СТИЛЬ УПРАВЛІННЯ МЕНЕДЖЕРА ОСВІТНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Розвиток інноваційних стилів управління менеджерів є важливою умовою ефективності управлінської діяльності в освітній організації. У статті проведено аналіз наукових підходів до визначення сутності феномену лідерства. Висвітлено зміст поняття «лідерство» різними науковцями та зроблено висновок про те, що лідерський стиль управління менеджерів освіти є інноваційним стилем. Теоретично обґрунтовано відмінність між лідерством і менеджментом з розглянутих підходів науковців. Ключова відмінність цих понять полягає в тому, що менеджер – це адміністратор, який спирається на систему, працює за цілями інших, використовує доводи, контролює, а лідер – це новатор, який мотивує колег, працює із цілями очолюваної ним групи, надихає, довіряє, надає імпульс руху, є ентузіастом, володіє найважливішими для групи особистісними якостями. Розкрито основні підходи до лідерського стилю управління: персоналістичний, ситуаційний, поведінковий, когнітивно-атрибуційний, ціннісний. Представлено рівні розвитку лідерських якостей менеджера освітньої організації: індивідуальний, внутрішньогрупової взаємодії та творчий.

Виділено новий підхід до розуміння сутності лідерського стилю управління в сучасних умовах трансформацій, який забезпечує ефективна команда носіїв взаємодоповнювальних стилів менеджменту: виробник, адміністратор, підприємець, інтегратор.

Зроблено висновок про те, що одним із інноваційних стилів управління освітньою організацією повинен стати лідерський стиль, який здатний стимулювати інноваційну поведінку педагогів, забезпечувати використання новацій на всіх рівнях організації. Підкреслено, що саме система тренінгового навчання, у процесі якої менеджери освіти освоюють різні аспекти управління, може формувати і розвивати не тільки лідерський стиль управління, а й професійні компетентності та алгоритми виконання управлінських завдань.

Ключові слова: *освітні організації, менеджери освітніх організацій, стиль управління, інноваційні стилі управління, лідерство.*

Постановка проблеми. Трансформаційні зміни в українській освіті ставлять нові виклики для освітніх організацій та потребують від менеджера швидкого реагування на зміни. Однією з важливих умов забезпечення ефективного функціонування освітньої організації в сучасних умовах є оптимізація управління. Очевидним став той факт, що традиційні принципи, методи і засоби управління не забезпечують ефективного розвитку освітньої організації, її конкурентоспроможності в умовах глобалізації. Управління вимагає не лише професійних знань, умінь і навичок від менеджера освіти, але й лідерських якостей, що дозволить йому успішно реалізувати свій творчий потенціал в управлінській діяльності. Для вирішення цієї проблеми необхідно, щоб менеджер освітньої організації використовував інноваційні стилі управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема стилів управління неодноразово ставала предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних учених, таких як: М. Альберт, М. Мескон, Ф. Хедоурі [15], Б. Андрушків [2], К. Боумен [5], О. Виханський [7], П. Друкер [10], О. Кузьмін [13], К. Левін [27], М. Туленков [19] та ін. Актуальним, на нашу думку, є пошук нових підходів до розуміння інноваційних стилів управління освітніми організаціями.

Саме тому **метою дослідження** є теоретичний аналіз наукових підходів до визначення лідерства як інноваційного стилю управління менеджерів освітніх організацій та його психологічних особливостей.

Виклад основного матеріалу. Вивчення феномена лідерства в освіті почалося в 60-х роках XX століття. До 1980-х років керів-

ник освітньої організації розглядався виключно як адміністратор, що належать до ієрархічної структури влади [25; 28].

Починаючи з 1980-х керівник отримав новий статус освітнього лідера (instructional leader), як особи, відповідальної за освітні досягнення учнів [7; 29]. Як відзначав К. Лейтвуд [26], керівник освітньої організації зобов'язаний був не тільки ефективно управляти організацією, а й зосереджуватися на підтримці роботи педагогів від яких безпосередньо залежала успішність учнів.

Дослідження П. Халлінгера і Р. Хека [23] виявили наявність зв'язку між діяльністю керівника освітньої організації, орієнтованою на формування певної культури, яка заснована на єдиному баченні місії, мети та завдань усіма суб'єктами освітнього процесу, з одного боку, і ефективністю роботи освітньої організації, рівнем досягнень учнів – з іншого.

У працях М. Хамільтона і В. Річардсона [24] констатовано зв'язок між успішною реалізацією нововведень в освітній організації та лідерськими якостями керівника.

У сучасному надзвичайно динамічному світі постійно змінюються завдання, що стоять перед освітньою організацією, і керівник розглядається як «лідер команди лідерів», який визнає таланти своїх співробітників, розширює їх права та обов'язки для вироблення й реалізації єдиної освітньої мети [30].

У психолого-педагогічній науці визначення феномена лідерство має широке тлумачення.

Б.Д. Паригін трактує лідерство як один із процесів організації та управління малою соціальною групою, який сприяє досягненню групової мети в оптимальні терміни і з оптимальним ефектом. Він вважає, що феномен лідерства виникає в результаті одночасної взаємодії двох чинників: об'єктивного і суб'єктивного [17].

С. Гармаш вважає лідером особистість, яка має розвинуті комунікативні вміння, здатна словами ефективно впливати на інших людей, з якою бажає співпрацювати більшість колективу [8].

На думку Т. Вежевич, лідер – член групи, за яким всі інші члени визнають право приймати найбільш відповідальні рішення, що стосуються інтересів усієї групи й визначають спрямованість її діяльності [6].

За визначенням Л. Сергєєвої, лідерство – це вміння пробудити в людях мрію, до якої вони будуть наближатися. Це можливість впливати на людей, спрямовувати їхню діяльність на досягнення цілей команди, організації чи підприємств [18, с. 12].

Лідерство має велику кількість трактувань і форматів. Лідером є людина, яка веде за собою команду задля досягнення спільної мети.

Здійснюючи аналіз наукової літератури, ми бачимо, що вченими встановлено низку відмінностей між поняттями «лідер» і «менеджер». Ключові відмінності полягають у тому, що менеджер – це адміністратор, який спирається на систему, працює за цілями інших, використовує доводи, контролює. Лідер – це новатор, який мотивує колег, працює із цілями очолюваної ним групи, надихає, довіряє, надає імпульс руху, є ентузіастом, володіє найважливішими для групи особистісними якостями. Обов'язками менеджера є турбота про ефективне виконання співробітниками доручених їм завдань, а лідера – розвиток інноваційних ідей, необхідних для успішного вирішення найважливіших проблем.

І це дає підстави говорити про те, що лідери-менеджери, скоріше за все, застосовують інноваційні стилі управління, оскільки їх використання характеризується такою інновацією, як реалізація не лише власне управлінських (адміністративних) завдань, але і лідерських завдань; здатність впроваджувати інноваційні підходи в управлінні.

На думку С. Джибба, відмінність між лідерством і менеджментом полягає в тому, що лідерство зумовлено стихійним схваленням членами групи лідера за його внесок у групові досягнення, лідер, на відміну від менеджера, у своїй професійній діяльності враховує інтереси та побажання колективу, підлаштовується під нього, відображаючи думку колективу [3].

А. Наумов і О. Віханський вважають, що лідерство це не є менеджерство та розрізняють менеджера і лідера за багатьма позиціями. Їх основні фактори і характеристики знаходяться в різних вимірах [6].

Для того щоб підкреслити особливості лідера, науковці проводять паралель між лідером і менеджером, визначаючи між ними відмінності [4; 14] (див. табл. 1).

Ураховуючи узагальнення підходів науковців, можемо трактувати стиль «лідерство» як тип управлінської взаємодії, який ґрунтується на розкритті потенціалу членів команди задля досягнення спільної мети, а лідер – це керівник, який фокусується на розкритті потенціалу членів команди задля досягнення спільної мети.

Отже, на підставі зазначеного ми дійшли висновку, що ефективним менеджером освіти є той, який використовує лідерський стиль управління, має значний вплив на думку й поведінку

Таблиця 1

Відмінності між лідером і менеджером

Автор	Менеджер	Лідер
Дж. Максвелл	Командує людьми	Вчить людей
	Спирається на владу	Спирається на добру волю
	Викликає в людях страх	Викликає в людях натхнення
	Говорить «я»	Говорить «Ми»
	Сварить за помилки	Шукає шляхи усунення помилок
	Знає, як треба працювати	Показує, як треба робити
У. Бенніс	Підтримує	Розвиває
	Концентрується на структурі	Концентрується на людях
	Регулює	Запроваджує новаторство
	Підтримує статус-кво	Змінює наявний порядок
	Спирається на контроль	Сіє довіру
	Наслідує керівництво	Дає початок традиціям
	Розглядає все у близькій перспективі	Має довгострокові плани
	Виконує накази	Керується власними цінностями

Таблиця 2

Основні підходи до теорії лідерства

Підхід	Зміст
Персоналістичний	Спрямований на вивчення особистості лідера та його психологічних якостей, що зумовлюють надання йому лідерського статусу
Ситуаційний	Спрямований на вивчення ситуаційного контексту процесу лідерства
Поведінковий	Спрямований на вивчення безпосередньо поведінки і вчинків лідера, особливостей його взаємодії з послідовниками, в тому числі його впливу на мотивацію послідовників
Когнітивно-атрибуційний	Направлений на вивчення особливостей сприйняття лідера послідовниками та закономірностей формування його лідерського образу
Ціннісний	Спрямований на вивчення особливостей формування та перетворення лідером індивідуально-особистісних і внутрішньогрупових структур (ціннісно-світоглядної сфери послідовників, корпоративної культури групи) у процесі здійснення лідерства

членів колективу та планує, організовує, контролює діяльність цього колективу для розв'язання завдань, поставлених перед освітньою організацією, передаючи їм своє бачення майбутнього й допомагаючи їм адаптуватися до нового.

За О. Євтіховим [6], теорії лідерства укладаються в рамках основних підходів, наведених у таблиці 2.

У рамках *персоналістичного підходу*, орієнтованого на дослідження лідерських якостей керівника, заслуговує уваги модель У. Бенніса, який виділяє шість важливих якостей лідерського стилю управління [4]:

1) спрямовуюче бачення – виразне розуміння своїх цілей і дій як професіонала та як особистості, здатність проявляти наполегливість у разі невдач і навіть провалів;

2) внутрішня пристрасть – прагнення скористатися тими можливостями, які обіцяє життя, що збігається з вельми специфічною пристрастю до певного покликання, професії, образу дій;

3) цілісність особистості – похідна від знання людиною самого себе, щирості та зрілості. Знання сильних і слабких сторін, вірність своїм принципам, бажання та вміння вчитися в інших людей і працювати з ними;

4) довіра (надійність) – здатність заслужити довіру інших;

5) допитливість (цікавість) – прагнення до самоосвіти та самовдосконалення;

6) сміливість – готовність йти на ризик, експериментувати, випробовувати нове.

У таблиці 3 представлено лідерські якості менеджера освітньої організації, які розділено на три рівні розвитку лідера: індивідуальний, внутрішньогрупової взаємодії та творчий, кожен з яких містить компоненти, які представлені набором лідерських якостей менеджера.

Таблиця 3

Лідерські якості керівника освітньої організації

Індивідуальний рівень	**Індивідуально-особистісний компонент**				
	Активність і домінування	Впевненість і самовпевненість в собі	Рефлективність	Прагнення до успіху	Готовність до ризиків
Рівень внутрішньогрупової взаємодії	**Професійно-харизматичний компонент**		**Соціально-психологічний компонент**		
	Професіоналізм в розв'язанні управлінських задач		Комунікативна компетентність		
			Діюча емпатія		
	Здатність впливати на людей		Емоційна стриманість		
	Довіра до людей		Міжособистісна чуттєвість		
	Здатність організувати та вести за собою команду		Терпимість до людей		
Творчий рівень	**Креативно-лідерський компонент**				
	Креативність		Гнучкість в поведінці		

Як альтернатива персоналістичному підходу почав розвиватися *ситуаційний підхід*, спрямований на вивчення впливу ситуаційних чинників на ефективність лідерства. Для того щоб зрозуміти природу лідерства, необхідно вивчати ситуації, в яких відбувається становлення тих чи інших лідерів.

Однією з найбільш відомих моделей цього напряму є модель ситуаційного лідерства Ф. Фіддлера [22]. Автор виділяє два основні стилі управління лідерства: 1) стиль, орієнтований на відносини, за якого лідер отримує задоволення від добрих взаємин з іншими людьми (як підлеглими, так і вищим керівництвом); 2) стиль, орієнтований на успішне виконання поставлених перед групою завдань, за якого лідер організовує роботу за допомогою точних і недвозначних наказів та інструкцій, що регламентують організаційну поведінку підлеглих.

Ф. Фіддлер стверджував, що ефективність кожного з стилів залежить від обставин і від характеру ситуації.

Поведінковий підхід дослідження лідерства базується на вивченні поведінки лідера та його поведінки з послідовниками.

У межах поведінкового підходу М. Герзон [5] пропонує модель лідерства, що включає три типи лідерів: лідер-демагог, лідер-менеджер і лідер-посередник.

Лідер-демагог відрізняється наявністю страху за утримання влади, який він поширює навкруги, граючи на людських страхах. Його стиль управління відрізняється диктатурою, він використовує погрози і залякування та постійно звинувачує у своїх невдачах підлеглих.

Лідер-менеджер – управлінець зі своєю зоною комфорту, який не звертає уваги на те, що знаходиться за межами його сфери діяльності. Такий керівник не готовий до змін, губиться в нестандартній ситуації. Еталоном для лідера-менеджера є безконфліктна організація, де все йде за планом. Проте таких організацій не буває, і тому керівник просто не помічає різного роду конфліктів, непорозумінь та змін.

Лідер-посередник перетворює труднощі в ресурси, конструктивно вирішує конфлікти, вміє створити в організації креативну атмосферу, яка об'єднує педагогів, вміє бачити та використовувати нові можливості.

На нашу думку, тільки лідер-посередник є справжнім лідером, здатним приймати рішення, креативно підходити до управління освітньою організацією та привести її до успіху.

У рамках *соціально-когнітивного підходу* феномен лідерства розглядається як продукт когнітивних процесів послідовників та самого лідера. Предметом розгляду виступають особливості та закономірності формування сприйняття індивіда як лідера його послідовниками, а також соціально-когнітивні установки і світогляд самого лідера.

Ціннісне лідерство розглядається як особливий вид злиття організаційного й емоційного лідерства, розвиненого до якісно вищого рівня. Згідно із ціннісною концепцією лідерства, найбільш ефективне управління людьми – це управління через їхній світогляд і цінності. Відповідно, лідером стає той член групи, який формує та підтримує спільні цінності групи і забезпечує залучення та прихильність цим цінностям інших членів групи.

С. Кучмарскі й Т. Кучмарскі пов'язують процес лідерства з можливістю для всіх членів групи, а не тільки для окремої людини, проявити свої

лідерські здібності та будують ціннісну модель на основі двох базових положень:

– перше положення полягає в тому, що лідер значно впливає на розвиток цінностей і норм окремих членів та організації загалом. Все, що лідери роблять, кажуть, проповідують, із цікавістю спостерігається, обговорюється й інтерпретується суб'єктами організаційно-лідерського процесу. Від лідерського впливу не можна ухилитися або відкинути його. Він є сутністю лідера, яку лідери мають усвідомлювати як факт і правильно використовувати для встановлення відповідних організаційних цінностей;

– друге положення полягає в тому, що лідерству, заснованому на цінностях, можна і навіть необхідно навчатися у процесі діяльності. Лідерство розвивається в результаті накопичення досвіду, причому процес вивчення лідерства і навчання йому безперервний. Автори підкреслюють, що найбільш ефективний шлях освоєння лідерства відбувається через діяльність і практику взаємодії індивідів один з одним.

Новим підходом до розуміння сутності лідерського стилю управління є думка І. Адізеса про те, що ідеального лідера не існує і не може існувати [1]. Однак існує ідеальне лідерство, його забезпечує ефективна команда носіїв взаємодоповнювальних стилів менеджменту: виробник, адміністратор, підприємець, інтегратор. Ключовою проблемою на шляху до ефективного лідерства команди І. Адізес вважає деструктивні конфлікти. Щоб перевести конфлікт у конструктивний, а не деструктивний напрям, керівник, лідер освітньої організації має створити середовище взаємної довіри та поваги. Побудова такого середовища передбачає чотири чинники: правильних людей, правильні процеси, правильну структуру та спільні бачення й цінності. Лідерська компетентність у цьому випадку полягає в розумінні власного стилю управління, здатності взаємодіяти з носіями інших стилів під час ухвалення рішень, їхнього впровадження, формування команд, управління персоналом і управління змінами.

Разом із тим, очевидно, що перспективним видається раціональне поєднання позитивних компонентів таких теорій управління, як управлінське лідерство.

А. Омаров визначає термін «управлінський лідер» таким чином: індивід, який поєднує в собі управлінські та лідерські якості, який реалізує свої законні повноваження і владу для здійснення ефективного вирішення завдань організації у процесі використання особистісного впливу на підлеглих [16].

Термін «управлінське лідерство» запропонований О.С. Яхонтовою [20], яка вважала, що це особливий тип управління при якому керівник поєднує власні індивідуальні цілі та мотиви з організаційною діяльністю.

Таким чином, менеджер освіти, якому притаманний лідерський стиль управління, має більше можливостей для ефективного управління освітньою організацією, ніж просто менеджер чи лідер, який не має статусної влади. При цьому важливим і очевидним є визначення індивідуально-психологічних особливостей лідера, завдяки яким менеджер освіти вміло використовує потенціал людських ресурсів, який недоступний керівнику, що не володіє лідерськими якостями.

Тому одним із інноваційних стилів управління освітньою організацією повинен стати лідерський стиль, який здатний стимулювати інноваційну поведінку педагогів, забезпечувати використання новацій на всіх рівнях організації.

Висновки. Ми переконані, що розвиток лідерського стилю управління має бути панівним напрямом процесу професійного розвитку менеджерів освітніх організацій. Саме система розвитку лідерських якостей менеджерів освіти має забезпечити формування у них лідерського світогляду та отримання досвіду партнерської взаємодії. Система тренінгового навчання, у процесі якої менеджери освіти освоюють різні аспекти управління, повинна не тільки формувати і розвивати лідерський стиль управління, а й професійні компетентності та алгоритми виконання управлінських завдань [12].

У сучасних складних соціально-економічних умовах, нестабільних умовах зовнішнього середовища, які вимагають від менеджера освітньої організації ухвалення оригінальних, творчих рішень, гнучкості, лідерство можна розглядати як інноваційний стиль управління освітньою організацією.

Список літератури:

1. Адизес И. Развитие лидеров. Как понять свой стиль управления и эффективно общаться с носителями иных стилей. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2008. 259 с.

2. Андрушків Б.М., Кузьмін О.Є. Основи менеджменту. Львів : Світ, 1995. 296 с.

3. Белов В.В., Белова Е.В., Корзунин В.А. Психодиагностика способностей к управленческому лидерству: учеб. пособие. Санкт-Петербург, 2015. 200 с.

4. Беннис У. Становление лидера. Новосибирск : Фонд социо-прогностических исслед., 2007. 278 с.
5. Боумен К. Основы стратегического менеджменту. Москва : ЮНИТИ, 1997. 175 с.
6. Вежевич Т.Е. Педагогические условия развития лидерских качеств учащихся : дисс. … канд.пед. наук : 13.00.01. Улан-Удэ, 2001. 284 с.
7. Виханский О., Наумов А.И. Менеджмент : учебник. Москва : ИНФРА-М, 2015. 656 с.
8. Гармаш С.А., Гашутіна О.Е. Лідерські якості особистості керівника як запорука успіху. *Управління інноваційними проктами та об'єктами інтелектуальної власності*. 2009. С. 37–44.
9. Герзон М. Лидерство через конфликт: как лидеры-посредники превращают разногласия в возможности. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2008. 344 с.
10. Друкер П., Джозеф А. Менеджмент. Москва : Издательский дом «Вильямс», 2010. 704 с.
11. Евтихов О.В. Лидерский потенциал руководителя: специфика, содержание и возможности развития: монография. Красноярск : СибЮИ, 2011. 288 с.
12. Карамушка Л.М., Клочко А.О. Тренінгова програма «Психологія розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій»: завдання, основні тематичні модулі та інтерактивні техніки. *Організаційна психологія. Економічна психологія : науковий журнал*. 2019. № 4(18). С. 46–61.
13. Кузьмін О.Є., Мала Н.Т., Мельник О.Г., Процик І.С. Керівництво організацією : навч. посібн. Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2008. 244 с.
14. Максвелл Дж. Воспитай в себе лидера. Минск Попурри, 2018. 230 с.
15. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. Москва : Дело, 2004. 800 с.
16. Омаров А.М. Руководитель: размышление о стиле управления. Москва : Политиздат, 1987. С. 8–15.
17. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. Москва, 1971. 352 с.
18. Сергеєва Л.М., Кондратьєва В.П., Хромей М.Я. Лідерство : посібник. Івано-Франківськ, 2015. 296 с.
19. Туленков М.В. Сучасні теорії менеджменту : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2014. 304 с.
20. Яхонтова Е.С. Эффективность управленческого лидерства. Москва : ТЕИС, 2002. 501 с.
21. Edmonds R. Effective Schools for the Urban Poor. *Educational Leadership*. 1979. Vol. 37. № 1. P. 15–24.
22. Fiedler F. A. Theory of leadership of effectiveness. New York: McGraw-Hill, 1967. 308 p.
23. Hallinger P., Heck R.H. Exploring the Principal's Contribution to School Effectiveness: 1980–1995. *School Effectiveness and School Improvement*. 1998. Vol. 9. № 2. P. 157–191.
24. Hamilton M. L., Richardson V. Effects of the Culture in Two Schools on the Process and Outcomes of Staff Development. *The Elementary School Journal*. 1995. Vol. 95. № 4. P. 367–385.
25. Harris A. Distributed Leadership: Developing Tomorrow`s Leaders. London: Routledge, 2008.
26. Leithwood K., Jantzi D., Steinbach R. Changing Leadership for Changing Times. Philadelphia: Open University Press, 1999.
27. Lewin K. Field Theory and Experiment in Social Psychology: Concepts and Methods. *American Journal on Sociology*. 1939. Vol. 44. P. 868–896.
28. Ogawa R.T., Bossert S. T. Leadership as an Organizational Quality. *The Jossey-Bass Reader on Educational Leadership*. San Francisco: Jossey-Bass, 2000. P. 38–58.
29. Schein E. H. Organizational Culture and Leadership. San Francisco: Jossey-Bass, 1992.
30. Shawn M. T. Relationship between the Leadership Styles of Principals and School Culture. URL : http://digitalcommons.georgiasouthern.edu/cgi/ viewcontent.cgi?article=1269&context=etd (дата звернення: 20.09.2016).

Klochko A.O. LEADERSHIP AS AN INNOVATIVE MANAGEMENT STYLE OF AN EDUCATIONAL ORGANIZATION MANAGER

The development of innovative management styles of managers is an important condition for the effectiveness of management in the educational organization. The article analyzes scientific approaches to defining the essence of the phenomenon of leadership. The content of the concept of "leadership" is highlighted by various scholars and it is concluded that the leadership style of management of education managers is an innovative style. The difference between leadership and management from the considered approaches of scientists is theoretically substantiated.

The key difference between these concepts is that the manager is an administrator who relies on the system, works for the goals of others, uses arguments, controls, and the leader is an innovator who motivates colleagues, works with the goals of the group he leads, inspires, trusts, gives impetus to the movement, is an enthusiast, has the most important personal qualities for the group. The main approaches to the leadership style of management are revealed: personalistic, situational, behavioral, cognitive-attributive, value. The levels of

development of leadership qualities of the manager of the educational organization are presented: individual, intragroup interaction and creative.

A new approach to understanding the essence of leadership style of management in modern conditions of transformations, which provides an effective team of carriers of complementary management styles: manufacturer, administrator, entrepreneur, integrator.

It is concluded that one of the innovative styles of management of an educational organization should be a leadership style that can stimulate innovative behavior of teachers, to ensure the use of innovations at all levels of the organization. It is emphasized that the system of training, in the process of which education managers learn various aspects of management, can not only form and develop a leadership style of management, but also professional competencies and algorithms for managing tasks.

Key words: *educational organizations, managers of educational organizations, management style, innovative management styles, leadership.*

УДК 159.923
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/15

Леонова І.М.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ПРОБЛЕМА «ПРИЙНЯТТЯ САМОТНОСТІ» В ПЕРІОД ПІСЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ

Стаття має на меті представити проблему «прийняття самотності» в період після розлучення. Розлучення належить до кризових життєвих подій і розглядається як припинення шлюбних взаємин людей, що певний час функціонували у статусі сім'ї. Наслідками розлучення є порушення емоційної, особистісної сфери та виникнення самотності. Віднайти впевненість у собі, підвищити самооцінку, знизити рівень почуття тривоги та самотності жінкам у період розлучення може психотерапевтична допомога та психологічне консультування. Психотерапевтична допомога спрямована на пошук внутрішніх ресурсів, подолання травматичного впливу стресових ситуацій, підвищення стресостійкості, впевненості в собі та віднайдення емоційного балансу та гармонії. Самосприйняття жінок після розлучення впливає на «Я концепцію», професійну самореалізацію, налагодження нових взаємин у майбутньому. Основними факторами, що забезпечують особистісне благополуччя, є: позитивна «Я-концепція», наявність однодумців, реалізованість в особистому та професійному житті. Системна психотерапія спрямована на лікування пацієнта в сім'ї і за допомогою сім'ї, а також на оптимізацію сімейних взаємовідносин. У цьому методі клієнтом і об'єктом психотерапевтичного впливу є не лише одна людина, а ціла сім'я як єдина система.

Методи позитивної та системної психотерапії є ефективними в роботі з емоційними та когнітивними порушеннями, спрямовані на пошук можливостей та ресурсів особистості. Із метою визначення особливостей прийняття самотності після розлучення було проведене психологічне дослідження. Згідно з результатами дослідження виявлено, що в розлучених жінок до проходження психотерапевтичного тренінгу спостерігався високий рівень невротичності, депресивності та емоційної лабільності. Після проведення психотерапевтичного тренінгу в жінок знизився рівень самотності, депресивності та емоційної лабільності, що свідчить про ефективність застосування даних психотерапевтичних підходів.

Ключові слова: *самотність, депресивність, емоційна лабільність, психотерапія, розлучення, емоційне благополуччя, самооцінка.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку психологічних наук зростає інтерес до проблематики активізації внутрішніх ресурсів особистості, створення сприятливих соціальних умов для її самореалізації. Вивчення особливостей самосприйняття особистості під впливом різних кризових життєвих подій, є актуальною проблематикою для гуманітарних дисциплін та психологічної науки. Серед таких кризових життєвих подій, які стали останнім часом досить поширеними, є розлучення, як припинення шлюбних взаємин людей, що певний час функціонували у статусі сім'ї. Від того, як особистість здатна побудовувати власне життя, віднайти нові ресурси та можливості самореалізації, залежить її життєвий успіх. Саме самосприйняття жінок після розлучення здійснює істотний вплив на «Я концепцію», професійну самореалізацію, налагодження нових взаємин у майбутньому. Віднайти впевненість у собі, підвищити самооцінку, знизити рівень почуття тривоги та самотності жінкам у період розлучення може психотерапевтична допомога та психологічне консультування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розлучення як соціально-психологічна проблема вивчається багатьма дослідниками. Зокрема, досліджується мотивація розлучення та його періодизація (К. Аронс, К. Вітек, В. Сисенко, Д. Чечот, Н. Юркевич, R. Casto, C. Salts, G. Spanier), особливості його переживання та адаптації до нового стилю життя (Ю. Альошина, Дж. Келлі, Н. Соловйов, І. Хетерінгтон та ін.), характерологічні особливості жінок з різним шлюбно-сімейним статусом (Т. Андрєєва, А. Мусакіна), життєдіяльність

пар у повторних шлюбах (Є. Арнаутова, Д. Деліс, С. Кратохвіл, Ж. Лофас, Ф. Райс, В. Сисенко, Д. Сова, У. Харлі та ін.), ґендерні відмінності у ставленні до особистого життя (Т. Говорун, О. Кікінежді, В. Москаленко, В. Татенко), особливості надання психологічної допомоги розлученим жінкам і чоловікам (Ю. Альошина, О. Бондаренко, Е. Ейдеміллєр, Р. Кочюнас, Т. Титаренко, Г. Фігдор, В. Юстіцкіс та ін.). Однак, незважаючи на значні здобутки в дослідженні проблем шлюбно-сімейних відносин, достатньо актуальним залишається питання про вплив розлучення на різні сфери життєдіяльності особистості, почуття суб'єктивного благополуччя та почуття самотності.

Розлучення – це розірвання подружнього зв'язку між чоловіком та жінкою за певних обставин. Розлучення суспільно сприймається як неспроможність подружньої пари створити міцну сім'ю за наявними стандартами та подолати кризові періоди у власній сім'ї [2, с. 150].

На думку дослідників, розлучення трактується як розрив шлюбно-сімейних зв'язків. Згідно зі шкалою оцінки стресів за Т. Холмсом та Р. Раге, є однією з найбільш психотравмуючих подій у житті людини, оскільки пережитий досвід негативно позначається на всіх сфери життя [10, с. 213]. Розлучення негативно впливає на родинні взаємини, психологічне благополуччя, емоційно-вольову сферу та соціальний статус особистості.

Серед більшості осіб ситуація розлучення асоціюється з невдачею, життєвими труднощами, що підтверджується поширеністю серед розлучених жінок та чоловіків психічних і поведінкових розладів, як-то: депресій, тривожності, агресії тощо [3; 8]. Особистість у період розлучення переживає стрес, зниження життєвих ресурсів, тривожність та невпевненість, що призводить до зниження самоприйняття, самооцінки.

З одного боку, розлучення інтерпретують як трагедію, свідчення дезорганізації сім'ї, звертаючи при цьому увагу виключно на негативні наслідки, особливо для дітей. З іншого боку, розлучення починають розглядати як важливий компонент сучасної сімейної системи, який дозволяє запобігти конфліктам в умовах спільного проживання двох дорослих людей [2, с. 76]. Це свідчить про те, що проблема розлучення трактується як така, що під час звернення до фахівців, психологічних консультантів, психотерапевтів особистість може віднайти внутрішні ресурси у складній життєвій ситуації, подолати травматичний вплив стресових ситуацій, підвищити стресостійкість та віднайти емоційний баланс та гармонію, а також за можливості запобігти розлученню.

Особливо гостро постає проблема розлучення для соціально вразливих верств населення: осіб із особливими потребами, сиріт, самотніх матерів, оскільки в них через складні умови життя обмежені ресурси для самореалізації та суб'єктивного благополуччя – усі ці чинники впливають на психологічне здоров'я цієї категорії осіб.

Формулювання цілей статті. Визначити особливості прийняття самотності після розлучення. Здійснити порівняльний аналіз психотерапевтичного впливу.

У відповідності із цілями дослідження було застосовано метод теоретичного аналізу літератури із даної проблематики та методи кількісного та статистичного опрацювання даних.

Виклад основного матеріалу. Дослідженням проблеми самотності серед розлучених жінок займалися такі вчені, як: М.А. Мягкова (опис психологічних типів самотніх жінок), Б.І. Кочубей (проаналізував основні помилки, які здійснюють самотні жінки у вихованні дитини), Я.Е. Болдова (займалася вивченням сприйняття різних вікових категорій населення самотніх матерів), Н.В. Хамітов (вивчав зовнішню та внутрішню самотність) та ін.

Самотність – це соціально-психологічне явище, емоційний стан, пов'язаний із відсутністю близьких емоційних взаємин із людьми або із страхом їх втрати в результаті вимушеної або наявної психологічної причини соціальної ізоляції [7].

Н.В. Хамітов поділяє самотність на внутрішню та зовнішню. Внутрішня самотність спостерігається в людей, які вважають себе глибоко самотніми. Такі люди зовні не ізольовані від інших людей, але відчувають себе самотніми, суб'єктивно переживають ізоляцію від людей на тлі об'єктивної включеності особистості в міжособистісні стосунки. Зовнішньою є самотність як реальна відсутність конкретної близької людини поруч, об'єктивна ізоляція від соціальної взаємодії з іншими людьми [7, с. 96]. Це свідчить про те, що самотність пов'язана не лише з потребою в комунікації, але й характерологічними властивостями особистості та потребою бути самотнім на певний час із метою самозаглиблення та пошуку ресурсів. Залежно від тривалості перебування у стані самотності Е. Фромм розглядає його як універсальне, стійке переживання, притаманне вільній особистості на всіх етапах її розвитку [6], а Е. Еріксон розглядає самотність як тимчасове

виникаюче відчуття власної автономності, й тому його не варто розглядати як феномен, що має універсальний статус [9]. Отже, самотність пов'язана з характерологічними чинниками, життєвими обставинами, потребою особистості та життєвими обставинами.

Дослідник Г.В. Разинський у власних емпіричних дослідженнях виявив чинники, що визначають соціальну поведінку людей і оцінку ними свого соціального благополуччя. До переліку увійшли: соціокультурні чинники (рівень освіти, рівень правосвідомості); соціально-адаптаційні чинники (ставлення до ринку); соціально-стратифікаційні (ставлення до соціальної диференціації); матеріально-статусні чинники (оцінка рівня свого матеріального стану); поведінково-оціночні чинники (рівень включеності в спільноту, вибір стратегії поведінки у кризовий період, оцінка соціального самопочуття) [4, с. 137]. Психологічне благополуччя як соціальний феномен включає в себе позитивне самоставлення, самосприйняття особистості та задоволеність життям.

М.О. Батурин запропонувала теоретичну модель особистісного благополуччя. До своєї моделі вони включили чотири рівні: рівень зовнішніх (позаособистісних) факторів (біологічні, соціальні і матеріальні блага); рівень особистісних факторів (властивості темпераменту, базові властивості особистості й позитивні риси характеру); рівень міжособистісних факторів (позитивні вчинки і дії, досягнуті сприятливі міжособистісні відносини і сукупність соціальнозначущих досягнень); рівень суб'єктивно-особистісних факторів (емоції, оцінки, судження з приводу результатів своєї позитивної активності) [1, с. 5]. Отже, основними факторами, що забезпечують особистісне благополуччя, є: позитивна «Я-концепція», наявність однодумців, сприйняття особистості важливою для неї референтною групою.

Отже, на суб'єктивне благополуччя особистості впливають суб'єктивні та об'єктивні факторів благополуччя, наявність референтної групи, близького соціального оточення. Із метою визначення особливостей прийняття самотності після розлучення було проведене психологічне дослідження, у якому брали участь 30 розлучених жінок віком від 30 до 45 років, вони проходили психотерапію в напрямку системної та позитивної психотерапії у Львівському консультативному осередку при Українському католицькому університеті.

Для позитивної психотерапії характерні: орієнтація на ресурси клієнта; розподіл відповідальності з клієнтом; підлаштування до клієнта, його світогляду та внутрішнього світу; технічна пластичність, інтегративне використання широкого арсеналу різноманітних прийомів і створення нових; опора на інтуїцію, індивідуальний досвід клієнта і терапевта (на противагу опорі на «наукову концепцію»); обережне ставлення до симптому як прояву «мудрості людського організму», перебудова симптому тільки після вироблення нового, більш адаптивного стереотипу реагування (на противагу боротьби з симптомом); цілеспрямована реалізація установки на психотерапію як на короткотермінову подію в житті людини [5, с. 22].

Під системною психотерапією розуміють комплекс психотерапевтичних прийомів і методів, спрямованих на лікування пацієнта в сім'ї і за допомогою сім'ї, а також на оптимізацію сімейних взаємовідносин. У цьому методі клієнтом і об'єктом психотерапевтичного впливу є не лише одна людина, а ціла сім'я як єдина система [5, с. 73]. Методи позитивної та системної психотерапії є ефективними в роботі з емоційними та когнітивними порушеннями, спрямовані на пошук можливостей та ресурсів особистості.

У психологічному дослідженні були використані такі методики, як:

1. Методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела і М. Фергюсона.

2. Методика визначення рівня емоційного благополуччя.

3. Багатофакторний особистісний опитувальник FPI (окремі шкали).

Згідно з результатами методики діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела і М. Фергюсона встановлено, що у 42,3% розлучених жінок спостерігається високий рівень самотності, у 35,4% – середній, а в 22,3% низький рівень прояву цієї ознаки. Це свідчить про те, що в розлучених жінок до проходження психотерапевтичного тренінгу спостерігається високий рівень самотності (див. рис. 1).

Згідно з результатами методики на визначення рівня емоційного благополуччя встановлено, що у 27,6% розлучених жінок спостерігається високий рівень емоційного благополуччя, у 30,6% – середній, а в 41,8% –низький рівень прояву цієї ознаки. Це свідчить про те, що в розлучених жінок до проходження психотерапевтичного тренінгу спостерігається низький рівень емоційного благополуччя (див. рис. 2).

Згідно з результатами встановлено, що у 43,4% розлучених жінок спостерігається високий рівень

невротичності, у 29,6% – середній, а в 27% – низький рівень прояву цієї ознаки. Це свідчить про те, що в розлучених жінок спостерігається високий рівень невротичності. Також у 41,7% розлучених жінок спостерігається високий рівень депресивності, у 30,8% – середній, а в 27,5% – низький рівень прояву цієї ознаки. Це свідчить про те, що в розлучених жінок переважає високий рівень. Встановлено, що у 44,8% розлучених жінок спостерігається високий рівень емоційної лабільності, у 31,5% – середній, а в 23,7% – низький рівень прояву цієї ознаки. Це свідчить про те, що в розлучених жінок виявлено вищий рівень невротичності. Отже, розлучених жінок до проходження психотерапевтичного тренінгу спостерігається високий рівень невротичності, депресивності та емоційної лабільності (див. рис. 3).

Результати цього дослідження свідчать про те, що розлучені жінки цієї групи потребують психотерапевтичної корекції. Із цією метою була розроблена програма психотерапевтичного втручання тривалістю 72 години, яка проводилась у рамках системного та позитивного психотерапевтичного напрямку.

Психотерапевтична робота базувалась на таких принципах: 1) принцип надії, який має на увазі позитивний погляд на природу людини, її здібності та проблему, яка розуміється як можливість для розвитку; 2) принцип балансу, якому відповідає змістовний диференційний аналіз психодинаміки особистості, результатом якої є гармонізація первинних та вторинних актуальних здібностей; 3) принцип самодопомоги стимулюється консультантом і полягає в опорі на ресурси клієнта, в довірі до його досвіду, вірі у виняткову компетентність клієнта у власному житті. Реалізація цього принципу сприяє зростанню самостійності й відповідальності клієнта, здатності самотужки долати власні проблеми.

За допомогою **порівняльного аналізу** (за t-критерієм Стьюдента) було проведено контрольний замір показників у групі розлучених жінок до проведення психотерапевтичного впливу та після проведення психологічного тренінгу, були встановлені такі результати:

виявлено відмінність за рівнем самотності ($t = 2,678$, $df=58$; при $p=0,0251$). У групі розлучених жінок після проведення психотерапевтичного впливу спостерігається нижчий рівень самотності, це можна пояснити тим, що розлучені жінки після проходження психотерапії переосмислили свої життєві труднощі та почуваються більш соціально приналежними;

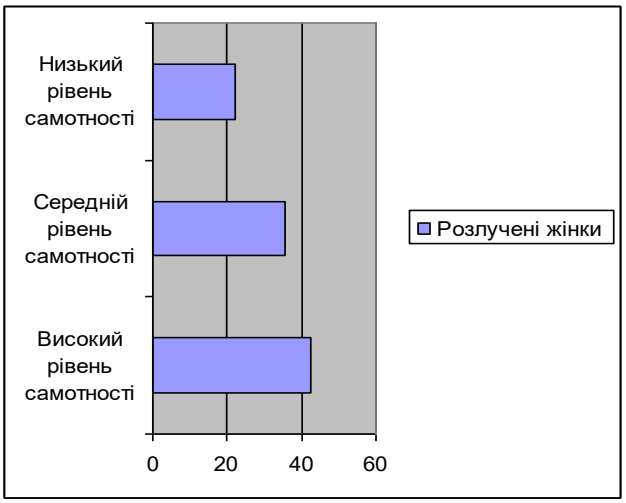

Рис. 1. Результати за методикою діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела і М. Фергюсона серед розлучених жінок

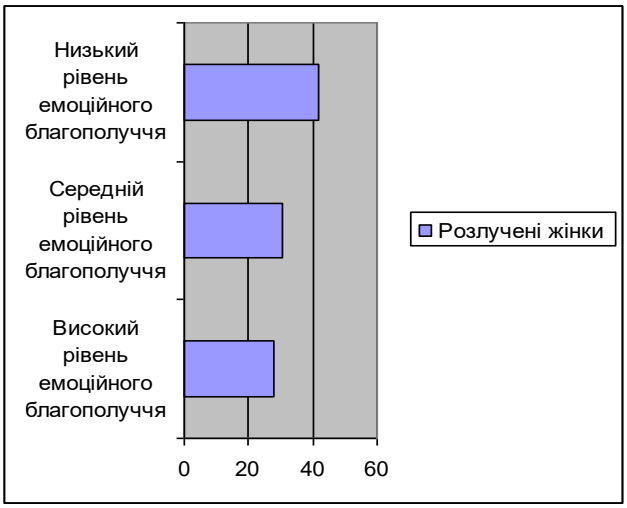

Рис. 2. Результати за методикою визначення рівня емоційного благополуччя серед розлучених жінок

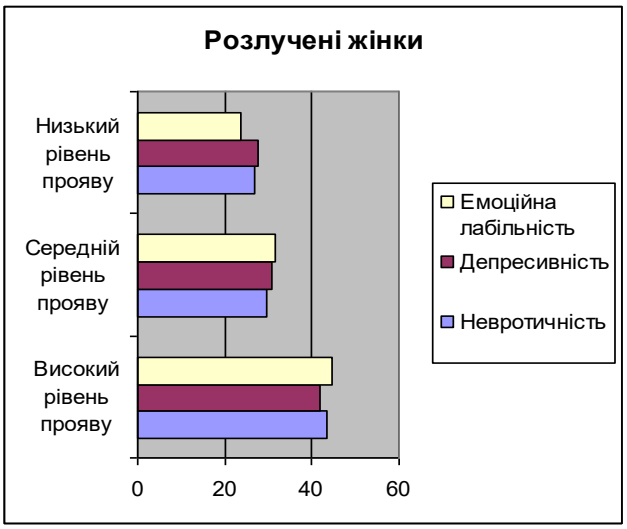

Рис. 3. Результати за багатофакторним особистісним опитувальником FPI серед розлучених жінок

встановлено відмінність за показником депресивність (t = 2,426, df=58; при p=0,0416). У групі розлучених жінок після проведення психотерапевтичного впливу спостерігається нижчий рівень депресивності, це можна пояснити тим, що розлучені жінки після проходження психотерапії віднайшли внутрішні ресурси, переглянули смисложиттєві цінності та більш оптимістично сприймають життєві ситуації;

встановлено відмінність за показником «Емоційна лабільність» (t = 2,539, df=58; при p=0,0023). У групі розлучених жінок після проведення психотерапевтичного впливу спостерігається нижчий рівень емоційної лабільності, що можна пояснити тим, що розлучені жінки після проходження психотерапії почуваються більш врівноваженими та емоційно стійкими, оскільки після проходження тренінгу здобули навички емоційного самоконтролю (див. рис. 4).

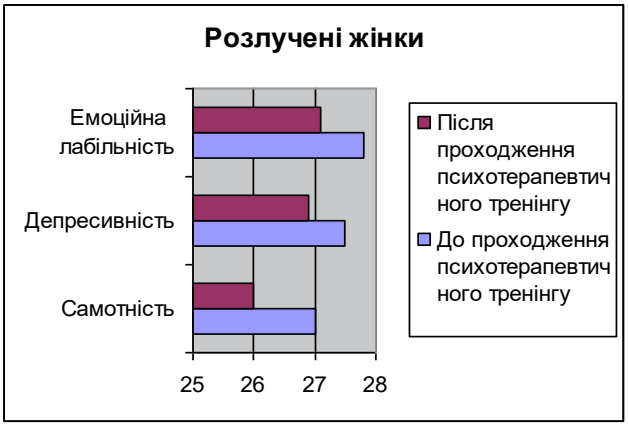

Рис. 4. Результати порівняльного аналізу за шкалами самотність, репресивність, емоційна лабільність

Можна зробити висновки про те, що в групі розлучених жінок після проведення психотерапевтичного впливу знизився рівень самотності, депресивності та емоційної лабільності, що свідчить про ефективність впровадження даних психотерапевтичних напрямків у роботі з розлученими жінками із переживанням самотності та депресивних станів.

Згідно з результатами **кореляційного аналізу** у групі розлучених жінок виявлений прямий кореляційний взаємозв'язок між показниками самотності та депресивності (r=0,34), емоційної лабільності (r=0,41), це можна пояснити тим, що високі показники самотності призводять до виникнення депресивних станів та емоційної збудливості особистості. Розлучені жінки з такими симптомами потребують психологічної консультації (див. рис. 5).

Також встановлено обернений кореляційний взаємозв'язок між показниками емоційного благополуччя та самотності (r=-0,35), депресивності (r=0,43). Це можна пояснити тим, що низькі показники емоційного благополуччя призводять до зростання самотності та депресивності, особистість не відчуває прийняття найближчого оточення, знижується її самооцінка та впевненість, і це призводить до депресивних емоційних станів, що потребують психотерапевтичної корекції (див. рис. 6).

Висновки і подальші перспективи в цьому напрямку. Отже, узагальнюючи результати дослідження, можна зробити висновок про те, що в розлучених жінок до проходження психотерапевтичного тренінгу спостерігався високий рівень невротичності, депресивності та емоційної лабільності. Після проведення психотерапевтичного тренінгу в жінок знизився рівень самотності, депресивності та емоційної лабільності, що свідчить про ефективність застосування даних психотерапевтичних підходів. Результати нашого дослідження свідчать про те, що проблема самотності розлучених жінок у нашій країні є досить актуальною та потребує фахового психотерапевтичного супроводу. Подальші перспективи в цьому напрямку ми вбачаємо в дослідженні гендерних та вікових особливостей сприйняття самотності, розробленні нових психотерапевтичних програм допомоги розлученим жінкам.

Рис. 5. Взаємозв'язок самотності, депресивності та емоційної лабільності

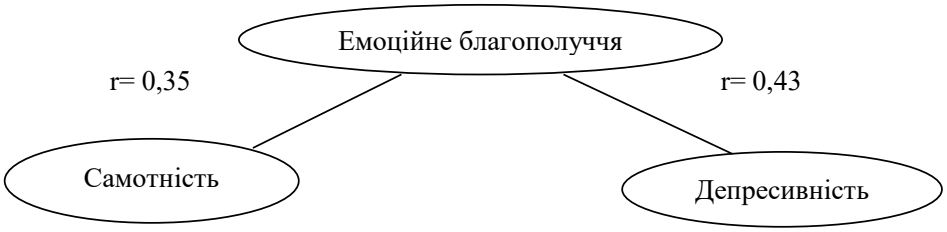

Рис. 6. Взаємозв'язок емоційного благополуччя, самотності та депресивності

Список літератури:

1. Батурин Н.А., Башкатов С.А., Гафарова Н.В. Теоретическая модель личностного благополучия. *Вестник ЮУрГУ, Серия «Психология»*. Челябинск. 2013. Т. 6. № 4. С. 4–14.

2. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ. Санкт-Петербург : Петрополис, 1998. 270 с.

3. Гібнер С.М. Невротичні, особистісні й сексуальні розлади у розлучених одиноких чоловіків та їх психотерапевтична корекція : автореф. дис…. канд. мед. наук : 19.00.04. Харків, 2006. 18 с.

4. Разинский Г.В. Факторы, определяющие социальное благополучие / неблагополучие в современном городе. *Власть.* 2014. Том. 22. № 6. С. 136–140.

5. Карпенко Є. Методи сучасної психотерапії : навч. посібник. Дрогобич : Посвіт, 2015. 116 с.

6. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. Москва, 2006. 571 с.

7. Хамитов Н.В. Философия одиночества: Одиночество женское и мужское: опыт вживания в проблему. Киев : Наук думка, 1995. 172 с.

8. Шнейдер Л. Б. Семейная психология : учеб. пособие для вузов. 2-е изд. Москва : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2006. 768 с.

9. Эриксон Э. Детство и общество / за ред. А.А. Алексеева. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1996. 241 с.

10. Holmes T. H. The social readjustment rating scale. Journal of Psychosomatic Research. 1967. Vol. 11. P. 213–218.

Leonova I.M. THE PROBLEM OF "ACCEPTANCE OF LONELINESS" IN THE PERIOD AFTER DIVORCE

The article aims to present the problem of "acceptance of loneliness" in the period after divorce. Divorce is a life-threatening crisis and is seen as the termination of a marital relationship between people who have functioned as families for some time. The consequences of divorce are a violation of the emotional, personal sphere and the emergence of loneliness. Psychotherapeutic help and psychological counseling can find self-confidence, increase self-esteem, reduce the level of anxiety and loneliness in women during divorce. Psychotherapeutic care is aimed at finding internal resources, overcoming the traumatic effects of stressful situations, increasing stress resistance, self-confidence and finding emotional balance and harmony. Women's self-perception after divorce affects the "I concept", professional self-realization, establishing new relationships in the future. The main factors that ensure personal well-being are: a positive "I-concept", the presence of like-minded people, realization in personal and professional life. Systemic psychotherapy is aimed at treating the patient in the family and with the help of the family, as well as optimizing family relationships. In this method, the client and the object of psychotherapeutic influence is not just one person, but the whole family as a single system.

Methods of positive and systemic psychotherapy are effective in working with emotional and cognitive disorders, aimed at finding opportunities and resources of the individual. In order to determine the features of acceptance of loneliness after divorce, a psychological study was conducted. According to the results of the study, it was found that divorced women before psychotherapy training had a high level of neuroticism, depression and emotional lability. After psychotherapy training in women decreased levels of loneliness, depression and emotional lability, indicating the effectiveness of these psychotherapeutic approaches.

Key words: *loneliness, depression, emotional lability, psychotherapy, divorce, emotional well-being, self-esteem.*

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.99
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/16

Амельченко М.М.
Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины

Крутолевич А.Н.
Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины

СТРЕСС И РАЗВИТИЕ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ У ПЕДАГОГОВ

Представлена робота розкриває таку важливу тему, як розвиток стресостійкості викладача. Протягом навчального року педагог стикається не тільки із труднощами в навчально-виховному процесі, але і з досить стресогенними моментами у житті. Найважливішим у діяльності педагога слугує фактор «стресостійкості». Педагог має бути здатен приймати зміни, важкі ситуації, складності у роботі, пов'язані із нестачею часу та необхідністю переносити робочий процес додому, а також розчарування у виборі професії, труднощі у спілкуванні з учнями та їхніми батьками. До стресор-конфліктів у спілкуванні з колегами відносимо негативну оцінку діяльності педагога, психофізіологічну несумісність, зіткнення та суперечності у професійній діяльності. У спілкуванні з учнями стрес розвивається як наслідок поганої дисципліни на уроці, низького рівня успішності з предмета. У наш час педагогу все частіше доводиться мати справу з учнями із сімей у складних життєвих обставинах, а проблеми взаємодії із сім'ями та власне учнями часто можуть сприяти виникненню стресу у педагога.

Через те, що стресостійкість – це не вроджена риса особистості, вона повністю залежить від рівня сформованості такої навички, як емоційна саморегуляція. Під поняттям «саморегуляція» виокремлюють способи особистості взаємодіяти із собою, щоб привести власне функціонування у нормальний та стабільний стан. Для того щоб педагог навчився керувати стресом, важливо виділити низку компонентів: треба сформувати достовірне уявлення стресу та стресових реакцій. У статті представлені результати дослідження з розгляду питання підвищення рівня стресостійкості педагогів. Учитель має знати сутність психосоматичного феномена та як емоції впливають на організм. Встановлено, що проведена корекційна робота мала позитивний вплив на рівень стресостійкості педагогів, про це свідчить статистично достовірна різниця показників стресостійкості педагогів до та після проведення корекційної роботи.

Ключові слова: *стресостійкість, педагог, стрес, структура стресостійкості, формування стресостійкості.*

Постановка проблемы. Проблема стресса и стрессоустойчивости педагогов на сегодняшний день актуальна как никогда.

Возникновение стресса у педагогов в первую очередь связано с высоким эмоциональным напряжением, социальным перенапряжением (необходимостью выстраивать индивидуальную модель общения с учащимися, их родителями и коллегами), а также перегрузками информационного характера в процессе профессиональной деятельности педагога и необходимостью принимать решения в ходе поставленных разнообразных профессиональных задач.

В мировой психологической практике изучения вопроса стресса и стрессоустойчивости всегда уделялось большое внимание. Одним из первых определение стресса дал Ганс Салье. Термин «стресс» был введен для обозначения неспецифической реакции организма как ответа на любое сильное воздействие. Однако со вре-

менем концепция стресса перестала рассматриваться в рамках одного медицинского подхода, а приобрела междисциплинарный характер, и сегодня активно используется и психологами, и биологами, и физиологами. Могие исследования психологов и физиологов говорят о важности учета характеристик раздражителей, таких как качество, сила, реальность, источник [1]. Важнейшим фактором в деятельности педагога является такое качество, как стрессоустойчивость. Педагог должен быть способным принимать изменения, непростые ситуации, сложности в работе, связанные с нехваткой времени и необходимостью переносить рабочий процесс домой, а также разочарование в выборе профессии, трудности в общении с учениками и их родителями. К стрессорам-конфликтам в общении с коллегами относятся негативная оценка деятельности педагога, психофизиологическая несовместимость, столкновения и разногласия на почве профессиональной деятельности. В общении с учащимися стресс развивается вследствие плохой дисциплины на уроке, низкой успеваемости по предмету. В настоящее время педагогу все чаще приходится иметь дело с учениками из социально неблагополучных семей, а проблемы взаимодействия с семьями и самими учениками часто могут только поспособствовать возникновению стресса у педагога.

Анализируя понятие стрессоустойчивости, мы можем отметить, что по мнению О. Лозгачевой, «стрессоустойчивость – это комплексное качество человека, которое характеризуется необходимой степенью адаптации индивида к воздействию экстремальных и/или кумулятивных внешних и внутренних факторов в процессе жизнедеятельности, обусловленная уровнем активации ресурсов организма и психики индивида, и проявляется в показателях его функционального состояния и работоспособности в деятельности» [2]. В своих трудах А. Баранов объясняет стрессоустойчивость «как интегральное психологическое качество человека как индивида, личности и субъекта деятельности, что обеспечивает внутренний психофизиологический гомеостаз и оптимизирующее взаимодействие с внешними эмоциогенными условиями жизнедеятельности» [3].

Интересно понимание стрессоусойчивости в трудах Ли Канг Хи. «Стрессоустойчивость – это психофизиологическое состояние человека, которое обеспечивает оптимальную адаптацию к экстремальным условиям, позволяет решать служебные и бытовые задачи без потерь (физических и психических), то есть находясь в состоянии психофизиологического равновесия» [4]. Стрессоустойчивость в понимании Т. Тихомировой – это «способность личности противостоять стрессу, самостоятельно решать проблемы, возникающие на пути духовного роста и физического самосовершенствования» [5]. Б.Т. Величковский считал, что стрессоустойчивость является системным качеством человека, продуктом взаимодействия множества процессов на различных уровнях обеспечения жизнедеятельности и целенаправленного поведения человека [6].

Стрессоустойчивость – не врожденное свойство личности. Она полностью зависит от уровня сформированности такого навыка, как эмоциональная саморегуляция. Под понятием «саморегуляция» рассматривается способность личности воздействовать с самой собой для того, чтобы привести собственное функционирование в нормальное и стабильное состояние.

Благодаря использованию методов саморегуляции у педагога появляется шанс спокойно и обдуманно подвергнуть анализу сложившуюся ситуацию, в сложных условиях сохранить благоприятное психическое состояние, что поможет достичь успехов в работе и поставленных задачах.

Стоит отметить, что использование техник саморегуляциии в качестве основного компонента повышения стрессоустойчивости не нова. В конце 70-х канадский психолог Дональд Мейхенбаум разработал метод модификации поведения, который используется в когнитивно-поведенческой терапии. Метод был назван «стресс-прививочная терапия», в русской литературе эта методика также известна как «прививка против стресса». Стресс-прививочная терапия основывается на обучении приемам самоконтроля, которые помогают справиться со стрессовыми ситуациями. Также применение этого метода может помочь выработать оптимальное поведение в проблемных ситуациях, которые вызывают гнев, физически или эмоционально неприятные ощущения. Основой метода Д. Мейхенбаума является развитие у человека способностей стравляться со стрессовыми ситуациями, страхами, тревогой, объяснение причин и сигналов тревожных состояний [7]. На эффективность данного психотерапевтического метода указывают результаты современных исследований. Так, в статье OJO Funmilayo Yemi указывается на изменения показателей в связи с проведением терапии и на необходимость работодателей в изучении и применении методов снижения стресса на производстве [8].

Abu Sadat Nurullah в своей статье указывает на необходимость саморегуляции, понимания и изменения своего поведения с помощью терапии стресс-прививочного тренинга [9].

В статье «Эффективность стрессового прививочного тренинга (СИТ) на устойчивость и ожидаемую продолжительность жизни у бесплодных женщин из Рашт» авторы представили статистически достоверные данные об эффективности работы, направленной на изменение отношения к стрессу, основой которого была методика Мейхенбаума [10].

Цель исследования. Основная цель исследования – изучение возможности повышения уровня стрессоустойчивости педагогических работников. Дополнительно была изучена взаимосвязь параметров по шкале воспринимаемого стресса и самооценки стрессоустойчивости.

Для выявления уровня стресса у педагогов была взята русскоязычная версия опросника ШВС-10 (The Perceived Stress Scale-10, "PSS-10") –методика «Шкала воспринимаемого стресса», авторами которого являются В. Абабков, К. Барышникова, О. Воронцова-Венгер, И. Горбунов, С. Капранова, Е. Пологаева, К. Стуклов [11]. Для определения уровня стрессоустойчивости была использована методика «Тест самооценки стрессоустойчивости С. Коухена и Г. Виллиансона» в адаптации Р. Куприянова [12].

Основные результаты. Исследование проводилось на базе ГУО «Новогутская детская школа искусств» Гомельского района и ГУО «Новогутская средняя общеобразовательная школа» Гомельского района. В исследовании принимали участие педагоги данных школ. Общий объем выборки составил 73 человека. Возраст испытуемых 20–68 лет. Стаж работы в данной сфере от 2 до 48 лет.

Для выявления взаимосвязи между изучаемыми параметрами «воспринимаемый стресс» и «самооценка стрессоустойчивости» был рассчитан коэффициент корреляции Пирсона. Корреляционный анализ по Пирсону показал, что связь между параметрами прямая и достоверная, так $r = 0{,}815$ при $p = 0{,}000$. Стоит отметить, что высокий балл в методике «Тест самооценки стрессоустойчивости С. Коухена и Г. Виллиансона» является признаком низкой стрессоустойчивости у испытуемого. Таким образом, проведенное эмпирическое исследование показало, что уровень воспринимаемого стресса напрямую связан с уровнем стрессоустойчивости. Таким образом, чем ниже стрессоустойчивость, тем выше стресс.

Далее с целью повышения уровня стрессоустойчивости был проведён тренинг «Ресурсы стрессоустойчивости». Основой данного тренинга послужила программа одноименного тренинга авторов Г. Монина и Н. Раннала. Данный тренинг рассчитан на 4 дня [13].

На первом этапе проведения исследования были входные показатели стрессоустойчивости до начала работы в тренинге. Следующий этап заключался в проведение тренинга и обязательном участии в нем всех испытуемых для оценки его эффективности. В первый день проведения тренинга испытуемым были предложены упражнения, целью которых было осознание участниками своих представлений о стрессе, определение своего отношения к данному феномену. Испытуемые обучались выявлению того, как фрустрация одной из нескольких потребностей человека влияет на выбор им стратегий своего поведения. Обучение было направлено на анализ различных видов адаптивного и дезадаптивного поведения в ситуациях фрустрации; делая акцент внимания группы на последствиях дезадаптивного поведения. Дополнительно были предложены упражнения, направленные на обнаружение ситуаций, являющихся для участников тренинга стрессогенными, и обучение действовать в условиях стресса. Завершением коррекционного занятия было упражнение, цель которого заключалась в тренировке способностей позитивного мышления и обобщения теоретического материала, изложенного в первом дне тренинга.

Целью второго дня было снятие эмоционального напряжения и продолжение знакомства участников группы, выявление стратегии поведения в стрессовой ситуации. Особое внимание уделялось умению слушать и слышать партнера, развитию чувства уверенности в тревожной ситуации, связанной с будущими событиями, развитию ресурсов личности, отработке навыка конструктивного выхода из конфликтной ситуации. Акцент упражнений на втором этапе – осознание и применение индивидуальной стратегии управления временем. Также в ходе второго занятия испытуемым была предложена минилекции на тему «Синдром эмоционального выгорания».

Целью тренинговых занятий в третий день было развитие умения понимать свое эмоциональное состояние и выражать его невербально и вербально. На этом этапе было важно ознакомить участников с понятием «психологический или внутренний ресурс личности», развить у них

понимание анализировать собственные эмоции и умение выявлять иррациональные установки. Большое значение на этом этапе придается пониманию и принятию эмоций других людей; выявлению эффективных стратегий взаимодействия для достижения единой цели, а также отработке навыков, помогающих определить эмоциональное состояние группы и совладания с отрицательными эмоциями.

Также в ходе третьего занятия участникам были предложены мини-лекции на тему «Ресурс стрессоустойчивости», «Темперамент и стресс», «Эмоциональный интеллект», «Как справиться со своими эмоциями», «Копинг-стратегии и их роль в преодолении стресса».

Упражнения четвертого (заключительного) дня были направлены на то, чтобы участники осознали потребности своего тела в движении; развивали спонтанность движений через повторение пластики другого, развивали собственную эмпатию.

Участникам тренинга были предоставлены возможности увидеть тесную связь между эмоциональным состоянием и дыханием. Следовательно, именно в этой части программы прорабатывались навыки саморегуляции: релаксация мышц лица и плечевого пояса, дыхательная саморегуляция, умение концентрироваться на внутренних образах, визуализация и осознание ресурсов стрессоустойчивости и их визуальное закрепление.

Также в ходе заключительного занятия испытуемым были предложены мини-лекции на тему «Методы саморегуляции», «Дыхание – основа всех методов релаксации», «Медитация», «Визуализация как метод саморегуляции и оздоровления», «Методы самовнушения».

В заключение были проведены замеры выходных данных стрессоустойчивости участников тренинга.

Для изучения возможности повышения уровня стрессоустойчивости, сравнивались показатели данных «Самооценка стрессоустойчивости» до проведения коррекционной работы и после проведения коррекционной работы. Среднее значение стрессоустойчивости «До» составляет 21,19 балла, при стандартном отклонении 6,295. Среднее значение стрессоустойчивости «После» – 16,73, при стандартном отклонении 4,525. Отметим, что изменение уровня стрессоустойчивости после проведения коррекционной работы статистически достоверны, на это указывает Т-критерий Стьюдента, который равен 12,678 при p = 0,000. Таким образом, можно отметить, что стрессоустойчивость педагогов улучшилась на 4 пункта, эти улучшения статистически достоверны.

Также можно отметить изменения данных по каждому вопросу теста «Самооценка стрессоустойчивости».

До проведения коррекционной работы среднее значение на вопрос «Насколько часто неожиданные неприятности выводят вас из равновесия?» составляло 2,73, при стандартном отклонении 0,961, а после проведения коррекционной работы значение составляет 2,07, при стандартном отклонении 0,788. Важно отметить, что данные статистически достоверны, на это указывает Т-критерий Стьюдента, который равен 8,640 при p = 0,000. На вопрос: «Насколько часто вам кажется, что самые важные вещи в вашей жизни выходят из-под вашего контроля?» до проведения коррекционной работы среднее значение ответов составляло 2,01, при стандартном отклонении 0,890, после проведения коррекционной работы среднее значение данных изменилось на 1,59 при стандартном отклонении 0,642. Данные являются статистически достоверными, на это указывает Т-критерий Стьюдента, который в свою очередь равен 6, 588 при p = 0,000. Среднее значение ответов на вопрос: «Как часто вы чувствуете себя «нервозным», подавленным?» до проведения коррекционной работы составило 2,47, при стандартном отклонении 0,987, после проведения коррекционной работы значения изменились и стали равны 1,93, при стандартном отклонении 0,714. Эти данные статистически достоверны, Т-критерий Стьюдента равен 6,626 при p = 0,000. На вопрос «Как часто вы чувствуете уверенность в своей способности справиться со своими личными проблемами?» до проведения коррекционной работы среднее значение ответов составляло 1,82, при стандартном отклонении 0,733, после проведения коррекционной работы среднее значение данных изменилось на 1,42 при стандартном отклонении 0,644. Данные являются статистически достоверными, на это указывает Т-критерий Стьюдента, который равен 5,133 при p = 0,000. До проведения коррекционной работы среднее значение ответов на вопрос: «Насколько часто вам кажется, что все идет именно так, как вы хотите?» составляло 1,74, при стандартном отклонении 0,602, а после проведения коррекционной работы значение составляет 1,37, при стандартном отклонении 0,589; данные статистически достоверны – на это указывает Т-критерий Стьюдента, который равен 5,361 при p = 0,000. На вопрос: «Как часто вы в силах контролировать раздражение?» до

проведения коррекционной работы среднее значение ответов составляло 1,96, при стандартном отклонении 0,772, после проведения коррекционной работы среднее значение данных изменилось на 1,60 при стандартном отклонении 0,595. Данные являются статистически достоверными, Т-критерий Стьюдента – 4,817 при p = 0,000. Среднее значение ответов на вопрос: «Насколько часто у вас возникает чувство, что вам не справиться с тем, что от вас требуют?» до проведения коррекционной работы составило 2,08, при стандартном отклонении 0,894, после проведения коррекционной работы значения изменились и стали равны 1,60, при стандартном отклонении 0,618; эти данные статистически достоверны – Т-критерий Стьюдента равен 6,543 при p = 0,000. На вопрос: «Часто ли вы чувствуете, что вам сопутствует успех?» до проведения коррекционной работы среднее значение ответов составило 1,79, при стандартном отклонении 0,623, после проведения коррекционной работы среднее значение данных изменилось и стало равно 1,53 при стандартном отклонении 0,603. Данные являются статистически достоверными, на это указывает Т-критерий Стьюдента, который равен 4,018 при p = 0,000. До проведения коррекционной работы среднее значение ответов на вопрос: «Как часто вы злитесь по поводу вещей, которые вы не можете контролировать?» составляло 2,44, при стандартном отклонении 0,866, а после проведения коррекционной работы значение составляет 1,99, при стандартном отклонении 0,677. Важно отметить, что данные статистически достоверны, на это указывает Т-критерий Стьюдента, который равен 5,456 при p = 0,000. Среднее значение ответов на вопрос: «Часто ли вы думаете, что накопилось столько трудностей, что их невозможно преодолеть?» до проведения коррекционной работы составило 2,15, при стандартном отклонении 0,892, после проведения коррекционной работы значения изменились и стали равны 1,62, при стандартном отклонении 0,615. Стоит отметить, что эти данные статистически достоверны, Т-критерий Стьюдента 6,829 при p = 0,000.

Благодаря использованию методов саморегуляции у педагога появляется шанс спокойно и обдуманно подвергнуть анализу сложившуюся ситуацию, в сложных условиях сохранить благоприятное психическое состояние, что поможет достичь успехов в работе и поставленных задачах. Также Е. Солодовник и Л. Неповинных в своем исследовании стрессоустойчивости преподавателей в конце учебного года подтверждают, что низкая стрессоустойчивость является проблемой в профессиональной и личной жизни педагога [14]. Перспективным в тематическом поле является исследование устойчивости эффекта данной программы и устойчивости эффекта выработанных навыков у педагогов.

Выводы и перспективы исследования. Благодаря программе, направленной на коррекцию уровня стрессоустойчивости, удалось улучшить интересующие нас показатели. Также можно отметить, что при регулярной работе, направленной на повышение уровня стрессоустойчивости и при личном желании педагога что-то изменить в своей жизни и профессиональной деятельности возможно повышение уровня стрессоустойчивости.

Профессию педагога на сегодняшний день можно назвать одной из наиболее стрессогенных. Профессиональный стресс в деятельности педагога – это состояние напряжения, которое в последствии приводит к снижению эффективности выполняемой профессиональной деятельности, оно требует дополнительных ресурсов для решения поставленных задач. Важно отметить, что стрессоустойчивость не является врожденным свойством личности и напрямую зависит от уровня таких навыков, как эмоциональная саморегуляция, воздействие личности на саму себя с целью приведения себя в оптимальное состояние. Главная мысль касаемо управления стрессом и повышения стрессоустойчивости – активная роль в борьбе со стрессом принадлежит педагогу, только он сам управляет стрессом в своей профессиональной деятельности. Педагог, обладающий высоким уровнем стрессоустойчивости, относится к проблемам, возникающим в процессе профессиональной деятельности, не как к угрозе, а как к ситуации, требующей решения и стабилизации его профессиональной направленности.

Список литературы:

1. Мандель Б.Р. Психология стресса. Москва : Флинта, 2014. 280 с.

2. Лозгачева О.В. Особенности формирования устойчивости к стрессу в процессе профессионального развития личности. *Научные журналы УГПУ. Педагогическое образование в России.* 2012.

3. Баранов А. Психология стрессоустойчивости педагога : дисс. … доктора психол. наук : 19.00.07. Санкт-Петербург, 2002. 405 с

4. Ли Канг Хи. Социально-психологические технологии формирования стрессоустойчивости человек : дисс. канд. психол. наук : 19.00.05. Москва, 2005. 201 с.

5. Тихомирова Т. Формирование стрессоустойчивости школьников подросткового возраста в учебной деятельности : дисс. … канд. пед. наук : 13.00.01. Москва, 2004. 183 с

6. Величковский Б. Многомерная оценка индивидуальной устойчивости к стрессу : дисс. … канд. психол. наук : 19.00.01. Москва, 2007. 195 с.

7. Карвасарский Б.Д. Психотерапевтическая энциклопедия. Санкт-Петербург : Питер 2000. 944 с.

8. OJO Funmilayo Yemi. Enhancing workers' performance under stress: Implication for stress inoculation therapy. *International Journal of Multidisciplinary Research and Development*. 2015.

9. Abu Sadat Nurullah M.A. Received and provided social support: a review of current evidence and future directions. *American Journal of Health Studies*. No. 27(3). 2012.

10. Fatemeh Hedayati Shalkouhi, Hamidreza Vatankhah, Mohammadreza Zarbakhsh Bahri. The Effectiveness of Stress Inoculation Training (SIT) on Resiliency and Life Expectancy in Infertile Women from Rasht. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*.2015. Vol. 4, No.1. P. 117–124.

11. Абабков В.А., Барышникова К., Воронцова-Венгер О.В., Горбунов И.А., Капранова С.В., Пологаева Е.А., Стуклов К.А. Валидизация русскоязычной версии опросника «Шкала воспринимаемого стресса-10». *Вестник Санкт-Петербургского Университета.* 2016. № 2. С. 6–15.

12. Куприянов Р.В., Кузьмина Ю.М. Психодиагностика стресса : практикум. М-во образ. и науки РФ, Казан. гос. технол. ун-т. Казань : КНИТУ, 2012. 212 с.

13. Монина Г.Б., Раннала Н.В. Тренинг «Ресурсы стрессоустойчивости». Санкт-Петербург : Речь, 2009. 250 с.

14. Неповинных Л.А. Исследование стрессоустойчивости преподавателей в конце учебного года. *Международный журнал Гуманитарных и Естественных наук.* Новосибирск. 2018. С. 125–129.

Amelchenko M.M., Krutolevich H.N. STRESS AND DEVELOPMENT STRESS RESISTANCE BY TEACHERS

The article reveals such an important topic as a teacher's stress resistance. During the academic year, a teacher is confronted not only with difficulties in the educational process, but also with very stressful moments in life. The most important factor in the activities of a teacher is such a quality as "stress resistance". The teacher must be able to accept changes, difficult situations associated with lack of time and a necessity to take the work process home, as well as difficulties in communicating with students and their parents. Stressors-conflicts are complications in communication with colleagues, a negative assessment of teacher's activities, psychophysiological incompatibility, collisions and disagreements on the basis of professional activities. In communicating with students, stress develops as a result of poor discipline in the lesson, low academic performance. Currently, the teacher increasingly has to deal with students from socially disadvantaged families, and problems of interaction with families and students themselves can often only contribute to the beginning of stress by teacher.

Stress resistance is not an innate personality trait. It completely depends on the level of formation of such a skill as emotional self-regulation. Under the concept of "self-regulation" the ability of a person to act with himself in order to bring his own functioning to a normal and stable state is distinguished. For a teacher to learn how to manage stress, it is important to highlight a number of certain components: it is necessary to form a reliable understanding of stress and stress reactions. The article presents the results of a study in which the issue of increasing the level of stress resistance of teachers was considered. It is important to provide the educator with information about the general nature of stress and stress responses. The teacher should know about the essence of the psychosomatic phenomenon and how emotions can affect the body. It was found that the correction work carried out favorably influenced the level of stress resistance of teachers; this can be indicated by a direct and statistically significant difference in the indicators of stress resistance of teachers before and after correctional work.

Key words: *stress resistance, teacher, stress, development of stress resistance.*

УДК 159.923
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/17

Булгакова О.Ю.
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

Азаркіна О.В.
Одеський національний політехнічний університет

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ У ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті наведено теоретичні основи вивчення дитячо-батьківських стосунків у психологічних дослідженнях. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які досліджували дитячо-батьківські стосунки. Взаємодія дитини з батьками є першим досвідом взаємодії з навколишнім світом. Цей досвід закріплюється та формує певні моделі поведінки з іншими людьми, які передаються з покоління в покоління. У кожному суспільстві складається певна культура взаємин і взаємодії між батьками та дітьми, виникають соціальні стереотипи, певні установки й погляди на виховання у сім'ї. Дитячо-батьківські стосунки становлять найважливішу підсистему відносин сім'ї як цілісної системи та розглядаються як безперервні, тривалі та опосередковані віковими особливостями дитини та батьківськими відносинами. Відзначається, що тип ставлення до дитини залежить від особливостей не тільки батьків, але цілісного ставлення і самої дитини, при цьому будь-яка типологія батьківських відносин перебуває в прямій залежності від стилю сімейного виховання, цілісне ставлення до неї характерне для тієї чи іншої системи міжособистісних відносин. Наведено якісні характеристики та умови дитячо-батьківських стосунків, що визначають зміст взаємодії батьків та дитини. Базовою характеристикою ефективних відносин виступає емоційна підтримка. Аналізуючи різні визначення батьківських відносин, можна побачити вихідну основу, яка задає подвійність, або поляризацію, батьківських відносин. Вивчення теоретичних основ поняття «батьківське ставлення» дозволяє зробити висновок про те, що немає єдиної точки зору щодо такої проблеми, при цьому перераховані класифікації типів, стилів, моделей батьківських відносин в основному не суперечать, а доповнюють або повторюють один одного.

Ключові слова: *дитячо-батьківські стосунки, теоретичні аспекти, сім'я.*

Постановка проблеми. У дошкільному віці у дитини виникають складні та різноманітні види відносин з оточуючими людьми, що визначають становлення її особистості. Взаємодія дитини з батьками є першим досвідом взаємодії з навколишнім світом. Цей досвід закріплюється та формує певні моделі поведінки з іншими людьми, які передаються з покоління в покоління. У кожному суспільстві складається певна культура взаємин і взаємодії між батьками та дітьми, виникають соціальні стереотипи, певні установки й погляди на виховання у сім'ї. Цивілізованість суспільства визначається не тільки ставленням до жінок, а й ставленням до дітей.

Батьківські установки, або позиції, – один з найбільш вивчених аспектів дитячо-батьківських стосунків. Поняття «батьківське ставлення» має найбільш загальний характер і вказує на взаємозалежність батька та дитини. Батьківське ставлення включає у себе суб'єктивно-оцінне, свідомо-виборче уявлення про дитину, яке визначає особливості батьківського сприйняття, спосіб спілкування з дитиною, характер прийомів впливу на неї. Як правило, у структурі батьківського ставлення виділяють емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти. Поняття «батьківська позиція» та «батьківська установка» використовуються як синоніми батьківських відносин, але відрізняються ступенем усвідомленості. Батьківська позиція скоріше пов'язується із свідомо прийнятими, виробленими поглядами, намірами; установка – менш однозначна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дитячо-батьківські стосунки становлять найваж-

ливішу підсистему відносин сім'ї як цілісної системи і можуть розглядатися як безперервні, тривалі та опосередковані віковими особливостями дитини і батька відносини.

На думку Є.І. Захарової та Г.В. Бурменської, найбільш ефективними і характерними рисами для опису емоційної взаємодії, виділеними в результаті багаторічних досліджень особливостей дитячо-материнських взаємин, вони використовують такі поняття, як: сімейний клімат, батьківська позиція, стиль сімейного виховання, батьківські установки, емоційно-ціннісне ставлення батьків.

При цьому під батьківськими установками А.С. Спиваковська розуміє систему або сукупність батьківського емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьком і способів поведінки з нею. Так, наприклад, «прийняття і любов» породжують у дитині відчуття безпеки і сприяють нормальному розвитку особистості, тоді як «явне відкидання» веде до агресивності та емоційного недорозвинення. На її думку, дитячо-батьківські стосунки прийнято розуміти як найважливішу детермінанту психічного розвитку та процесу соціалізації дитини, вони можуть бути визначені такими параметрами, як:

– характер емоційного зв'язку: з боку батька – емоційне прийняття дитини (батьківська любов), з боку дитини – прихильність та емоційне ставлення до батьків. Особливістю дитячо-батьківських стосунків порівняно з іншими видами міжособистісних відносин є висока значимість для обох сторін;

– мотиви виховання та батьківства;

– ступінь залученості батька та дитини в дитячо-батьківські стосунки;

– задоволення потреб дитини, турбота та увага до неї з боку батьків;

– стиль спілкування і взаємодії з дитиною, особливості прояву батьківського лідерства;

– спосіб вирішення проблемних та конфліктних ситуацій; підтримка автономії дитини;

– соціальний контроль: вимоги й заборони, їх зміст та кількість; спосіб контролю; санкції (заохочення і підкріплення); батьківський моніторинг;

– ступінь стійкості та послідовності (суперечливості) сімейного виховання.

Стверджувальний апарат дитячо-батьківських стосунків досить широкий і багатозначний: батьківські установки та відповідні їм типи поведінки; батьківські позиції; типи батьківських стосунків; типи відносин «мати–дитина»; типи позитивного та помилкового батьківського авторитету; типи (стилі) виховання дітей; риси патогенних типів виховання; параметри виховного процесу; сімейні ролі дитини; стилі спілкування, пропоновані дорослими у сім'ї та школі.

Як зазначає В.С. Мухіна, «в реальному житті все ще складніше, ніж у будь-який класифікації», тому сучасні батьки повинні свідомо прагнути до пошуку найбільш ефективного стилю індивідуального виховання дитини в сім'ї.

На думку таких дослідників, як Б.Г. Ананьєв та В.Н. Мясищев, дитячо-батьківські стосунки – це відносини, які мають виборчий в емоційному та оціночному плані психологічний зв'язок дитини зі своїми батьками, виявляються такі відносини в переживаннях, діях, реакціях пов'язаних з віково-психологічними особливостями дітей, культурними моделями поведінки і власною життєвою позицією, визначальну особливостями сприйняття дитиною своїх батьків і способом спілкування з ними.

А.С. Спиваковська під «дитячо-батьківським ставленням» розуміє реальну спрямованість, що дозволяє описувати широкий фон відносин, в основі яких лежить свідома або несвідома оцінка дитини, що виражається у способах і формах взаємодії з дітьми, а також дозволяє представити структуру загалом і вивчити, яким чином ті чи інші, свідомі та несвідомі, мотиви структури особистості батьків виражаються, актуалізуються в конкретних формах поведінки та взаєморозуміння з дітьми.

А.Я. Варга та В.В. Столина дотримуються аналогічної позиції визначення дитячо-батьківських стосунків, на їхню думку, це – система різноманітних почуттів стосовно дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються у спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння характеру особистості дитини, її вчинків.

На думку О.О. Карабанової, дитячо-батьківські стосунки – це система міжособистісних установок, орієнтацій, очікувань у вертикальному напрямку по вікових сходах: від низу до верху (діада «дитина–батьки») і зверху до низу (діада «батьки–дитина»), що визначаються спільною діяльністю і спілкуванням між членами сімейної групи.

Варто підкреслити, що дитячо-батьківські стосунки становлять найважливішу підсистему відносин сім'ї як цілісної системи та розглядаються як безперервні, тривалі й опосередковані віковими особливостями дитини та батьківськими відносинами.

Роль образу батька та дитини в дитячо-батьківських стосунках полягає в орієнтуванні у зазна-

ченій системі відносин з метою досягнення узгодженості та співробітництва у вирішенні завдань спільної діяльності та забезпеченні необхідних умов гармонійного розвитку дитини.

Різні психологи виділяють найбільш істотні характеристики гармонійних дитячо-батьківських стосунків:

по-перше, це задоволення базових потреб дитини у системі дитячо-батьківських стосунків: потреба в безпеці та емоційній близькості з іншими людьми; задоволення потреб, що виникають у процесі дитячо-батьківської взаємодії: прийняття та визнання індивідуальності дитини, збереження дитиною свого «Я» як автономної реальності;

по-друге, важливий достатній рівень усвідомлення батьками індивідуальних особливостей дитини, розуміння їх психофізіологічної, психологічної та соціально-психологічної природи;

по-третє, свідома і відповідальна організація батьками конструктивного стилю взаємодії, адекватного індивідуальним особливостям розвитку дитини.

Усі ці якісні характеристики та умови дитячо-батьківських стосунків визначають зміст взаємодії батьків та дитини. Базовою характеристикою ефективних відносин виступає емоційна підтримка.

Однією зі значущих є класифікація батьківських відносин, запропонована А.Я. Варгою та В.В. Століною, які дали опис узагальнених типів батьківського ставлення в ході багаторічної консультаційної роботи:

1) прийняття–відкидання (відображає емоційне ставлення до дитини);

2) кооперація (відображає соціально бажаний результат);

3) симбіоз (відображає міжособистісну дистанцію у спілкуванні);

4) авторитарна гіперсоціалізація (відображає форму та напрям контролю за поведінкою дитини);

5) маленький невдаха (відображає особливості сприйняття та розуміння дитини батьком).

М. Ю. Арутюнян займалася дослідженнями, присвяченими психологічним типам сім'ї. Комунікація може бути спрямована чи переважно винятково спрямована від батьків до дитини. На її думку, є 3 варіанти сім'ї: традиційна, детоцентрична та подружня (демократична). За типами відносин у цих сім'ях стоїть різний розподіл влади і різне спрямування внутрішньо-родинної комунікації: інших – від дитини до батьків.

Детальну схему аналізу сім'ї запропонував психіатр А.Е. Личко. Його опис включає функціональні особливості: гармонійна сім'я, дисгармонійна сім'я. При цьому, на думку А. Е. Личко, всі сім'ї, які виникають і будуть виникати, є аномальними.

Д. М. Ісаєв також виділяє такі стилі сімейного виховання: демократичний, авторитарний, потурання (або ліберальний). Найкращі взаємини підлітка з батьками складаються зазвичай тоді, коли батьки дотримуються демократичного стилю виховання. Цей стиль сприяє вихованню самостійності, активності, ініціативності та соціальної відповідальності. Поведінка дитини спрямовується у цьому разі твердо, послідовно і разом з тим гнучко і раціонально; батько завжди пояснює мотиви своїх вимог і заохочує підлітка до їх обговорення; влада використовується лише в міру необхідності; в дитині цінується як слухняність, так і незалежність; батько встановлює і твердо проводить у життя правила, не вважаючи себе непогрішним: прислухається до думок дитини, але не сходить з її бажань.

Аналізуючи різні визначення батьківських відносин, можна побачити вихідну основу, яка задає подвійність, або поляризацію, батьківських відносин. Найчастіше піклуються про зовнішні результати і факти, ніж про причини та переживання. З одного боку, любов до дитини, радість, задоволення від спілкування з нею, прагнення до її захисту та опіки, безумовне прийняття та увагу, цілісне ставлення до неї. З іншого – вимогливість і контроль, що характеризують батьківське ставлення до дитини.

Різні зарубіжні автори виділяють різні чинники, що впливають на переважання наявного типу, цілісне ставлення стосовно дитини. Відзначається, що тип ставлення до дитини залежить від особливостей не тільки батьків, але цілісного ставлення і самої дитини, при цьому будь-яка типологія батьківських відносин перебуває в прямій залежності від стилю сімейного виховання, цілісне ставлення до неї характерне для тієї чи іншої системи міжособистісних відносин.

Багато дослідників вважають, що стиль спілкування, який був властивий їхньому дитинству, репродукується на дитину і задається сімейними традиціями. Матері відтворюють свій стиль виховання, який був властивий їхньому дитинству, нерідко повторюють тип батьківських відносин своїх матерів.

У певному сенсі стиль спілкування, який був властивий їхньому дитинству, узагальнюється

результатами експериментальних досліджень та емпіричних спостережень. Н.Ю. Синягіна вказує на те, що характер взаємин між дітьми та їхніми батьками залежить від таких факторів, що впливають на це:

– від особливостей особистості батька (екстравертне-інтровертне, впевнене-невпевнене, тривожне, тощо) та який був властивий їхньому дитинству (емоційне включення або відкидання дитини, адекватне або неадекватне відображення ситуації тощо);

– від особливостей особистості дитини (тривожність, невпевненість, комунікативні труднощі та ін.);

– від психолого-педагогічної компетентності та рівня освіти батьків; від застосовуваних батьками та іншими дорослими засобів виховного впливу;

– від обліку актуальних потреб дитини та ступеня їх задоволення у сім'ї тощо.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, вивчення теоретичних основ поняття «батьківське ставлення» дозволяє зробити висновок про те, що немає єдиної точки зору щодо цієї проблеми, при цьому перераховані класифікації типів, стилів, моделей батьківських відносин в основному не суперечать, а доповнюють або повторюють один одного. Причини виникнення того чи іншого типу батьківських відносин мають багатофакторну залежність і значно впливають не тільки на психічний розвиток дитини, а й на її поведінку, установки у спілкуванні на стадії дорослості.

Сім'я – це будинок, в якому навчаються любові до людей і до світу. У дитини зберігаються добрі і світлі спогади на все життя, вони зігрівають її серце і зміцнюють волю в найважчі моменти життя. Сім'я може розширити ті хороші якості, які вже є в дитині і притаманні їй.

Виховуючи своїх дітей, батьки виховують тим самим і самих себе. Залежно від характеру виховання (моделі виховання) відносини батьків до дитини відбуваються більш прицільно в рамках взаємин між ними. Деспотична, авторитарна поведінка батьків та придушення інтересів дитини своїми інтересами, насильницьке нав'язування їй своїх поглядів та уявлень з жорсткою критикою, повна відсутність зацікавленості до її життя (гіперопіка) формують слабку, несамостійну, невпевнену в собі особу. Поєднання уважного, дбайливого ставлення до своєї дитини без зайвої нав'язливості, прагнення «залізти в душу» з любов'ю та готовністю допомогти, якщо про це попросять, підтримати, надихнути у важких ситуаціях стає запорукою формування повноцінної, душевно здорової, готової і здатної допомогти оточуючим людини.

Список літератури:

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / Пер с англ. А.А. Валеева и Р.А. Валеевой. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 448 с.

2. Вовчик-Блакитна О.О. Індивідуальні особливості емоційного розвитку дитини: стратегії педагогічного супроводу. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 4. С. 1–3.

3. Іванов Д.І. Символические формы репрезентаций детско-родительских отношений: глубинно-психологические аспекты. *Наука і освіта.* 2001. № 4. С. 24–28.

4. Кравченко К.В. Дослідження ставлення батьків до дитини у сучасних українських сім'ях. Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. *«Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм»* : зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Н.Є. Завацької, 23–24 січн. 2015 р. Сєвєродонецьк : Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2015. С. 88–90.

5. Савина Е.А. Родительские представления и установки: понятия, виды, структура. *Семейная психология и семейная психотерапия*. 2001. № 3. С. 85–95.

6. Смирнова Е.О. Опыт исследования структуры и динамики родительского отношения. *Вопросы психологии.* 2002. № 3. С. 14–23.

Bulgakova O.Yu., Azarkina O.V. THEORETICAL FUNDAMENTALS OF THE STUDY OF CHILD-PARENT RELATIONS IN PSYCHOLOGICAL RESEARCH

The article presents the theoretical foundations of the study of child-parent relations in psychological research. The theoretical foundations of the study are presented – the work of scientists who have studied child-parent relationships. The child's interaction with his parents is the first experience of interaction with the outside world. This experience consolidates and shapes certain patterns of behaviour with other people that are passed down from generation to generation. In every society there is a certain culture of relationships and interactions between parents and children, there are social stereotypes, certain attitudes and views on family upbringing. Child-parent relations are the most important subsystem of family relations as a whole system and

are considered as continuous, long-term and mediated by the child's age and parental relations. It is noted that the type of attitude to the child depends on the characteristics of not only parents but also the holistic attitude to him and the child, while any typology of parental relations is directly dependent on the style of family upbringing, holistic attitude to him characteristic of a systems of interpersonal relations. The qualitative characteristics and conditions of child-parent relations determine the content of parent-child interaction. The basic characteristic of an effective relationship is emotional support. Analyzing the various definitions of parental relationships, we can see the initial basis, which sets the duality, or polarization, of parental relationships. The study of the theoretical foundations of the concept of "parental attitude" allows us to conclude that there is no single point of view on this issue, while the listed classifications of types, styles, models of parental relations do not contradict, but complement or repeat each other.

Key words: *child-parent relationship, theoretical aspects, family.*

УДК 159.922.73(045)
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/18

Василенко І.А.
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

САМООЦІНКА ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В АСПЕКТІ ВНУТРІШНЬОСІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ

У психологічних дослідженнях питання самооцінки досліджуються досить широко; найбільш повна розробка її теоретичних і практичних аспектів відображається у працях як вітчизняних психологів, так і зарубіжних (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, І. Кон, В. Овсянникова, В. Столін, І. Чеснокова та ін.). Формування самооцінки у молодших школярів пов'язане із самоспостереженням і самоконтролем, а так само з їхніми активними діями. Самооцінка – важлива особистісна інстанція, яка дає змогу контролювати власну діяльність з точки зору нормативних критеріїв, будувати свою цілісну поведінку відповідно до соціальних норм.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження взаємозв'язків між рівнем самооцінки дитини молодшого шкільного віку і типом батьківського ставлення.

У дослідженні здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми самооцінки та типів батьківського ставлення до дітей молодшого шкільного віку; проаналізовано взаємозв'язки між показниками самооцінки дітей молодшого шкільного та типом батьківського ставлення, встановлено співвідношення між показниками, що вивчаються. Для вирішення зазначених теоретико-емпіричних задач у дослідженні були використані як теоретичні, так і діагностичні (психометрично обґрунтовані й надійні) методи та методики.

Результати кореляційного аналізу дали змогу встановити статистично значущі додатні та від'ємні кореляційні зв'язки, виявити, що додатні зв'язки на 1% та 5% рівнях між показниками самооцінки та типами батьківського ставлення. Аналіз профілів показав, що самооцінка молодших школярів з типами батьківського ставлення «прийняття» та «кооперація» різниться від самооцінки дітей у сім'ях з типами батьківського ставлення «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха». За показником висока самооцінка та середня самооцінка група дітей з типами батьківського ставлення «прийняття», «кооперація» значимо відрізняються від групи дітей інших типів батьківського ставлення, демонструючи вищий рівень. За показником низька самооцінка група дітей з типами батьківського ставлення «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха» відрізняється від інших порівнюваних груп у напрямі значно вищого рівня у цих групах. Якісний аналіз дозволив встановити особливості самооцінки молодших школярів у сім'ях різних типів батьківського ставлення.

Ключові слова: *самооцінка, рівні самооцінки, типи батьківського ставлення, прийняття, кооперація, симбіоз, авторитарна гіперсоціалізація, маленький невдаха, молодший шкільний вік.*

Постановка проблеми. Проблема виникнення і розвитку самооцінки є однієї з центральних проблем становлення особистості дитини. Самооцінка – це необхідний компонент розвитку самосвідомості, тобто усвідомлення людиною самої себе, своїх розумових здібностей, мотивів і цілей своєї поведінки, свого ставлення до навколишнього, до інших людей і самої себе. Л. Виготський припускав, що саме у молодшому шкільному віці починає складатися самооцінка – узагальнене, стійке, позаситуативне і разом із тим диференційоване ставлення дитини до себе.

Аналіз теоретичних та емпіричних досліджень дозволяє стверджувати, що самооцінка є необхідним елементом розвитку самосвідомості особистості. Завдяки здатності до самооцінки людина набуває здатності самостійно спрямовувати і контролювати свої вчинки та дії. Однією з найактуальніших тем вікової психології можна вважати проблему самооцінки дітей молодшого шкільного віку. Самооцінку розглядають як показник індивідуального рівня розвитку, відводять їй провідну роль. Завдяки самооцінці індивід стає особистістю. Вона формує потребу від-

повідати не тільки рівню оточуючих, а й рівню власних особистісних оцінок.

Як встановлено в низці психологічних досліджень, найбільш важливими факторами, що впливають на формування особистості дитини і вимагають першочергового вивчення, є сімейні взаємини, наявність емоційного контакту дитини з батьками, позиція дитини у сім'ї, структура сім'ї тощо. Проблема формування особистості дитини у сім'ї натепер є найбільш актуальною. Це насамперед стосується питань емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку в умовах сімейних відносин, серед яких найбільш важливим аспектом є дитячо-батьківські стосунки. У сучасній психології проблемою дослідження сімейних відносин займалися А. Болдуін, А. Варга, Р. Зачепецький, Д. Ісаєв, Б. Кочубей, Є. Насонова, Е. Новиков та ін. Звернімося до робіт, в яких одним з основних факторів розвитку самооцінки дитини розглядається тип сімейних відносин. Дослідники підкреслюють, що любов, турбота, увага з боку батьків є для дитини необхідним, своєрідним, життєво важливим чинником, який забезпечує відчуття захищеності, емоційну рівновагу, формує самооцінку. Водночас відзначається, що дефіцит емоційного спілкування, брак уваги з боку близьких дорослих сприяють появі у дитини невпевненості у собі, тривожності, страху, замкнутості. Важливо акцентувати увагу на цих явищах у дитячому віці, тому що саме тоді закладається мотиваційна сфера особистості дитини. Залежно від переважання в житті дитини позитивних або негативних емоцій формується загальне ставлення до світу, до інших людей, до себе. Комплексне вивчення особливостей прояву самооцінки, виявлення детермінант її виникнення у дітей молодшого шкільного віку, безперечно, є актуальним та впливає на формування особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічною основою проблеми є теоретичні уявлення про самооцінку (В. Бодров, Л. Бороздіна, О. Гілязова), вивчення таких чинників формування самооцінки, як соціальна ситуація розвитку, особливості сімейних стосунків та взаємодія з батьками (Б. Ананьєв, М. Буянов, Г. Бурменська, О. Дусавицький, І. Дубровіна, Р. Овчарова); погляди вчених на зв'язок між самооцінкою та відносинами у сім'ї дітей молодшого шкільного віку (А. Захаров, А. Парафіян, В. Мясищев, Е. Яковлева, Р. Зачепецький); положення про взаємини між батьками та дітьми у сім'ї (А. Варга, В. Столин, А. Спиваковська й ін.); теоретичні уявлення про вплив батьківського ставлення до формування самооцінки дитини (А. Петровський, А. Захаров). Актуальність проблеми самооцінки дітей молодшого шкільного віку в аспекті внутрішньосімейних стосунків та її незначна розробка в психолого-науковій літературі зумовили вибір теми зазначеної проблеми.

Формулювання цілей статті. Мета статті – здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми самооцінки та типів батьківського ставлення до дітей молодшого шкільного віку; здійснити емпіричне дослідження, яке включає діагностику показників самооцінки дітей молодшого шкільного та типів батьківського ставлення; проаналізувати взаємозв'язки між показниками, що досліджуються, та визначити співвідношення між типом батьківського ставлення та рівнем самооцінки дітей молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Мета і завдання зумовили організацію дослідження, яке проводилось в три етапи. На першому етапі відповідно до мети дослідження здійснювалась підготовка та планування психологічного дослідження: формувалась репрезентативна вибірка, підбирався комплекс психодіагностичних методів, визначались час і порядок проведення. Репрезентативність вибірки дослідження забезпечувалася якісно і кількісно. На другому етапі дослідження проводилась діагностика показників самооцінки та батьківського ставлення. Третій етап являв собою аналіз і інтерпретацію даних психологічного дослідження: а) діагностику самооцінки та батьківського ставлення у групі дітей молодшого шкільного віку; б) математико-статистичну обробку отриманих даних з метою пошуку взаємозв'язків між досліджуваними параметрами.

Обробка отриманих даних здійснювалась за допомогою кількісного (кореляційного; SPSS v. 21.0 для Windows) та якісного (методи «асів», «профілів»). Усього в ході дослідження брали участь 75 дітей молодшого шкільного віку та їхні батьки. Вибірка складалася з дітей початкових класів школи м. Одеси.

У комплекс методів і психодіагностичних методик увійшли: Методика вивчення самооцінки (Т. Дембо–З. Рубинштейн); «Опитувальник батьківського ставлення» (А. Варга, В. Столин); проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернс і С. Коуфман); «Дитячий варіант шкали явної тривожності» (CMAS).

Був проведений кореляційний аналіз між показниками самооцінки та типами батьківського ставлення під час дослідження вибірки дітей молодшого шкільного віку. Описані зна-

чимі зв'язки між рівнями самооцінки: 1) середній рівень; 2) високий рівень; 3) низький рівень та типами батьківського ставлення. Результати представлені в табл. 1.

Встановлено додатні кореляційні зв'язки на 1% та 5% рівнях між високою самооцінкою і показниками батьківського ставлення: «прийняття» (Пр), «кооперація» (К), «симбіоз» (Сі) та від'ємний кореляційний зв'язок ($p<0,05$) з показником «авторитарна гіперсоціалізація» (Аг). Виявлена наявність додатних кореляційних зв'язків на 1% і 5% рівнях між середньою самооцінкою та типами батьківського ставлення: «прийняття» (Пр), «кооперація» (К), а також від'ємний кореляційний зв'язок ($p<0,05$) з показниками «авторитарна гіперсоціалізація» (Аг) і «маленький невдаха» (Мн). Визначені від'ємні кореляційні зв'язки ($p<0,05$) між низькою самооцінкою та показниками «прийняття» (Пр), «кооперація» (К) і додатні кореляційні зв'язки на 1% з показником «маленький невдаха» (Мн).

Таким чином, результати кореляційного аналізу дозволили встановити статистично значущі додатні та від'ємні кореляційний зв'язки на рівні $p<0,01$ та $p<0,05$ між показниками самооцінки та типами батьківського ставлення.

На наступному етапі дослідження здійснено ґрунтовний аналіз особливостей самооцінки молодших школярів у сім'ях з різним типом батьківського ставлення. Перш за все було проведено угруповання досліджуваних за певним рівнем самооцінки. Було утворено три групи. До першої групи увійшли діти з високою самооцінкою, до другої групи – із середньою самооцінкою, до третьої – із низькою самооцінкою. Для діагностики внутрішньосімейних стосунків з точки зору дитини та виявлення особливостей сприйняття дитиною сімейної ситуації, свого місця у сім'ї, а також її ставлення до членів сім'ї проведено «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернс і С. Коуфман) та проаналізовані малюнки дітей різного рівня самооцінки. У дослідженні встановлено ставлення молодших школярів різного рівня самооцінки до членів своєї сім'ї, сімейних відносин, проведено аналіз одержаних результатів, які надано на рис. 1. Так, на осі Х представлені симптомокомплекси, які характеризують сімейні відносини: 1) Сс – сприятлива сімейна ситуація; 2) Тс – тривожність; 3) Кс – конфліктність у сім'ї; 4) Нс – почуття неповноцінності у сімейній ситуації; 5) Вс – ворожість у сімейній ситуації. На осі У – їх значення виражені у сирих балах.

Аналіз рис. 1 показує, що у сім'ях молодших школярів з високим рівнем самооцінки домінує доброзичлива сімейна ситуація, діти із середнім рівнем самооцінки сприймають як сприятливу сімейну ситуацію та спостерігається тривожність у внутрішньосімейних стосунках. У дітей з низьким рівнем самооцінки взаємини з іншими членами сім'ї викликають почуття неповноцінності, проявляється конфліктність, тривожність та ворожість у внутрішньосімейних відносинах.

У літературі вказується, що самооцінка поступово стає найважливішим регулятором поведінки молодшого школяра, його активності в навчанні, праці, спілкуванні, самовихованні. Самосвідомість і самооцінка виявляються і формуються під безпосереднім впливом факторів, насамперед спілкування та взаємодії з близьким оточенням у сім'ї (А. Захаров).

На цьому етапі дослідження ми вирішуємо завдання вивчення типів батьківського ставлення у сім'ях молодших школярів з різним рівнем самооцінки. На рис. 2 представлені профілі типів батьківського ставлення у сім'ях дітей молодшого шкільного віку з певним рівнем самооцінки.

Під час аналізу профілів нас насамперед цікавили значущі відмінності в однойменних показниках.

Таблиця 1

Значимі коефіцієнти кореляції між показниками самооцінки та типами батьківського ставлення

Показники типів батьківського ставлення	Показники самооцінки		
	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Пр	314*	450**	-219*
К	224*	305*	-387*
Сі	179		
Аг	-195	-180	
Мн		-164	504**

Примітка: 1) позначення ** – значущість зв'язку на рівні $p \leq 0.01$; * – $p \leq 0.05$.; 2) умовні позначення: Пр (прийняття – уникнення; К (кооперація – соціально бажаний образ); С (симбіоз); Аг (авторитарна гіперсоціалізація); Мн (маленький невдаха)

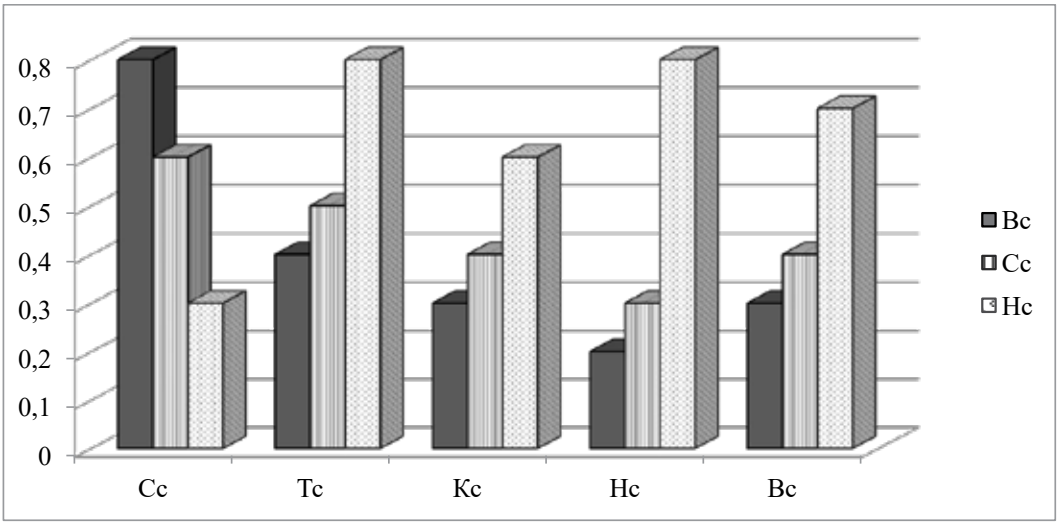

Рис. 1. Діаграма показників симптомокомплексів сімейних відносин молодших школярів різного рівня самооцінки

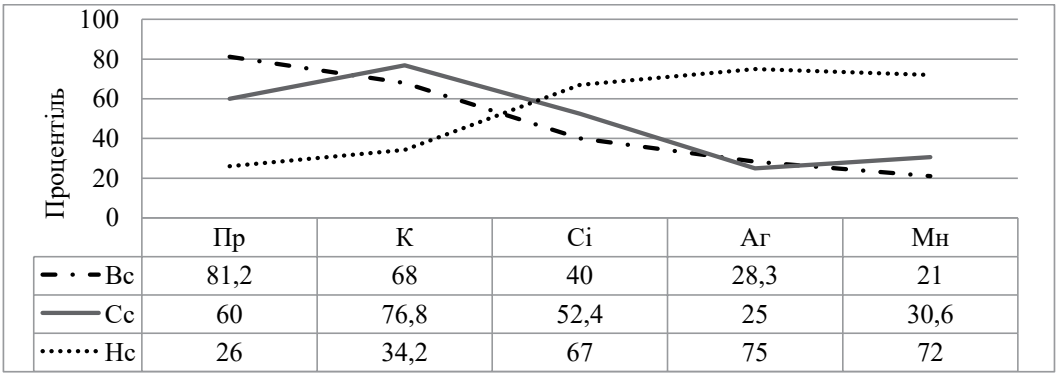

	Пр	К	Сі	Аг	Мн
Вс	81,2	68	40	28,3	21
Сс	60	76,8	52,4	25	30,6
Нс	26	34,2	67	75	72

Рис. 2. Профілі типів батьківського ставлення у дітей молодшого шкільного віку з різним рівнем самооцінки

Аналіз профілів показав, що самооцінка молодших школярів у сім'ях різного батьківського ставлення відрізняється за певними показниками. У групі дітей за типом батьківського ставлення «прийняття» та «кооперація» встановлено висока та середня самооцінка, для таких дітей характерні активність, товариськість, самостійність, ініціативність своїх можливостей, а також виявлена висока самооцінка, яка проявляється у прагненні до самоствердження, самореалізації. У сім'ях зазначених груп батьки зацікавлені у справах і планах дитини, намагаються у всьому допомогти, співчувати їй, вони високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності.

Виявлено низький рівень самооцінки у групі дітей за типом батьківського ставлення «симбіоз», який характеризується міжособистісною дистанцією у спілкуванні, у прагненні батьків задовольнити всі потреби дитини, відгородити від труднощів і неприємностей життя, за постійної тривоги за дитину, яка здається їм маленькою і беззахисною. Самооцінка проявляється у боязкості, сором'язливості, такі діти намагаються відмовитися від будь-якої справи, мотивуючи відмову острахом не впоратися, помилитися, зазнати невдачі. Крім того, вони схильні до переоцінки діяльності, успіхів і якостей особистості інших, що підсилює невпевненість у собі. Характерною рисою цих дітей є підвищена тривожність, підвищена самокритичність, постійні очікування невдачі, неуспіху. Внаслідок цього вони намагаються обмежити спілкування з іншими, стають боязкими й замкненими. Емпірично виявлено, що у сім'ях з типами батьківського ставлення «прийняття» та «соціально бажаний образ» у молодших школярів висока самооцінка. Встановлена у сім'ях за типами батьківського ставлення «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація» та «маленький невдаха» у дітей середня та низька самооцінка.

Висновки. Теоретично встановлено, що самооцінка є складним особистісним утворенням, у якому знаходять своє вираження знання дитини про себе, її активність спрямована на відкриття свого «Я» у спілкуванні та діяльності з оточуючими.

Аналіз досліджень різних авторів дозволив розглядати самооцінку у зв'язку з проблемою розвитку та формування самосвідомості. Ці дослідження сконцентровані навколо двох груп питань. З одного боку, у загальнотеоретичному й методологічному аспектах проаналізоване питання про становлення самосвідомості в контексті більш загальної проблеми розвитку особистості. В іншій групі досліджень розглядаються більш спеціальні питання, насамперед пов'язані з особливостями самооцінок, їх взаємозв'язком з оцінками внутрішньосімейних стосунків. У роботах відзначалось, що взаємини між членами сім'ї справляють значний вплив на самооцінку дитини. На основі аналізу літературних джерел підкреслено факт впливу сім'ї на процес становлення самооцінки дитини. Під впливом оцінних суджень батьків дитина починає певним чином ставитися до досягнень у діяльності, до самої себе як особистості.

У результаті кореляційного аналізу було виявлено значущі додатні та від'ємні кореляційний зв'язки на рівні $p<0,01$ та $p<0,05$ між показниками самооцінки та типом батьківського ставлення.

Якісний аналіз дозволив установити особливості самооцінки молодших школярів у сім'ях різних типів батьківського ставлення. Загалом визначено, що у сім'ях з типами батьківського ставлення «прийняття» та «соціально бажаний образ» у молодших школярів висока самооцінка, у сім'ях за типами батьківського ставлення «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація» та «маленький невдаха» у дітей середня та низька самооцінка. Аналіз отриманих результатів демонструє, що у сім'ях молодших школярів з високим рівнем самооцінки домінує доброзичлива сімейна ситуація, у дітей із середнім рівнем самооцінки сприятлива сімейна ситуація та спостерігається тривожність у внутрішньосімейних стосунках. У дітей з низьким рівнем самооцінки взаємини з іншими членами сім'ї викликають почуття неповноцінності, проявляється конфліктність, тривожність та ворожість у внутрішньосімейних стосунках. Виявлено, що у сім'ях, де відсутній емоційний контакт з близькими людьми, батьки висувають дітям вимоги, невідповідні до їхніх можливостей, а у взаєминах присутнє застосування суворих покарань, у дітей молодшого шкільного віку спостерігається висока тривожність та низький рівень самооцінки.

Список літератури:

1. Алєксєєнко Т.Ф. Тенденції розвитку і класифікація батьківсько-дитячих стосунків в умовах сучасної сім'ї. *Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України* / За заг. ред. В.М. Князєва, М.І. Пірен. Київ, 2001. 192 с.

2. Варгата О.В. Психологічні особливості формування самооцінки молодших школярів. Запоріжжя : КПУ, 2019. Вип. 64, т. 1. С. 70–74.

3. Максименко С.Д. Онтогенез особистості. *Практична психологія та соціальна робота.* 2006. № 10.

4. Пеньковська Н.Ю. Роль самооцінки у формуванні особистості дитини. *Початкова школа.* 2002. № 10. С. 16–22.

5. Смирнова Е.О. Структура и динамика родительских отношений. *Вопросы психологии.* 2009. № 6. С. 3–14.

6. Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї. Івано-Франківськ. 2006, 174 с.

Vasylenko I.A. SELF-ESTEEM OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN IN THE ASPECT OF INTRAFAMILY RELATIONS

In psychological research, the issues of self-esteem are studied quite widely; the most complete development of its theoretical and practical aspects is reflected in the works of both domestic and foreign psychologists (B. Ananiev, L. Bozhovich, L. Vygotsky, I. Kon, V. Ovsyannikova, V. Stolin, I. Chesnokova and others). The formation of self-esteem in primary school children is associated with self-observation and self-control, as well as with their active actions. Self-esteem is an important personal instance that allows person to control his own activities in terms of regulatory criteria, to build his holistic behaviour in accordance with social norms.

The purpose of the study: theoretical justification and empirical study of the relationship between the level of self-esteem of a child of primary school age and the type of parental attitude.

The study provides a theoretical and methodological analysis of the problem of self-esteem and types of parental attitudes towards children of primary school age; the relationship between the indicators of self-esteem of primary school children and the type of parental attitude is analyzed, the relationship between the indicators studied is established. To solve these theoretical and empirical problems in the study were used both theoretical and diagnostic (psychometrically sound and reliable) methods and techniques.

The results of the correlation analysis allowed us to establish statistically significant positive and negative correlations on the positive relations at 1% and 5% levels between self-esteem and types of parental attitudes. Profile analysis showed that the self-esteem of younger students with types of parental attitudes: acceptance and cooperation is different from the self-esteem of children in families with types of parental attitudes: symbiosis, authoritarian hypersocialization, a little loser. In terms of high self-esteem and average self-esteem, a group of children with types of parental attitudes: acceptance, cooperation, differ significantly from the group of children of other types of parental attitudes, demonstrating its higher level. In terms of low self-esteem, a group of children with types of parental attitudes: symbiosis, authoritarian hypersocialization, a little loser differs from other comparable groups in the direction of a much higher level in these groups. Qualitative analysis allowed to establish the features of self-esteem of primary school children in families of different types of parental attitudes.

Key words: *self-esteem, levels of self-esteem, types of parental attitude, acceptance, cooperation, symbiosis, authoritarian hypersocialization, small loser, primary school age.*

УДК 159. 922.76-056.34:167-23
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/19

Вовченко О.А.
Інститут спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних наук України

СПРИЙМАННЯ АСТЕНІЧНИХ ЕМОЦІЙ ПІДЛІТКАМИ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

У статті розкривається актуальність дослідження особливостей сприймання астенічних емоцій підлітками з порушеннями розумового розвитку, що зумовлено нагальною потребою розроблення ефективних технологій розвитку особистості з особливими освітніми потребами на різних вікових етапах її становлення. Автором розкрито сутність та особливості становлення особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку, зокрема специфіки становлення емоційної сфери. У статті окреслено особливості сприймання стенічних та астенічних емоцій. Досліджено специфіку емоційної саморегуляції астенічних емоцій як найбільш дезорганізуючих емоційних станів, переживань, що впливають на формування особистості під час підліткової кризи. Складність, малодослідженість та неоднозначність феномена поняття «астенічність емоцій» у підлітків з порушеннями розумового розвитку зумовили вибір методу дослідження – психодіагностування. Для розв'язання зазначених завдань дослідження і забезпечення достовірності положень було використано також специфічні наукові методи психодіагностичного дослідження, зокрема проєктивні діагностичні методики. Це дало можливість визначити специфіку сприймання, розуміння емоцій досліджуваних підлітків, виявити їхній емоційний стан у емоційно напружених ситуаціях; охарактеризувати позицію підлітків у процесі спілкування, налагодження дружніх, соціальних відносин тощо. Отримані результати дали змогу висловити припущення щодо перекручування полюсності емоцій підлітками з порушеннями розумового розвитку, встановлено недостатній рівень соціальної адаптації, афективних станів деяких астенічних емоцій. За результатами обстежень можна зазначити, що однією з основних характеристик досліджуваних підлітків було встановлено імпульсивність, підвищену чутливість до образ, невротизацію, патологічні прояви емоційних переживань, як-то агресивність, злість тощо. У процесі дослідження також можна констатувати невміння підлітків з порушеннями розумового розвитку вербалізувати власні емоційні стани і переживання.

Ключові слова: *підлітковий вік, порушення розумового розвитку, вікова криза, емоційна сфера, астенічні емоції, стенічні емоції, полюсність емоцій.*

Постановка проблеми. Підлітковий вік – це період становлення особистості, бурхливий етап переживання вікової кризи, як наслідок, емоції та почуття, які складно опанувати, врегулювати на навчитися їх контролювати. Цей життєвий етап є складним для будь-якої особистості, зокрема і для підлітків з порушеннями розумового розвитку. Відчуття та сприймання навколишньої дійсності у підлітків з порушеннями розумового розвитку має свою специфіку порівняно з підлітками зі збереженим інтелектом. Наявні порушення відчуттів різної модальності (спрямованості), а як наслідок, сприймання об'єктів, людей і ситуацій.

Підлітковий вік є нестабільним віковим періодом під впливом статевого дозрівання та нестійкості багатьох фізіологічних систем. В організмі підлітка підвищується рівень гормонів, що призводить до порушень та гальмування нервових процесів. Як наслідок, у підлітків проявляються такі особливості поведінки, як часта зміна настрою, депресія, непосидючість, низька концентрація уваги, дратівливість, тривожність, агресивність, імпульсивність, різного роду проблеми з поведінкою.

Незрілість особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку, нерозвиненість самоконтролю та когнітивної переробки поточних зовнішніх вражень, переживань призводять до значної кількості примітивних, безпосередніх реакцій на зовнішні стимули, зазначала Т. Ліхацька. Науковець називала їх імпульсами, що виникають миттєво у відповідь на будь-який стимул зовнішнього

оточення та обминають сферу свідомості та самоконтролю, потрапляючи одразу на рефлекторний рівень [4, с. 104]. Д. Пагава писав з цього приводу, що «примітивна реакція є реакцією, що обійшла особистість дитини, отже, в ній проявляється недорозвинення особистості загалом» [6, с. 89].

Поряд із зазначеним відзначимо, що М. Хоменко зазначала у своїх дослідженнях, що розвиток самоконтролю та емоційного розуміння у дітей з порушеннями розумового розвитку, підпорядкованість їхніх дій розумним мотивам перебуває в безпосередній залежності від рівня розвитку потреб, усвідомлення емоційних станів та формування емоційного «знання» себе й оточуючих [7, с. 89]. Отже, сформованість і особливості механізмів функціонування емоційної сфери підлітків з порушеннями розумового розвитку залежать не лише від рівня інтелекту, а й від психолого-педагогічного оточення особистості, що супроводжує процес дорослішання підлітка і навчає відповідних, адекватних до ситуації емоційних реакцій, адаптує поведінкові реакції до соціально прийнятних, формує емоційний інтелект та емоційну саморегуляцію підлітка з порушеннями розумового розвитку.

Особливо гострою є проблема саморегуляції астенічних емоцій підлітками з порушеннями розумового розвитку, оскільки це спектр емоцій, почуттів, що пригнічують процеси самоконтролю, емоційного розуміння (емоційного інтелекту), емпатії у підлітків. Більша кількість астенічних емоцій містить у собі афективні та агресивні стани. Тому дослідження буде присвячене вивченню саме астенічної характеристики емоційної сфери особистості підлітка з порушеннями розумового розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, проблеми особистості з порушеннями розумового розвитку дотично представлені практично в усіх дослідженнях педагогів, психологів, неврологів, психіатрів (Н. Морозової, М. Постовського, Г. Россолімо, Г. Трошина, А. Шуберта, Є. Щербиніна та інших). Так, І. Григор'єва, А. Капустін, О. Северов, Н. Тарасенко вивчали проблеми засвоєння морально-етичних норм поведінки дітьми з когнітивними порушеннями; І. Бех, М. Матвєєва, В. Синьов, О. Хохліна у своїх дослідженнях визначали специфіку формування самосвідомості цієї категорії дітей у процесі навчання та виховання, проблеми сприймання себе та конструювання власного образу «Я». Поведінка підлітків з порушеннями розумового розвитку та проблеми самоконтролю вивчалися Д. Ісаєвим, Н. Коломінським, Ж. Назамбаєвою, В. Петровою, С. Рубінштейном та іншими.

Важливим для дослідження емоційної сфери підлітків з порушеннями розумового розвитку є аналіз основних характеристик емоцій: валентності, інтенсивності, стенічності, змісту. Оскільки саме астенічні емоції будуть предметом нашого дослідження, охарактеризуємо категорію «стенічність» для подальшої наукової точності та визначеності.

Як відзначав Л. Андрієнко, показник стенічності дає змогу характеризувати емоції та почуття через два протилежні полюси: стенічні (мобілізуючі) та астенічні (дезорганізуючі) емоції. Стенічні емоції викликають активну діяльність, мобілізують силу їхнього прояву в підлітка (радість, ентузіазм, завзяття, інтерес, дружба тощо). Астенічні емоції розслаблюють або паралізують сили, пригнічують та послаблюють активність (горе, туга, печаль, сум, страждання, неспокій, страх, злість тощо) [1, с. 79–82].

«Емоції енергетують й організують сприйняття, мислення і дію», – зазначав К. Ізард [3]. Часто перебування в астенічних станах, переживання різноманіття астенічних емоцій підлітком з порушеннями розумового розвитку призводить до таких проявів, як емоційна нестабільність, лабільність, слабкість вольових зусиль, несамостійність, легкість навіювання (сугестивність), часті стани неспокою, стурбованості, тривожності, особистісна незрілість загалом, легкість у зміні настрою та контрастність прояву емоцій (легкий перехід від сміху до сліз), агресивність тощо. Підліткам на цьому віковому етапі складно контролювати свої емоції, часто вони не вміють оцінювати настрій оточуючих їх людей, ситуацію, що складається. Велика ж кількість саме негативних астенічних емоцій до того ж посилює переживання підліткової кризи.

Крім того, як зазначають педагоги та психологи Л. Андрієнко, А. Висоцька, І. Гладченко, Д. Марченко, О. Чеботарьова та ін., складні емоційні реакції, афективні спалахи в підлітків з порушеннями розумового розвитку викликають також труднощі, що можуть вплинути на виконання будь-яких навчальних, професійних завдань. Ці реакції не завжди пов'язані зі справжніми труднощами засвоєння чи переробки інформації, а можуть виникати і під час очікування труднощів через вплив астенічних переживань, як-то: наявність страхів, переживання горя чи суму [1, с. 47; 5, с. 29].

На думку Д. Марченко, емоції відіграють три найважливіші функції у становленні особистості підлітка: сигнальну, регулюючу, перерозподільну, що допомагають йому контролювати надлишок емоційних накопичень [5, с. 86]. Але, як зазначають психологи О. Василенко, Н. Нітіч та Д. Пагава, саме ці функції характеризуються атиповістю, своєрідністю, динамікою прояву у підлітків з порушеннями розумового розвитку [2, с. 67; 6, с. 88].

Постановка завдання – визначити та охарактеризувати особливості сприймання астенічних емоцій та їх вплив на особистість підлітка з порушеннями розумового розвитку.

Виклад основного матеріалу. Дослідження особливостей сприймання астенічних емоцій та їх вплив на особистість підлітків з порушеннями розумового розвитку проходило у декілька етапів. На першому етапі було проведено тестування за методикою М. Люшера, на другому – тестування «Емоційний диктант» (за О. Тараріною), на третьому – тестування за методикою РАТ, крім того, використано методи бесід, спостережень. Зазначений психодіагностичний комплекс дослідження проводився з учнями 5–9 класів спеціальних шкіл м. Києва (112 учнів підліткового віку).

Метою використання кольорового тесту М. Люшера було співставлення кольору та емоції, яку пропонував психолог підлітку, пояснення свого вибору (роз'яснення підлітком, що для нього символізує вибраний кольоровий спектр). У процесі діагностування були вибрані не лише астенічні емоції, а й стенічні з метою порівняння особливостей сприймання емоцій, диференціації їх підлітком та визначення полюсності власних емоційних переживань (позитивна-амбівалентна-негативна) (табл. 1).

На основі отриманих результатів нами було визначено якісну характеристику здатності до співставлення емоцій з кольором у підлітків, специфіку сприймання емоційного спектра. Досліджуючи здатність до співставлення емоцій з кольором у підлітків з порушеннями розумового розвитку, було встановлено нестереотипність поєднання кольору та емоції. Досліджувані підлітки демонстрували власне унікальне тлумачення, роз'яснення та сприймання кольору, нестандартність опису, відсутність стереотипних визначень чи відповідей.

У ході дослідження співставлення кольору з емоціями у підлітків з порушеннями розумового розвитку було встановлено, що диференціація емоцій детермінується пізнавальним рівнем розвитку особистості, особистим досвідом, вихованням і соціальним середовищем. Також було констатовано певний рівень перекручування емоцій, полюсності, що потребує подальших більш глибоких досліджень.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз співставлення емоцій та кольору підлітками з порушеннями розумового розвитку

Емоція	Домінантний вибір кольору	Вираження домінуючого кольору (у %)
Радість	Жовтий	27
Горе	Сірий	28
Нудьга	Сірий	34,5
Туга	Сірий	21
Здивування	Синій	21
Страх	Сірий	32
Дружба	Жовтий	17,2
Ненависть	Сірий	21
Злість	Сірий	31
Кохання	Червоний	21
Сум	Сірий	24
Гнів	Сірий	17,2
Сором	Сірий	20,7
Цікавість	Жовтий	17,2
Тривога	Сірий	24,1
Агресія	Синій	17,2
Гордість	Жовтий	21
Повага	Коричневий	17,2
Роздратованість	Сірий	31
Довіра	Жовтий	17,2

Із метою визначення здатності підлітка з порушеннями розумового розвитку аналізувати та співставляти емоції з власним досвідом нами було проведено другий етап дослідження – тестування за методикою «Емоційний диктант» (за О. Тараріною). Підліткам пропонувалось схематичне зображення людини і поступово називались емоції, які необхідно було розташувати по всьому тілу. Так, було встановлено, що більшість емоцій підлітки з порушеннями розумового розвитку зобразили на малюнку в секторі «голова» (табл. 2).

Йдеться про те, що підлітки розташовували в секторі «голова»: радість, подив, відразу, страх, тривогу, печаль; у секторі «серце» – кохання, образу, злість, щастя; у секторі «руки» – дружбу, гнів, тривогу; у секторі «ноги» – страх, тривогу. Таке розташування вказує на блокування емоційних проявів у особистості, порушення здатності вербалізувати емоції, наявність алекситимічних проявів особистості, амбівалентність та полюсності емоцій досліджуваних підлітків.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз співставлення емоцій із розташуванням їх у тілі підлітками з порушеннями розумового розвитку (у %)

Частина тіла	Кількість емоцій, що розташовані в певній частині тіла на запропонованому зображенні (у %)
Голова	42
Серце (груди)	33
Руки	17
Ноги	8
Живіт	–
Спина	–

Співставлення більшості емоцій підлітками з порушеннями розумового розвитку у секторі «голова» вказує на особливості презентації підлітка у соціальному оточенні. Загалом, сектор «голова» – це наше бачення себе, наша демонстрація свого «Я» соціуму. Отже, можна припустити, що досліджувані підлітки схильні сприймати оточуючих і презентувати себе через негативний спектр емоцій. Сектор «грудей» відображає емоційний контроль, емоційний баланс, здатність до ефективного самоаналізу, рефлексії, вказує на гармонійний розвиток, прийняття себе та інших. Загалом, це сектор позитивних переживань та емоційно позитивних почуттів: дружби, кохання, турботи тощо. Серед негативних емоцій, що можуть тут розміщуватися, – тривога, страх. У цьому секторі підлітки з порушеннями розумового розвитку серед позитивних почуттів відзначили кохання та щастя, але більшість емоцій, розміщених досліджуваними підлітками, належать до негативного астенічного спектра: образа, злість, тривога. Згідно з цією методикою, отриманий результат вказує на порушення співставлення емоцій, низьку здатність до емоційного контролю, порушення рефлексії та самоконтролю. За результатами методики встановлено, що у підлітків з порушеннями розумового розвитку наявні перекручування емоцій, амбівалентність почуттів.

Так, сектор «рук» характеризує здатність підлітка виражати емоції, встановлювати соціальні зв'язки, вміння та здатність до комунікабельності. Досліджувані підлітки у секторі «рук» розміщували досить різні за емоційною наповненістю почуття: дружбу, тривогу, гнів. Розміщення саме цих емоцій у секторі «рук» вказує на рефлексивний прояв їх у житті підлітка на рівні неусвідомлюваних реакцій. Сектор «ніг» вказує на сильні емоції, які підліток через несформованість саморегуляційних механізмів не може свідомо контролювати. Часто у цьому секторі підлітки зображають і згадують свої страхи, зокрема страх перед фізичною силою, зневіру у своїх можливостях. Наприклад, сектор «коліна» відповідає саме за саморегуляцію та самоконтроль. Підлітки, які на малюнку активно використовують цей сектор, характеризуються високим рівнем сугестивності, конформізму. Нижня частина ноги відповідає за мотиваційні механізми підлітка та волю. У підлітків з порушеннями розумового розвитку у секторі «ніг» розташована тривога та страх. Це свідчить про те, що вони не можуть контролювати ці емоції, відсутня саморегуляція цих астенічних емоцій. Страх та тривога у досліджуваних підлітків часто бувають невмотивованими, не піддаються контролю вольовими зусиллями. Варто відзначити, що у секторі «ніг» у підлітків зі збереженим інтелектом часто майже немає емоцій.

На третьому етапі за результатами проєктивної методики «Проєктивний апперцептивний тест (РАТ)» встановлено якісні показники сприймання астенічних емоцій, переживання підлітками складних, емоційно напружених ситуацій, наявність абр відсутність невротизації і патологічних проявів астенічних емоцій у структурі особистості.

73% продіагностованих підлітків з порушеннями розумового розвитку ідентифікують себе з героями на зображенні, які підкорюються і виконують усе, що говорять більш сильні ровесники («агресори»), і характеризують себе з позиції «жертви». Такий результат може вказувати на невротичні або патологічні прояви особистості, нездатність контролювати власні емоційні стани (табл. 3).

Таблиця 3

Порівняльний аналіз позицій ідентифікації підлітків з порушеннями розумового розвитку у складних напружених ситуаціях (у %)

Типи ідентифікації підлітками власного «Я» із запропонованими зображеннями	Частота вибору позиції (у %)
Позиція ідентифікації із жертвою	73
Позиція ідентифікації з агресором	16
Відсутність чіткої ідентифікації	11

У 16% досліджуваних підлітків встановлено позицію ідентифікації з героєм-агресором. 11% підлітків з порушеннями розумового розвитку займають позицію проти всіх – відсутня чітка ідентифікація. Так, під час діагностики за методи-

кою РАТ такі підлітки не вибирають ні фігуру, що підкорюється, ні владну фігуру, зазначаючи, що вони не ідентифікують себе із запропонованим зображенням. Таким підліткам бракує уваги з боку оточуючих, вони прагнуть до прийняття однолітками та старшими. Отримані результати можуть вказувати на невротизацію підлітка, вони мають труднощі із соціальною адаптацією, зі сприйняттям себе та визначенням емоцій, що відчувають. Таким підліткам складно вербалізувати власні почуття, часто їм характерне перекручування емоцій (зміна полюсності емоційного спектра). Можна припустити, що за наявності акцентуацій у таких підлітків імовірні патологічні прояви.

Під час спостереження за підлітками у процесі діагностики виявлено, що більшість досліджуваних підлітків сприймають та визначають себе ображеними, неприйнятими, мають нестійкі та категоричні відносини з найближчим оточенням (друзями, коханими людьми, рідними), почуваються жертвами. Свій стан описують як «покинутий». У ході бесіди підлітки часто згадували ситуації, в яких їм щось обіцяли, вони довірялися, а їх зраджували. Вони зазначають, що почуваються покинутими, несприйнятими, висміяними, не довіряють нікому, а в таких чи ідентичних ситуаціях поводяться більш агресивно, ніж звичайно. Незважаючи на те, що підлітки часто відзначають це і почуваються самотніми, зазначають, що переживання астенічних емоцій для них є складними періодами в житті, вони не прагнуть будувати довготривалі позитивні відносини, сповнені довірою, дружбою та іншими ніжними почуттями, не докладають зусиль для збереження та подальшої побудови стосунків з оточуючими.

Крім того, за результатами дослідження аспекту соціальної адаптації за методикою РАТ у підлітків з порушеннями розумового розвитку встановлено недостатній рівень соціальної адаптації (69%). Продіагностовані підлітки характеризуються імпульсивністю, мають підвищену чутливість до образ, невротизацію, за умови акцентуацій характеру можуть характеризуватися також і патологічними проявами емоційних переживань, як-то: агресивність, злість тощо. Достатній рівень адаптації встановлено лише у 16% досліджуваних підлітків (табл. 4).

Недостатній рівень адаптації характеризується емоційною нестабільністю, образливістю, швидкою зміною настроїв, недостатнім рівнем сформованості управління власними емоціями та переживаннями. Підлітки, що характеризуються соціальною дезадаптованістю, проявляють її через низьку здатність до встановлення тривалих соціальних контактів, уникання спілкування, особливо соціально напружених чи конфліктних ситуацій. Підлітки з низьким рівнем адаптації схильні до провокування конфліктів без вагомих для цього причин, підвищеним рівнем агресивності.

Таблиця 4

Стан сформованості соціальної адаптації у підлітків з порушеннями розумового розвитку (у %)

Рівні сформованості соціальної адаптації	Якісне вираження рівня соціальної адаптації (у %)
Недостатній рівень соціальної адаптації	69
Достатній рівень соціальної адаптації	17
Соціальна дезадаптація	14

Висновки. Дослідження особливостей сприймання астенічних емоцій та їх вплив на особистість підлітка з порушеннями розумового розвитку було зумовлене потребою вирішення низки проблем, які з'являються в період кризи підліткового віку, зокрема становлення особистості загалом, формування самооцінки та самоконтролю, проявів агресивної поведінки, періодом соціальної та професійної адаптації. Упередження дезорганізуючого впливу проявів вікової кризи можливе шляхом передбачення негативних поведінкових проявів, розроблення ефективних психотехнологій діагностики стану сформованості емоційної сфери та виявлення чинників, які сприяють формуванню самоконтролю, саморегуляції. Також своєчасна психологічна діагностика порушень емоційної сфери, психокорекція астенічних емоцій та почуттів підлітків з порушеннями розумового розвитку забезпечує не лише своєчасне виявлення, але й здійснення відповідної корекційної роботи з подолання вже сформованих форм неадекватної поведінки, розроблення умов і рекомендацій щодо підвищення ефективної соціальної взаємодії та подальшої інтеграції підлітків у соціум.

У спеціальній психології особливої актуальності набуває вирішення питань як щодо якості корекційних методик подолання негативних тенденцій поведінки дітей і підлітків з порушеннями розумового розвитку, так і щодо стану їхньої психічної діяльності, особистісної активності та спрямованості. Особливе значення має проблема узгодженості змісту корекційної роботи

та методик із тим актуальним станом психічного розвитку підлітків, який психологи, педагоги, соціальні представники спостерігають у процесі дорослішання.

Однією з умов формування адекватної емоційної сфери у підлітковому віці є, як зазначалось раніше, розвиток саморегуляції, самоконтролю, емпатії та емоційного інтелекту шляхом збагачення знань підлітків про емоції, почуття, допомога зростаючій особистості у розумінні своїх переживань та «проживанні» сильних емоцій, таких як кохання, горе, злість, агресія тощо. Більшість сильних емоцій афективного ряду мають астенічну характеристику, тобто є дезорганізуючими для особистості, тому під час кризових вікових етапів потребують додаткової уваги з боку батьків, фахівців у школах тощо. Для психологічної допомоги підліткам з порушеннями розумового розвитку у процесі становлення особистості, розвитку емоційної сфери та формуванні саморегуляційних механізмів необхідно намагатися коректно проводити бесіди щодо емоцій, переживань та почуттів, заохочувати вираження підлітками різних емоційних станів, навчати їх правильно вербалізувати та диференціювати свої переживання у різних побутових ситуаціях, обов'язково виявляючи до підлітків увагу, довіру, чуйне ставлення, пояснюючи їм зміст моральних почуттів, обговорюючи з ними причини і наслідки їхніх проблем, поведінки тощо.

Розвиток сфери стосунків, формування цінності стосунків з іншими є однією з умов, що становить основу для формування емоційної сфери та стабільної емоційної саморегуляції, а також сприяє вдосконаленню як розуміння емоцій, так і співчуття, співпереживання у ставленні до інших людей – значущих дорослих й однолітків.

Важливо пам'ятати, що астенічні емоції як наукова категорія мають визначення дестабілізуючих, дезорганізуючих емоцій. Але кожна емоція повинна бути пояснена підлітку, обговорена, в жодному разі не осуджена з боку дорослого. Наявність в актуальному стані чи в досвіді емоційної сфери особистості астенічних переживань не є вироком, патологічним станом тощо. Це лише наголос, що необхідно коректно та вчасно проводити психокорекційну та психотерапевтичну роботу. Як зазначав Й. Гете: «Не досить тільки отримати знання, їх треба застосувати, не досить тільки бажати, треба діяти…».

Список літератури:

1. Андрієнко Л. Самосвідомість підлітка з ментальними порушеннями. Харків : Пром ТТТ, 2015. 189 с.
2. Василенко О. Особливості формування та становлення особистості з порушеннями інтелектуального розвитку. Дніпропетровськ : Гільдія, 2016. 248 с.
3. Изард К. Психология эмоций. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 464 с.
4. Ліхацька Т. Психологія розумово відсталого підлітка. Київ : Центр знань, 2001. 204 с.
5. Марченко Д. Психологія становлення особистості підлітків з порушеннями ментального розвитку. Харків : ХДУМа, 2017. 117 с.
6. Пагава Д. Емоції та почуття підліткового віку за умов психофізіологічних порушень. Харків : Київські читання, 2017. 202 с.
7. Хоменко М. Емоційно-вольова сфера осіб з розумовою відсталістю: соціально-віковий аналіз. Київ : Солдт ЛТ, 2015. 176 с.

Vovchenko O.A. PERCEPTION OF ASTENIC EMOTIONS BY ADOLESCENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

The article reveals the relevance of the study of the peculiarities of the perception of asthenic emotions in adolescents with intellectual disabilities, due to the urgent need to develop effective technologies for the development of personality with special educational needs at different ages. The author reveals the essence and features of the formation of the personality of a teenager with intellectual disabilities, in particular the specifics of the formation of the emotional sphere. The article outlines the peculiarities of the perception of sthenic and asthenic emotions. The specifics of emotional self-regulation of asthenic emotions as the most disorganizing emotional states, experiences that affect the formation of personality during adolescent crisis are studied. The complexity, lack of research and ambiguity of the phenomenon of the concept of "asthenic emotions", in adolescents with intellectual disabilities led to the choice of research method – psychodiagnostic. Specific scientific methods of psychodiagnostic research, in particular, projective diagnostic methods, were also used to solve the outlined tasks of the research and ensure the reliability of the provisions. This made it possible to determine the specifics of perception, understanding the emotions of the studied adolescents, to identify their

emotional state in emotionally stressful situations; to characterize the position of adolescents in the process of communication, establishing friendly, social relations, etc. The obtained results allowed to make assumptions about the distortion of the polarity of emotions in adolescents with intellectual disabilities, found an insufficient level of social adaptation, affective states of some asthenic emotions. According to the results of surveys, it can be noted that one of the main characteristics of the studied adolescents was found to be impulsiveness, increased sensitivity to resentment, neuroticism, pathological manifestations of emotional experiences, such as aggression, anger and more. In the process of research, it is also possible to state the inability of adolescents with intellectual disabilities to verbalize their own emotional states and experiences.

Key words: *adolescence, intellectual disabilities, age crisis, emotional sphere, asthenic emotions, sthenic emotions, polarity of emotions.*

УДК 159.9.072.433
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/20

Миропольцева Н.І.
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Амплєєва О.М.
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Хоржевська І.М.
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВПЛИВ БАТЬКІВСЬКИХ УСТАНОВОК НА СТАТЕВО-РОЛЬОВУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ПІДЛІТКА

У даній статті розглянуто основні теоретичні концепції з проблеми ідентичності особистості, розвитку та специфіки окремих компонентів, таких як гендерні стереотипи маскулінності/фемінінності та гендерні ролі. Визначена структура та віковий аспект становлення статевої ідентичності особистості. Проведений зріз за допомогою трьох методик для організації емпіричної частини дослідження впливу сімейних установок на статево-рольову ідентичність підлітка. Підібрана вибіркова сукупність у кількості 135 учнів 9-10 класів. Проаналізовано результати статево-рольової ідентичності підлітків, за основу яких було взято міри центральної тенденції і розкиду показників за шкалами маскулінності і фемінності дівчат та хлопців. Представлені частоти гендерних типів особистості, які зустрічаються у вибірці. Визначено домінуючий тип статевої ідентичності (андрогінний), який має найбільшу частоту серед хлопців та дівчат. Емпірично досліджено рольову структуру сім'ї, а також установки особистості підлітків щодо розподілу сімейних ролей між чоловіками і жінками. Проаналізовані результати щодо оцінки ставлення дітей до батьків: позитивний інтерес, директивність, ворожість, автономність, непослідовність. Встановлено перевагу позитивного ставлення підлітків до батьків та автономності у стосунках. Визначений відсотковий розподіл вибіркової сукупності за особливостями типів сімей. Більшість респондентів, відповідно до розподілу ролей у сім'ї між батьками, відповідають егалітарній сім'ї, яка характеризується спільним поділом сімейних ролей без поділу їх на «чоловічі» і «жіночі». Відповідно до мети дослідження визначено характеристики, за якими було визначено кореляцію за допомогою критерію Пірсона між гендерним типом та типом сімейних стосунків. Синтезовано показники підлітків щодо позитивного інтересу до батьків, директивності, ворожості, автономності відповідно до їх гендерних типів. Визначено подальші напрямки дослідження в контексті міжстатевого порівняння учнів, які перебувають на різних фазах підліткового віку.

Ключові слова: *особистість, ідентичність, підлітковий вік, сімейні ролі, тип сім'ї, статево-рольова ідентифікація, гендер.*

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві проблема становлення статево-рольової ідентичності підлітка стоїть особливо гостро у зв'язку зі змінами в системі традиційних і культурних стереотипів в рамках системи статевої стратифікації, які стосуються змін культурних основ про розуміння маскулінності і фемінності. Глибина і значущість змін, що відбуваються у сфері мас медіа, соціальних мережах та кіноіндустрії, помітно відбиваються в самосвідомості індивіда і його вподобаннях щодо статевої приналежності. Межі, які колись диференціювали і вносили ясність в уявлення про ознаки цих двох статево-рольових типів, стали менш жорсткими і полярними. Гостроти проблемі додає і той факт, що ідеали фемінності, маскулінності сьогодні стали суперечливими. У результаті в сучасному суспільстві спостерігаються зміни в рольовій структурі, симетричність функцій у партнерських відносинах, зміна уявлень про главу сім'ї, набуття матір'ю більшого авторитету, а в деяких випадках – зміна статі.

Окрім впливу засобів масмедіа та соціальних мереж на розвиток особистості підлітка, провідним фактором впливу, на думку більшості дослідників, є сім'я. Адже саме стосунки у сім'ї, стиль виховання та традиції закладають базу для розвитку особистості і диктують визначення подальшого життєвого сценарію. В останні роки спостерігається тенденція прийняття суспільством моносім'ї, неповних сімей, «childfree» і т.п. Батьківські установки мають важливе значення під час формування статево-рольової ідентичності. Звертаючись до всієї складності факту взаємозв'язку чоловічих і жіночих рис особистості, сім'я може накладати додаткові труднощі в плані створення умов для своєчасного сприйняття і усвідомлення дитиною специфіки поведінки кожної статі. Це вимагає присутності і участі в виховному процесі як чоловічого, так і жіночого зразка поведінки. Середовище виступає як найважливіший фактор у формуванні особистості, надаючи великий вплив за допомогою сформованих стереотипів, а також встановлених норм даного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічних дослідженнях із даної проблематики значна увага приділяється вивченню питань сутності статево-рольової ідентичності, механізмів та умов її становлення в процесі соціалізації особистості (С. Бем, К. Гілліган, Р. Столлєр), проблемі самоідентифікації і самоідентичності особистості (О.Н. Дудченко, Н.Л. Іванова, Л.Г. Іонін, С.Г. Климова, О.Н. Козлова, А.В. Митіль), вивченню чинників порушення гендерної ідентифікації (Є.П. Ільїн, О.Б. Кізь,), розвитку та специфіки окремих компонентів, таких як гендерні стереотипи маскулінності/фемінінності, гендерні ролі, гендерні уявлення (С. Бем, Е. Еріксон,Т.В. Бендас, Д.М. Ісаєв, В.Є. Каган, В.Г. Романова). Дослідженню статево-рольової ідентифікації дітей присвячені роботи А.І. Захарова, Ю.Є. Альошина, О.С. Волович. Віковий аспект становлення статевої ідентичності розглядався у роботах В.Є Каган, М.О. Пономарьова, О.О. Чекаліна, Н.Ю. Римарева, І.В. Романова.

Проте незважаючи на значну кількість теоретичних і емпіричних досліджень із даної проблематики, залишаються недостатньо вивченими структурні та динамічні аспекти статево-рольової ідентичності в підлітковому віці. Усе це зумовило актуальність проведення емпіричного дослідження щодо проблеми визначення впливу сім'ї на статево-рольову ідентичність підлітка, що дозволить розкрити особливості структури цього психологічного феномену. Складнощі подолання підлітками внутрішньої кризи, яка пов'язана з необхідністю встановлення взаємозв'язку між соціальними змінами, ламкою традиційних статево-рольових стереотипів і власною ідентичністю, вибором стереотипу статево-рольової поведінки, формуванням особистісних маскулінних і фемінних якостей, вказують на необхідність психологічного вивчення статевого становлення саме в підлітковому періоді.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити вплив батьківських установок на статево-рольову ідентичність підлітка.

Виклад основного матеріалу. Поява терміна «ідентичність» в психології пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, який визначив ідентичність як внутрішню безперервність і тотожність особистості.

Одним із видів ідентичності є статева ідентичність. Статева ідентичність, на думку О.С. Кочарян, визначається як ступінь, в якій кожен індивід ідентифікує себе як чоловік, жінка або якогось поєднання того й іншого. Ця внутрішня структура створюється в процесі розвитку, дозволяє індивіду організувати образ Я і соціально функціонувати відповідно до більш прийнятної статі. Вона не дається індивіду автоматично, після народження, а виробляється в результаті складної взаємодії його природних задатків і відповідної соціалізації, типізації або «кодування». Активним учасником цього процесу є сам суб'єкт, який приймає або відкидає запропоновані йому ролі і моделі поведінки, аж до «перекодування» або «перевстановлення» статевої ідентичності [5, с. 53].

Статева ідентичність, як базова структура особистості, створюється у процесі розвитку і дозволяє індивіду організувати «образ Я» та соціально функціонувати. Більшість авторів розглядають статеву ідентичність як складне поліструктурне системне явище, що має кілька рівнів із різним ступенем узгодженості. Множинність статево-рольової ідентичності має змістовий та структурний характер. Вона може спиратися на соціальні ролі та на індивідуальну історію особистості, для яких точкою відліку можуть бути власне «Я» або інші. Так, на думку В.В. Москаленко та В.Г. Романової, статево-рольова ідентичність є гетерогенним утворенням, що є похідним трьох компонентів: психофізіологічного (біологічна стать), психологічного (психологічна стать як компонент особистісної ідентичності) та соціального (соціальна стать як складова соціальної ідентичності) [6, с. 140].

В.Є. Каган стверджує, що для розвитку особистості в підлітковому періоді головним є

визначення статевої ідентичності. Від взаємин дітей із батьками залежить успішність гендерної соціалізації [3, с. 65].

У процесі гендерної соціалізації в дитинстві сильними механізмами є наслідування й ідентифікація з батьками своєї статі. Хлопчики, які оточені жіночим колективом, легко переймають тип поведінки, невластивий майбутнім чоловікам. У дівчаток емоційна і фізична ізоляція від мами, відсутність ніжності в дитинстві призводять до невластивих жінкам грубості, відсутності материнської турботи і емпатії. Таким чином, хлопчики з фемінними рисами особистості виявляються інфантильними, залежними, з недоліком витривалості, рішучості, сили, а дівчатка – з високим рівнем маскулінності, з нескромністю, грубістю і нетерпінням.

О.С. Волович і Ю.Е. Альошина стверджують, що процес формування та прояви маскулінності/фемінності напряму залежать від розподілу ролей між батьками. Залежно від позиції, яку займатиме батько або матір у сім'ї, буде закладатись стратегія поведінки дитини в майбутньому та рольові очікування від того, що потрібен робити чоловік та жінка [1, с. 75].

Для організації емпіричної частини дослідження впливу сімейних установок на статево-рольову ідентичність підлітка був проведений зріз за допомогою трьох методик: статево-рольовий опитувальник С. Бем (діагностіка психологічної статі і визначення ступеня андрогінності, маскулінності і фемінності особистості); опитувальник «Підлітки про батьків» (методика призначена для вивчення установок, поведінки і методів виховання батьків так, як бачать їх діти в підлітковому віці); опитувальник «Розподіл ролей у сім'ї» Ю. Альошина (призначений для дослідження рольової структури сім'ї, а також для вивчення установок особистості щодо розподілу сімейних ролей між чоловіками і жінками) [2, с. 71].

У психодіагностичному зрізі взяли участь учні 9-10 класів Миколаївської загальноосвітньої школи № 48 та Миколаївської гімназії № 2 у кількості 135 осіб: 72 – жіночої статі, 63 – чоловічої.

Результати «Статево-рольового опитувальника» (С. Бем) – основні статистичні показники опитування «маскулінність», «фемінність» і «андрогенний тип особистості» за шкалами на вибірці 135 випробовуваних відображено в табл. 1. За основу було взято міри центральної тенденції і розкиду показників за шкалами маскулінності і фемінності за дівчатами (72 особи) та хлопцями (63 особи).

Як бачимо з таблиці, дівчата вище оцінюють у себе прояв характеристик фемінності, а хлопці – маскулінності, хоча при цьому чітко представлені тенденції андрогінів у самооцінці гендерних проявів, оскільки середні показники і маскулінності, і фемінності випробовуваних обох статей знаходяться в позитивному діапазоні.

У табл. 2. представлені частоти гендерних типів особистості, які зустрічаються у даній вибірці.

Із таблиці бачимо, що найбільшу частоту серед хлопців та дівчат має андрогенний тип. Андрогінію виділяють як поєднання традиційно жіночих і чоловічих рис, є важливою психологічної характеристикою людини, яка визначає його здатність варіювати поведінку залежно від ситуації; вона допомагає формуванню стійкості до стресів, сприяє досягненню успіхів в різних сферах життєдіяльності. Важливість концепції «андрогін»

Таблиця 1

Результати діагностики за Статево-рольовим опитувальником С. Бем

Шкали	Вибірка	Статистичні показники				
		Md	Mo	s	Min	Max
Маскулінність	Дівчата	4,5	1	4,7	-3	14
	Хлопці	6,3	8	4,2	-9	19
Фемінність	Дівчата	8,2	7	3,1	1	15
	Хлопці	3,4	4	4,6	-6	18

Таблиця 2

Розподіл частот гендерних типів у вибірці (n=135 осіб)

Гендерний тип	Частота	
	Хлопці (n=63)	Дівчата (n=72)
Маскулінний	16	5
Фемінний	7	11
Андрогінний	38	55
Недиференційований	2	1

полягає в тому, що вона дає можливість усвідомлення однакової привабливості якостей, які традиційно вважаються жіночими і чоловічими. Це особливо важливо у світлі того, що чоловічі якості представляються як більш нормативні і бажані.

Результати методики «Підлітки про батьків» (табл. 3) показали ставлення респондентів до батька та матері. За основу було взято міри центральної тенденції і розкиду показників за вищезазначеними показниками:

– POZ – позитивний інтерес;
– DIR – директивність;
– HOS – ворожість;
– AUT – автономність;
– NED – непослідовність.

Із таблиці бачимо, що більшість студентів надають перевагу позитивному ставленню до батьків та автономності у стосунках. Середній рівень має непослідовність у стосунках та директивність, ворожості надається найменша перевага.

Зріз за допомогою опитувальника «Розподіл ролей у сім'ї» (Ю. Альошина) показав такі результати:

– 60% – егалітарна сім'я;
– 36% – традиційна сім'я;
– 4% – проміжна сім'я.

Більшість респондентів відповідно до розподілу ролей у сім'ї між батьками мають егалітарні сім'ї. Егалітарна сім'я характеризується спільним поділом сімейних ролей без поділу їх на «чоловічі» і «жіночі», таким сім'ям притаманна взаємозамінність подружжя в домашніх справах. Традиційні сім'ї має 36% респондентів – це сім'ї, де всі домашні обов'язки строго поділяються на «чоловічі» і «жіночі» і більшу частину цих обов'язків виконує дружина. У сім'ях проміжного типу не виражений типовий варіант розподілу внутрішньо-сімейних ролей. Такий тип стосунків має 4%.

Відповідно до мети дослідження було визначено характеристики, за якими було визначено кореляцію за допомогою критерія Пірсона між гендерним типом та типом сімейних стосунків. Також було синтезовано показники підлітків щодо позитивного інтересу до батьків, директивності, ворожості, автономності відповідно до їх гендерних типів (табл. 4).

Таблиця 3

Результати за даною методикою «Підлітки про батьків»

Показники	Ставлення до	Статистичні показники				
		Md	Mo	s	Min	Max
POZ	Мати	16	12	3,6	-2	19
	Батько	13	9	4,2	1	16
DIR	Мати	11	9	4,1	2	15
	Батько	15	15	3,8	1	18
HOS	Мати	16	12	3,6	-2	19
	Батько	13	9	4,2	1	16
AUT	Мати	9	6	3,9	-3	15
	Батько	11	14	3,6	-2	17
NED	Мати	10	9	2,8	1	12
	Батько	9	9	3,1	3	12

Таблиця 4

Значення критерію кореляції Пірсона щодо достовірності відмінностей між конформістами/нонконформістами та підпорядкованості мас-медіа

	Вибірка	Еегалітарна сім'я	Ттрадиційна сім'я	Проміжна сім'я	Позитивний інтерес	Директивність	Ворожість	Автономність
Маскулінний тип	Дівчата	0,112	-0,305	-0,171	-0,105	-0,073	0,326	0,312
	Хлопці	-0,132	0,584	0,174	0,201	-0,096	0,271	0,232
Фемінний тип	Дівчата	0, 151	0,282	-0,479	0,271	0,408	-0,161	-0, 181
	Хлопці	0,012	-0,305	0,523	-0,164	0,371	-0,120	-0,312
Андрогінний тип	Дівчата	0,301	0,104	-0,374	0,301	-0,196	-0,271	0,232
	Хлопці	0,312	0,112	-0,479	0,271	-0,208	-0,461	0, 181

Від'ємний знак критерію кореляції Пірсона вказує на те, що дана позиція є зворотною (від'ємною), а це, у свою чергу, вказує на збільшення причинного фактору, виключаючи зменшення наслідкового. Для рівня значущості p=0,05 критичне значення критерію кореляції Пірсона дорівнює 0,17. Для рівня значущості p=0,01 критичне значення критерію кореляції Пірсона дорівнює 0,23. Виділені курсивом результати у таблиці вказують на те, що вони увійшли у зону значущості.

Отже, аналізуючи результати даних, можна сказати, що існує:

– прямий зв'язок між маскулінним типом та традиційним, проміжним типом сім'ї, ворожістю до батьків;

– прямий зв'язок між ремінним типом та традиційною, проміжною типами сімей, директивним ставленням батьків до дітей;

– прямий зв'язок між андрогенним типом та егалітарним, проміжним типом сімей, позитивним інтересом, ворожістю до батьків, директивним ставленням до дітей.

Висновки. Таким чином, результати проведеного дослідження дозволяють зробити висновок про те, що у хлопчиків і дівчаток 9-10 класів зміни у статевій ідентичності проходять під впливом батьківських установок – характеру розподілу ролей у сім'ї, типу сімейного виховання, ставлення до батьків. Результати, отримані в ході дослідження, представляються актуальними і значущими для вирішення практичних завдань, пов'язаних з особливостями статевої самосвідомості підлітків. Слід зазначити, що дана спроба дослідити особливості впливу батьківських установок на розвиток статевої ідентичності у підлітковому віці, з нашої точки зору, цікава і цінна через відсутність подібних досліджень в українській психології розвитку. До переваг роботи можна віднести репрезентативність вибірки, використання апробованих психодіагностичних методик і застосування адекватних завданням дослідження математико-статистичних методів аналізу даних. Як недоліки роботи можна назвати відсутність міжстатевого порівняння учнів, які перебувають на різних фазах підліткового віку. Тобто лонгітюдне дослідження передбачає фіксацію поступових змін у статевій ідентичності підлітка для виявлення найбільш сенситивного періоду впливу. Саме цей напрямок стане метою наших подальших емпіричних досліджень у цій галузі.

Список літератури:

1. Алешина Ю.Е., Волович А.С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины. *Вопросы психологии.* 1991. № 4. С. 74–82.

2. Бем С. Линзы ґендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов: пер. с англ. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2004. 336 с.

3. Каган В.Е. Стереотипы мужественности-женственности и «образ Я» у подростков. *Вопросы психологии*. 2000. № 2. С. 65–69.

4. Кізь О.Б. Гендерна соціалізація депривованого юнацтва: дослідження соціально-психологічних детермінант. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науковопрактичної конференції.* Тернопіль : Богдан, 2003. С. 78–85.

5. Кочарян А.С. Личность и половая роль: Симптомокомплекс маскулинности/фемининности в норме и патологии. Харьков : Основа, 1996. 127 с.

6. Москаленко В.В., Романова В.Г. Особливості структури гендерних образів в уявленнях підлітків. *Психологія. Збірник наукових праць НПУ ім. М. Драгоманова*. 2001. Вип. 14. С. 138–153.

Myropoltseva N.I., Amplieieva O.M., Khorzhevska I.M. INFLUENCE OF PARENTAL ATTITUDES ON TEENAGER'S SEXUAL-ROLE IDENTITY

This article discusses the main theoretical concepts on the problem of identity, development and specificity of individual components, such as gender stereotypes of masculinity / femininity and gender roles. The structure and age aspect of the formation of gender identity of the individual is determined. A section was performed using three techniques to organize the empirical part of the study of the influence of family attitudes on the gender and role identity of adolescents. A sample of 135 students in grades 9-10 was selected. The results of gender-role identity of adolescents were analyzed, based on the measures of the central tendency and scatter of indicators on the scales of masculinity and femininity of girls and boys. The frequencies of gender personality types that are found in the sample are presented. The dominant type of gender identity (androgynous), which has the highest frequency among boys and girls, was determined. The role structure of the family, as well as the attitudes of adolescents regarding the distribution of family roles between men and women have

been empirically studied. The results of assessing the attitude of children to their parents are analyzed: positive interest, directiveness, hostility, autonomy, inconsistency. The advantage of a positive attitude of adolescents to their parents and autonomy in relationships has been established. The percentage distribution of the sample by characteristics of family types is determined. The majority of respondents, according to the distribution of roles in the family between parents, correspond to an egalitarian family, which is characterized by a common division of family roles without dividing them into "male" and "female". According to the aim of the study, the characteristics by which the correlation was determined using the Pearson test between gender type and type of family relationships were determined. Adolescents' indicators of positive interest in parents, directiveness, hostility, autonomy according to their gender types were synthesized. Further directions of research in the context of intersex comparison of students who are in different phases of adolescence are identified.

Key words: *personality, identity, adolescence, family roles, family type, gender-role identification, gender.*

УДК 159.9.07+316.6+616.89
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/21

Назаревич В.В.
Рівненський державний гуманітарний університет

СИСТЕМА ДІАГНОСТИКИ ПРОЯВІВ ОСТРАКІЗМУ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті здійснено спробу визначити особливості діагностики проявів остракізму в умовах освітнього середовища та систематизувати соціально-психологічні уявлення про механізми та форми дослідження остракізаторських тенденцій у визначених освітніх закладах. Особливу увагу приділено розгляду системи діагностики як складового компонента професійної психолого-педагогічної діяльності як відносно самостійної галузі освітньої практики.

Стаття присвячена важливості забезпечення спеціалістів освітньої сфери ефективними методами діагностично-супровідної системи, яка нині має низький рівень розвитку внаслідок відсутності методологічного та технолого-педагогічного супроводу та сформованої системи діагностики остракізму в умовах освітнього середовища. Система діагностики повинна забезпечувати швидкий аналіз наявності соціальної ізоляції або неприйняття, оцінку психологічної вразливості остракіза та можливість наявності гострих психіатричних проблем, які потребують негайної уваги.

Приділено увагу особливостям і закономірностям використання методології діагностичного інструментарію, що представлені в низці таких критеріїв: мотиваційно-цільовий, операційно-регуляційний, рефлексивно-оцінний.

Висвітлено модель та особливості засобів для забезпечення діагностики явища остракізму, зокрема: активні – дослідження наявності умов толерантності; пасивні – дослідження можливостей розширення навичок сприйняття інших.

Вказано на роль дотримання таких умов діагностичного аспекту проявів остракізму: наявність доостракізованої (виявлення остракізаторських проявів; реєстрація осіб, які потребують психологічної допомоги) та постостракізованої діагностики (виявлення рівня прояву остракізом почуття гніву; володіння прийомами захисту).

Зроблено висновки в системі розгляду діагностичного аспекту проявів остракізму в умовах освітнього середовища, що забезпечення впровадження усіх зазначених вище системних одиниць діагностики остракізму в умовах освітнього середовища дає можливість розгорнутого розуміння існування явища, що вивчається в обраному просторі.

Подальший розгляд цієї проблеми вбачаємо в розгорнутому вивченні психолого-педагогічних аспектів профілактики остракізму та складників профілактичної системи роботи.

Ключові слова: *остракізм, остракізатор, діагностика остракізму, діагностика, методи діагностики, критерії діагностики.*

Постановка проблеми. Психологічна діагностика розглядається як компонент професійної психолого-педагогічної діяльності як відносно самостійної галузі освітньої практики. Діагностичний компонент в освітній та освітньо-розвивальній діяльності всіх типів навчальних закладів має забезпечувати різнобічний вимір і оцінку стану педагогічного процесу, його результатів, виявляти позитивні й негативні тенденції розвитку освітніх установ та систем, вказувати на проблеми і труднощі, що вимагають подолання, зокрема на явище остракізму та його явні й неявні прояви.

Більшість освітніх установ в Україні мають проблеми із забезпеченням діагностично-супровідної функції цієї проблеми внаслідок відсутності методологічного та технолого-педагогічного супроводу та сформованої системи діагностики остракізму в умовах освітнього середовища.

Це призводить до суттєвих ускладнень в організації педагогічної діяльності, в проектуванні її розвитку, в оцінюванні реальних результатів, спрямованих на попередження та подолання остракізаторських тенденцій у просторі освітнього середовища.

Актуальність вивчення системи діагностики проявів остракізму зумовлена ситуацією введення в освітню практику діагностичних методів визначення якості та результатів освітньої діяльності, оскільки початок XXI століття актуалізував завдання входження країни в єдиний європейський освітній простір.

Інтерес до діагностичної проблематики остракізму відзначається в останні десятиліття XX століття, супроводжується переглядом ставлення до розуміння цього явища та його проявів в середовищі освіти. Водночас варто зазначити, що в центрі уваги здебільшого опиняються методичні питання діагностики остракізації в умовах освітнього середовища.

Остракізм є важливою проблемою системи педагогічного процесу на всій території Європи. До 30% учнів повідомляють про прояви віктимізації, що здійснює вплив не тільки на жертву, а й негативно впливає на активного учасника процесу остракізації та інших суб'єктів освітянського простору (дітей, батьків, працівників навчального закладу та медичних працівників).

Явище остракізму часто має супутні серйозні емоційні та поведінкові симптоми, спостерігається збільшення кількості звернень до психіатрів та відділів невідкладної допомоги. Остракізована особистість може мати неспецифічні симптоми й неохоче повідомлятиме про наявність неприйняття з боку однолітків.

Отже, психолого-педагогічний колектив освітянського закладу потребує мати підвищену обізнаність про фізичні та психосоціальні симптоми, пов'язані з остракізмом та його проявами. Система діагностики повинна забезпечувати швидкий аналіз наявності соціальної ізоляції або неприйняття, оцінку психологічної вразливості остракіза та можливість наявності гострих психіатричних проблем, які потребують негайної уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші дослідження остракізму розпочалися понад п'ятдесят років тому (в 1978 р. K. Williams опублікував свою роботу щодо розуміння остракізму в просторі життєдіяльності).

Після подій у 1982 році, коли на півночі Норвегії три хлопчика в різних школах здійснили самогубство через цькування, була розроблена перша версія Програми Ольвеуса щодо запобігання остракізму (The Olweus Bullying Prevention Program).

Проблема дослідження особливостей цькування, знущання і залякування особистості представлена в дослідженнях сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців у галузі психології, педагогіки та соціології.

Дослідження знущань, агресії та насильства в школах представлені в роботах зарубіжних науковців, зокрема: D. Olweus (дослідження основних критеріїв булінгу та розробка механізмів запобігання); T. Blackwell (превенція знущань у школі); K. N. Farrington (повторюваний характер знущань); B. Monks, W. Smith (види та форми прояву остракізму).

Українські дослідження проблеми соціального виключення представлені працями Є. Грибанова, В. Іванченко, І. Кона, С. Кривцової, О. Ожийової, В. Пономарьова, В. Соловйова та ін.

Аналіз численних публікацій із проблем остракізму засвідчує, що специфіка прояву цих тенденцій, їх профілактики та корекції недостатньо розроблена. Незважаючи на поширеність зазначеного явища в сучасному суспільстві, проблема остракізму в освітньому просторі залишається не достатньо розробленою та невирішеною.

Формулювання цілей статті. Здійснити теоретичний аналіз системи діагностичних засобів остракізму в умовах навчального середовища. Висвітлити основні положення наукових публікацій з вказаної теми, систематизувати їх, вказати на систему діагностики.

Відповідно до зазначених цілей було висунуто такі **завдання**:

1. Проаналізувати особливості й закономірності використання методології діагностичного інструментарію.

2. Розкрити модель та особливості засобів й умов для забезпечення діагностики цього явища.

3. Висвітлити основні фактори успішності діагностичного аспекту вивчення остракізму в освітньому просторі.

Виклад основного матеріалу. Діагностика проявів остракізму або ситуаційний аналіз тенденцій остракізації в умовах навчального закладу – перший вид аналізу, який визначає ситуації, в яких знаходиться заклад освіти, наявність та рівень прояву в його просторі ознак остракізму, вияв обставин, що впливають на формування цього явища та загальний процес життєдіяльності суб'єктів освітнього середовища [2, с. 432].

Основна мета – створення діагностичної системи проявів соціального неприйняття і виявлення місця, яке займає явище остракізму в загальному навчальному просторі, його поточних можливостей формування та ресурсів подолання проблеми.

Психодіагностика проявів остракізму в освітньому закладі тісно пов'язана із соціальною та

педагогічною проблематикою, що відображено в психологічному діагностичному інструментарії та більш локальних завданнях статті. Визначаючи систему методів діагностики, виокремлюють її основні завдання:

– аналіз факторів контролю динаміки психічного стану дітей, які піддаються остракізму, та всіх інших учасників, які виховуються в освітній установі, і корекція розвитку учасників процесу з метою створення оптимальних можливостей і умов толерантності, встановлення правильного напрямку створення екологічного простору, що впливає на можливість мінімізації прояву тенденцій остракізму [6, с. 203];

– представлення структури вивчення умов для порівняльного аналізу розвивального та корекційного ефекту різних методів впливу з метою створення рекомендацій для підвищення рівня толерантності до індивідуальних проявів кожного учасника освітнього процесу [6, с. 211].

Методи діагностики остракізму мають широкий спектр вияву проявів зазначеного явища, що зумовлено складністю визначення наявності остракізаторських тенденцій в умовах освітнього середовища та, відповідно, передбачає комплексний підхід, який можна представити в низці критеріїв (див. рис. 1):

– потенційно-змістовий – визначення рівня усвідомленості усіма суб'єктами навчального простору проявів, причин, ознак і форм явища, що вивчається. Розуміння ними, що, незважаючи на відсутність словесних принижень і фізичних нападів, прояви остракізму є болючими, загрожують психологічним потребам (приналежності, почуттю власної гідності, контролю й осмисленості існування); і це викликає різні психологічні, афективні, когнітивні й поведінкові реакції. Дослідження наявності цього явища в обраному освітньому закладі [7, с. 354];

– мотиваційно-цільовий – визначення діагностом можливих форм і причин формування тенденцій остракізації, функцій вказаного явища, розглядаючи фактичні умови протікання процесу (конструктивні або деструктивні) та спираючись на характер соціальної зумовленості (соціальні або персональні причини остракізації) [7, с. 367];

– операційно-регуляційний – виявлення проявів явища остракізму та його форм у діагностованому освітньому середовищі: незацікавленість, критика, упередження, уникнення, неприйняття, зрада, стигматизація, зневага, залишення, образи, булінг, розповсюдження чуток. Діагностика виду прояву цього явища: явний і прихований остракізм [4, с. 124]. У деяких випадках загроза соціального визнання є явною, наприклад, коли дитина піддається остракізму з боку товаришів по іграх, член групи виключається або співробітник звільняється з роботи. В інших випадках відхилення є більш неявним, наприклад, деякі прояви забобонів і стигматизації сформульовані в нейтральних (і навіть позитивних) проявах [9, с. 248];

– рефлексивно-оцінний – розуміння наслідків існування цього явища з боку остракізованого й остракізатора, з огляду на важливість міжособистісного визнання для добробуту індивідів. Визначення рівня загрози відторгнення особи, хоч у якій формі проявлявся б остракізм, наявність в діагностованих негативних почуттів, таких як біль, смуток, гнів і загальний розлад [10, с. 250].

Схема критеріїв до методів діагностики остракізму може підпорядковуватись і взаємодіяти з нижче зазначеними засобами вивчення остракізму в освітньому середовищі для забезпечення комплексного вивчення явища [8, с. 181]. Безпо-

Рис. 1. Критерії діагностики проявів остракізму

середньо система діагностики проявів остракізму має таку градацію засобів (див. рис. 2):

1. Активні – дослідження наявності умов толерантності [11, с. 401]:

– заходи боротьби зі знущаннями в освітньому просторі;

– підтримка остракіза;

– робота на «проблемних» і побутових об'єктах.

2. Пасивні – дослідження можливостей розширення навичок сприйняття інших [11, с. 404]:

– введення правил взаємодії в освітянських колективах;

– мотивація до спілкування про остракізацію;

– залучення спостерігачів.

Такі засоби діагностики остракізму мають бути офіційно затверджені керуючими органами освітнього закладу та застосовуватися з урахуванням комплексного підходу, важливою складовою частиною якого є дотримання таких умов діагностичного аспекту проявів остракізму:

1. Доостракізована діагностика охоплює такі складові частини [12, с. 371; 14, с. 239]:

– виявлення остракізаторських проявів;

– реєстрація осіб, які потребують психологічної допомоги;

– рівень взаємозалежності та почуття взаємоповаги;

– розподіл обов'язків і відповідальності в колективі;

– рівень порівнянь учасників на основі академічних чи спортивних результатів і визнання цінностей інших навичок;

– використання активних форм навчання, зокрема, кооперативного навчання;

– виявлення інтересу та співчуття до учасників колективу, які піддаються остракізму;

– ведення журналів проявів остракізму.

2. Постостракізована діагностика [14, с. 237; 15, с. 1956]:

– рівень прояву остракізом почуття гніву;

– володіння прийомами захисту;

– визначення типів фрустраційних реакцій остракізованої особистості;

– соціальні та асоціальні навички учасників освітнього простору.

Важливим є визначення критеріїв ситуації, в якій відхилена особистість об'єднується з групою, упередження долаються, а очевидна слабкість зводиться до мінімуму [3, с. 247].

Головне завдання психолога на цьому етапі діагностики – це дослідження усіх груп учасників навчального процесу та їхньої ролі у формуванні явища остракізму та життєдіяльності освітнього закладу [1, с. 25], підтримка для послідовних етапів розуміння цього процесу: виникнення проблеми, часткове визначення, прийняття та вирішення проблеми (див. рис. 3).

Вказуючи на суб'єктну структуру остракізму, варто розглядати характеристику особистості ост-

Рис. 2. Засоби діагностики проявів остракізму

ракізатора й остракіза. Остракізатор – піддає соціальному вигнанню інших, у цих індивідів переважає звичний спектр емоційних реакцій психічно здорової персони [15, с. 2240].

Багато факторів ризику остракізму можна зрозуміти з урахуванням характеристик та цілей відхилення особистості: діти, які є несерйозними та невпевненими, можуть викликати стимулювання агресії в потенційних агресорів. Такі характеристики також можуть зробити особу «ціллю» для індивідів, які прагнуть покращити свій статус, вибираючи покірних, невпевнених у собі «жертв» – остракізів [1, с. 26].

Остракіз, або особа, що піддається соціальному виключенню, – це виразна, хоча й досить невелика група дітей і підлітків. Вони однозначно відкидаються своїми однолітками й демонструють як зовнішні, так і внутрішні проблеми. Часто такі індивіди проживають у несприятливих домашніх умовах, що характеризуються жорстоким поводженням та недбалим вихованням батьків [4, с. 78].

Спираючись на вищезазначені структурні елементи діагностики проявів остракізму в освітньому середовищі, можна виокремити такі фактори, що забезпечують її ефективність [6, с. 207]:

1) спрямованість методики на діагностику саме тих особливостей, у вивченні яких зацікавлений діагност (предмет діагностики);

2) якість психометричних показників: валідності й надійності;

3) придатність обраних методик для роботи з конкретним контингентом і в конкретних умовах;

4) трудомісткість у плані витрат на підготовку, проведення, обробку й інтерпретацію результатів;

5) рівень кваліфікації дослідника й допоміжного персоналу.

Забезпечення впровадження усіх вищезазначених системних одиниць діагностики остракізму в умовах освітнього середовища дає можливість розгорнутого розуміння існування явища, яке вивчається в обраному просторі, що дає можливість створення якісної системи профілактичних заходів для попередження або мінімізації остракізаторських тенденцій.

Висновки. Теоретичний аналіз діагностичних аспектів проявів остракізму в умовах освітнього середовища дав змогу проаналізувати особливості процедури дослідження цього явища, які характеризуються комплексним вивченням методів, засобів, умов та факторів успішної діагностики остракізму.

Аналізуючи теоретичні відомості, які висвітлюють проблему діагностики феномена остракізму в освітньому просторі, досліджено, що ця процедура є першим видом аналізу, що визначає ситуації, в яких перебуває заклад освіти, наявність та рівень прояву в його просторі ознак остракізму, вияв обставин, що впливають на формування цих тенденцій і загальний процес життєдіяльності суб'єктів освітнього середовища.

На основі узагальнення стану розробленої проблеми вказано на низку критеріїв до методів психологічної діагностики остракізму: потенційно-змістовий – визначення рівня усвідомленості усіма суб'єктами навчального простору проявів, причин, ознак і форм явища, що вивчається; мотиваційно-цільовий – визначення діагностом можливих форм і причин формування тенденцій остракізації; операційно-регуляційний – виявлення проявів явища остракізму та його форм у діагностованому освітньому середовищі: незацікавленість, критика, упередження, уникнення, неприйняття, зрада, стигматизація, зневага, залишення, образи, булінг, розповсюдження чуток; рефлексивно-оцінний – розуміння наслідків існування цього явища з боку остракізованого й остракізатора.

Рис. 3. Суб'єкти освітнього середовища

Представлено та проаналізовано низку психолого-педагогічних засобів системи діагностики проявів остракізму, кожна з яких набуває особливого значення під час вивчення обраного явища, серед них: активні (дослідження наявності умов толерантності) і пасивні (дослідження можливостей розширення навичок сприйняття інших).

Констатовано зв'язок між системним характером виконання психолого-педагогічних засобів та умов діагностики, які передбачають доостракізовану діагностику освітнього простору: виявлення остракізаторських проявів; реєстрація осіб, які потребують психологічної допомоги; рівень взаємозалежності та почуття взаємоповаги; рівень порівнянь учасників на основі академічних чи спортивних результатів і визнання цінності інших навичок. А також постостракізовану діагностику: рівень прояву остракізом почуття гніву; володіння прийомами захисту; визначення типів фрустраційних реакцій остракізованої особистості.

Розкрито теоретико-методологічні аспекти факторів успішного дослідження цього феномена, спираючись на структурні елементи діагностики проявів остракізму:

1) спрямованість методики на діагностику саме тих особливостей, у вивченні яких зацікавлений діагност (предмет діагностики);

2) якість психометричних показників: валідності й надійності;

3) придатність обраних методик для роботи з конкретним контингентом і в конкретних умовах;

4) трудомісткість у плані витрат на підготовку, проведення, обробку та інтерпретацію результатів;

5) рівень кваліфікації дослідника й допоміжного персоналу.

Вказано на те, що забезпечення впровадження усіх вище зазначених системних одиниць діагностики остракізму в умовах освітнього середовища дає можливість розгорнутого розуміння існування явища, що вивчається в обраному просторі.

Подальший розгляд цієї проблеми вбачаємо в розгорнутому вивченні психолого-педагогічних аспектів профілактики остракізму та складових частин профілактичної системи роботи.

Список літератури:

1. Братченко С.Л. Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия. *Диалог*. 2007. № 2. С. 23–28.

2. Варій М.Й. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : «Центр учбової літератури», 2007. 968 с.

3. Гошовський Я.О. Ресоціалізація депривованої особистості. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.

4. Гришина Н.В. Психология конфликта. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 544 с.

5. Зазимко О. Формування життєвих цінностей у юнацькому віці: психологічні особливості. *Вісник Київського національного торгівельно-економічного університету*. 2012. № 4. С. 89–104.

6. Кондратьев М.Ю. Социальная психология закрытых образовательных учреждений. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 304 с.

7. Майерс Д. Социальная психология. Интенсивный курс. Санкт-Петербург : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2007. 510 с.

8. Музика О.Л. Ціннісна підтримка особистісного розвитку як теоретична та прикладна проблема. *Актуальні проблеми психології*. 2009. № 8. С. 177–188.

9. Папуча М.В. Проблеми психології особистісного розвитку. Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2008. 384 с.

10. Bruce J., Gunnar M., Pears K C., Fisher P. Early adverse care, stress neurobiology, and prevention science: Lessons learned. *Prevention Science.* 2013. № 14(3). С. 247–256.

11. Comber B. Poverty, place and pedagogy in education: Research stories from front-line workers. *The Australian Educational Researcher*. 2016. № 43(4). С. 393–417.

12. Galamba A. Conflicting interpretations of scientific pedagogy. *Science and Education*. 2016. № 25(3). С. 363–381.

13. Gallagher M., Malloy J., Ryerson R. Achieving excellence: Bringing effective literacy pedagogy to scale in Ontario's publicly-funded education system. *Journal of Educational Change*. 2016. № 17(4). С. 477–504.

14. Hand B., Cavagnetto A., Chen Y., Park S. Moving past curricula and strategies: Language and the development of adaptive pedagogy for immersive learning environments. *Research in Science Education.* 2016. № 46(2). С. 223–241.

15. Nelson C., Zeanah C., Fox N., Marshall P. Cognitive recovery in socially deprived young children: the Bucharest Early Intervention Project. *Science*. 2007. № 318(5858). С. 1937–2940.

Nazarevich. V.V. THE SYSTEM OF DIAGNOSIS OF OSTRACISM MANIFESTATIONS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

In the article, the author tries to determine the features of diagnosis of ostracism manifestations in the educational environment and to systematize socio-psychological ideas about the mechanisms and forms of ostracism tendencies research in certain educational institutions. Particular attention is paid to the consideration of the diagnostic system as an integral component of professional psychological and pedagogical activities as a relatively independent area of educational practice.

The article is devoted to the importance of providing educational specialists with effective methods of diagnostic and support system, which nowadays has a low level of development, due to lack of methodological and technological-pedagogical support and the established system of ostracism diagnosis in the educational environment. The diagnostic system should provide a rapid analysis of the presence of social isolation or rejection, an assessment of the psychological vulnerability of ostracism and the possibility of acute psychiatric problems that require immediate attention.

Attention is paid to the features and patterns of use of the methodology of diagnostic tools, which are presented in a number of the following criteria: motivational-target, operational-regulatory, reflexive-evaluative.

The model and features of the means to ensure the diagnosis of the ostracism phenomenon are highlighted, in particular: active – research of the presence of tolerance conditions; passive – the study of opportunities to expand the skills of perception of others.

The role of compliance with the following conditions of the diagnostic aspect of ostracism is underlined: the presence of pre-ostracized diagnosis (detection of ostracizing manifestations; registration of persons in need of psychological assistance) and post-ostracized diagnosis (detection of ostracized person's level of feelings of anger; applying protection techniques).

Conclusions are made in the system of consideration of diagnostic aspect of ostracism manifestations in the educational environment that applying all mentioned above system units of ostracism diagnosis in the educational environment will provide with a detailed understanding of the existence of the phenomenon studied in the chosen space.

Further consideration of this problem is seen in the detailed study of psychological and pedagogical aspects of ostracism prevention and components of the preventive system.

Key words: *ostracism, ostraciser, diagnosis of ostracism, diagnostics, diagnostic methods, diagnostic criteria.*

УДК 378.091:159.9:316.362.31
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/22

Пастощук Г.Д.
Хмельницький національний університет

ЧИННИКИ ТА ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО РОБОТИ З НЕПОВНИМИ СІМ'ЯМИ

У статті розглянуті особистісно-орієнтовані чинники, що сприяють формуванню професійно значущих особистісних якостей і характеристик, що зумовлюють формування готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями. Необхідною передумовою розвитку майбутнього фахівця-психолога у вищому навчальному закладі є формування та розвиток творчого потенціалу, критичності та гнучкості мислення, професійної компетентності, професійно значущих якостей та навиків, які забезпечуватимуть результативність у професійній взаємодії психолога-практика із членами неповних сімей.

Обґрунтовано психолого-педагогічні шляхи та предметні умови, які моделюють «реальні ситуації» і забезпечують формування необхідних особистісних якостей та професійних навиків для ефективного формування готовності майбутніх психологів до професійної діяльності із членами неповних сімей, а саме: вдосконалення теоретичної підготовки студентів-психологів, зробивши акцент на прикладному характері одержаних знань; організація змісту навчання з опорою на використання активних методів; наближення процесу навчання до реальних умов праці; залучення майбутніх психологів до різного роду активної самостійної та психолого-просвітницької діяльності, поглиблення та закріплення здобутих знань шляхом самоорганізованості; включення студенства до співпраці з громадськими організаціями, службами у справах дітей для чіткішого уявлення проблем неповних сімей; розвиток та підсилення комплексу професійних і пізнавальних мотивів майбутніх психологів та стимулювання до трансформації навчальних мотивів у професійні. Тобто засвоєння знань не лише для здачі теоретичного матеріалу чи відпрацювання практичних занять, а для їх глибокого осмислення, розуміння їх фундаментального значення щодо подальшого професійного росту та ефективності у практиці.

Ключові слова: *особистісні якості, чинники, психолого-педагогічні шляхи, компетенції, підготовка психологів.*

Постановка проблеми. Науковий аналіз проблеми формування готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями у процесі фахової підготовки передбачає визначення чинників та шляхів, які сприятимуть та впливатимуть на ефективність процесу формування зазначеного виду готовності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наш час накопичено багато наукового матеріалу щодо вивчення питання професійної та особистісної підготовки психолога, що поєднані у єдину проблематику професійно-особистісного становлення та проектування, яка представлена у працях: проблеми підготовки практичного психолога в закладах освіти (В.Г. Панок, Н.Ф. Шевченко); створення моделі особистості та визначення характеристик діяльності фахівця-психолога (Н.І. Повякель, Н.В. Чепелєва); розвиток особистості психолога у процесі професійної підготовки (Ж.П. Вірна, О.Л. Подоланюк); формування професійно значущих якостей майбутніх психологів (О.М. Литвинчук, С.Д. Максименко, О.М. Пелех) та ін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є висвітлення чинників та психолого-педагогічних шляхів, що сприятимуть підготовленості майбутнього психолога до роботи з неповними сім'ями у процесі навчання у вищій школі та професійного розвитку.

Виклад основного матеріалу. В останні роки все більшу увагу до себе привертає питання підготовки практичних психологів до діяльності в цілому та до розв'язання конкретно поставлених задач чи взаємодії з певною категоріальною гру-

пою людей. Проведений нами аналіз свідчить про те, що підготовка психолога-практика сучасними дослідниками розглядається як набуття майбутніми фахівцями професійної компетенції, яка включає в себе професійні знання, вміння, навички і здібності, а також розвиток особистісних якостей та формування творчого потенціалу особистості майбутнього спеціаліста.

Аналіз досліджень із даної проблематики засвідчив, що професійна діяльність вимагає від психолога глибини знань та розуміння з широкого кола питань. Дослідник І.П. Голосніченко [3] наголошує на важливості поєднання теоретичного навчання із практикою та вдосконалення процесу навчання шляхом підняття його на рівень академічної підготовки, що дає змогу психологічно налаштувати та методично підготувати студентів-психологів до майбутньої професійної діяльності.

На нашу думку, формування готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями не обмежується лише уміннями та знаннями, важливо сформувати у студентів-психологів готовність і вмотивованість здійснювати свою професійну діяльність із даною категорією сімей. Проте під час навчання майбутніх психологів у вищих навчальних закладах (ВНЗ) на недостатньому рівні формується готовність майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями. Поясненням такої ситуації є те, що в результаті вивчення різноманітних психологічних дисциплін, виконання курсових і дипломних робіт, проходження різних видів практик студент отримує базові знання про роботу психолога в цілому, а формування професійної готовності до роботи з неповними сім'ями вимагає розвитку та вдосконалення в майбутнього психолога професійних компетенцій щодо взаємодії із кризовою категорією сімей (неповними), а саме: вміння підібрати відповідний психодіагностичний інструментарій, знання психологічних особливостей неповних сімей, володіння навиками просвітницько-консультативної та корекційно-розвиткової роботи із членами неповних сімей, що передбачає ефективність та результативність виконання його трудових функцій у професійній діяльності. Складність такої взаємодії полягає в тому, що, крім засвоєння теоретичного матеріалу, набуття практичних навичок та вмінь, за період навчання у ВНЗ студенту-психологу потрібно здійснити величезну роботу з оволодіння соціальними компетенціями та становлення власної особистості. Тобто важливим є розвиток самої особистості, передстартова її активація, включеність та усвідомленість значущості взаємодії з неповними сім'ями у процесі професійної діяльності.

Дослідники Л. Почебут, В. Чікер [8] вважають, що особистісними чинниками, які заважають досягненню успіху у справі, є перш за все недостатність «особистісного потенціалу», тобто відсутність необхідних якостей (низька мотивація, екстернальний локус контролю, нерішучість, емоційна нестабільність) та неконструктивні установки стосовно досягнень («страх успіху», невдач, нереалістичність цілей, уникнення ризику, перевага у структурі особистості, спрямованості на себе, а не на справу). Процес удосконалення підготовки майбутніх фахівців в умовах сучасної освіти досить складний і зумовлений багатьма чинниками. Одним із них є активація внутрішніх особистісних чинників, які зумовлюють високий зріст професійного життя і кар'єри в тому числі [2]. Відповідно, активація своїх мотиваційних, емоційно-вольових характеристик та усвідомлення і дотримання позитивних установок щодо взаємодії із членами неповних сімей є передумовами для професійного-особистісного зростання майбутнього спеціаліста і досягнення поставленої мети та результату.

Повну реструктуризацію системи вищої освіти в України викликало прийняття Болонської системи освіти, що передбачає приділяти більше часу на самопідготовку студентів, а на лекції і практичні заняття – менше, що неоднозначно впливає на процес пристосування та адаптації студентів до навчання у вищих навчальних закладах. Тут важливим завданням для студента, ще вчорашнього школяра, є організація простору для навчання, бути мотивованою, самостійною, відповідальною особистістю. Для формування готовності студентів-психологів до роботи з неповними сім'ями необхідно самостійно опрацьовувати матеріал не лише для тематичного оцінювання, а й для залишкових знань. Під час вивчення фахових дисциплін, наприклад предмету «Психологія сім'ї», слід звертати посилену увагу на теми батьківсько-дитячих відносин, проблеми підліткового віку, сімейні кризи та ін.

Ми погоджуємося з думкою Н. Чепелєвої [12], яка зауважує, що професійне становлення особистості розпочинається в навчальному закладі і великою мірою залежить від психолого-педагогічних умов забезпечення навчально-виховного процесу у вузі. Основні завдання тут пов'язані з «підготовкою висококваліфікованого фахівця, що не лише володіє необхідним

обсягом теоретичних знань, практичних умінь і навичок, а й має необхідні професійно значущі особистісні якості, які дають йому змогу успішно адаптуватися до майбутньої діяльності, прагнути фахового й особистісного самовдосконалення, тобто бути професіоналом». На нашу думку, в умовах вузівської підготовки професійна готовність до роботи з неповними сім'ями найбільш успішно формуватиметься тоді, коли освітній процес буде насичений професійним змістом та максимально наближений до умов практичної діяльності спеціаліста та виконання його майбутніх трудових функцій як фахівця. Коли майбутній фахівець вважає себе здатним та вмотивованим зайняти професійну нішу в роботі з неповними сім'ями, тобто ми говоримо про рівень домагань майбутнього психолога. Формуючись на основі самооцінки, рівень домагань є важливим внутрішнім чинником саморозвитку і самореалізації особистості. Рівень домагань – це прагнення досягти мети тієї складності, на яку людина вважає себе здатною. Залежно від самооцінки він може бути адекватним можливостям людини, заниженим або завищеним. Особистість із заниженим рівнем, зустрівшись із новими завданнями, переживає невпевненість, тривогу, боїться втратити свій авторитет, а тому намагається відмовитися від них. Тому й не використовує свої потенційні можливості. У разі завищеного рівня домагань індивід береться вирішувати непосильні проблеми, а тому часто зазнає невдач [11].

Дослідники І. Зязюн, В. Рибалка [4; 6] важливай акцент у формуванні своєї професійної майстерністі та самовдосконалення вбачають у вивченні практичного передового досвіду консультування. Рекомендуємо на заняттях використовувати розв'язання проблемних ситуацій, пов'язаних із ключовими моментами проблематики неповних сімей, які стосуються як дітей, так і дорослих членів із вказаної категорії сімей. Зважаючи на те, що в консультативній роботі з клієнтами провідним навиком у професійній діяльності психолога є комунікативні здібності, особистісні риси та якості, ми їх відносимо до психологічних суб'єктивних чинників, що впливають на розвиток професійної готовності психолога до консультативної діяльності та є передумовою його ефективної взаємодії із членами неповних сімей. У науковій літературі рекомендується використовувати метод кейсів, розвивального коучингу, котерапевтичної взаємодії як засоби формування комунікативних умінь та особистісних якостей. Відповідно, особистісні риси та якості майбутнтіх психологів ми вбачаємо у гнучкості мислення та поведінки, відповідальності, рефлексії, терпимості до фрустрації та невизначеності, здатності до самоконтролю, високому рівні пізнавальної активності, емпатії, тактовності, креативності, інтуїції тощо.

Майбутній психолог має бути компетентним у всіх сферах застосування психоконсультування: консультування дорослих членів неповних сімей, консультативна допомога під час налагодження та відновлення батьківських зв'язків, попри руйнування шлюбних у сім'ї, консультування батьків і дітей під час виникнення конфліктів між ними, консультування батька/матері з питань повторного шлюбу, виховної спроможності та кращої соціалізації дітей із неповних сімей та інших питань. Тому у процесі навчання студенти-психологи мають перебувати у предметних умовах для формування необхідних знань та зумовлення комплексу пізнавальних мотивів і професійних інтересів до взаємодії з неповними сім'ями.

Протягом навчання у вузі під час засвоєння педагогічних, суспільних, психологічних та спеціальних дисциплін у студентів-психологів формується професійна спрямованість. Одним із способів сприяння професійної підготовки майбутнього психолога в процесі навчання в закладах вищої освіти, на погляд О. Матвієнко, О. Затворнюк, є формування та реалізація системи психологічного супроводу, який має бути організовано логічно, послідовно та психологічно грамотно, характеризуватися пролонгованістю, неперервністю та передбачати природний хід навчання та розвиток особистості [6]. Ми вважаємо, з позиції нашого дослідження, що професійну підготовку психологів потрібно поглиблювати спеціальними знаннями про причини утворення, розподіл і перерозподіл ролей, переважаючі стилі виховання та імовірнісне дисфункціонування неповних сімей, для забезпечення особистісної мотивації та прагнення застосовувати знання і набувати досвід для ефективної взаємодії з членами неповних сімей. А одним із суттєвих чинників, що впливає на формування готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями, є професійні орієнтації, які є важливою складовою частиною професійного «Я – образу» студентів. Що, у свою чергу, являють собою спрямованість студентів, їхні індивідуальні уявлення про послідовність дій та активності в роботі з даною категорією сімей.

Із аналізу наукових джерел бачимо, що питання професійної підготовки та професійного

становлення майбутніх психологів пропонується розв'язувати роблячи акцент на прикладному характері одержаних знань та через організацію навчальної психолого-педагогічної практики, яка виступає важливим етапом у системі підготовки спеціаліста. Тому, крім формування фахових умінь і навичок, на заняттях предметної підготовки також увага має бути звернута на формування певних професійно-значущих та особистісних якостей у процесі навчання майбутніх психологів. Адже, відзначаємо, що не лише знання та навички, які студент засвоює у вищій школі, а й розвинені характерологічні особливості, які являють складну систему її властивостей, скерованості, емоційних якостей, типологічних особливостей, впливають на його подальше професійне самовдосконалення.

У психологічній літературі запропоновані різні шляхи вирішення питання особистісного та фахового розвитку у процесі професійного навчання та самоактуалізації особистості майбутнього психолога: як елементи освіти практичних психологів у вищому навчальному закладі – самопізнання та самоактуалізація (Г.О. Балл, А.Г. Маслоу, В.О. Михайлова, О.А. Сіляк, Т.В. Скрипченко); застосування різноманітних активних методів та форм навчання: тренінги, ділові ігри, мозковий штурм, інтервізії (О.Я. Митник, О. М. Затворнюк, О. Д. Сафін) та інші.

Самоактуалізація означає тенденцію до реалізації внутрішнього потенціалу, прагнення повністю реалізувати свої потенційні можливості, адже головною метою освіти, вважає дослідник, є допомога людині відкрити себе саму та «стати настільки хорошою, наскільки вона здатна» [5]. Самоактуалізація, на нашу думку, виступає показником глибини реалізації особистості, яка бере початок ще у процесі навчання у ВНЗ. А основним чинником психологічного зростання студентів-психологів є процес професійного навчання у закладі вищої освіти, протягом якого вони отримують знання, досвід, присвоюючи його і трансформуючи в особистісний [1].

Як зауважує О. Митник, важливою є конструктивна взаємодія у підсистемі «викладач-студентство» за допомогою діалогу, взаєморозуміння, співробітництва та рівності позицій, що забезпечує формування знань та умінь на різних рівнях, починаючи від засвоєння теоретичного матеріалу до формування умінь та навичок на семінарських, практичних, індивідуальних заняттях, під час практики, написання дипломних робіт. На практиці з метою формування професійної компетентності дієвими є лекції проблемного характеру, лекції-дискусії, мікровикладання, метод аналізу конкретної ситуації, метод педагогічної гри та рольові ігри. У процесі вивчення навчальних дисциплін «Психоконсультування», «Психокорекція» пропонується застосовувати метод супервізії, який доцільно проводити у межах рольового тренінгу [7]. Успіх у цьому процесі забезпечується через стимулювання інтелектуальної активності, створення на заняттях ситуацій із розмірковування та розв'язування проблемних ситуацій неповних сімей, застосування та програвання конфліктних ситуацій чи випадків, пов'язаних із зазначеною категорією сім'ї.

Під час визначення чинників та методів, які впливатимуть на формування готовності студенів-психологів до роботи з неповними сім'ями, можна визначити семінарські заняття, демонстративні консультації, психологічні тренінги на задану тематику неповних сімей, які могли б проводити самі студенти. Це дозволило б розвивати в них організаторські та інші важливі фахові компетентності. На практичних заняттях варто застосовувати елементи психоконсультування з метою обговорення визначення та розуміння проблем неповних сімей (нормативних та ненормативних криз, батьківсько-дитячих конфліктів, пов'язаних із розлученням, перерозподілом сімейних ролей та функцій та інші). Технологією з формування готовності студентів-психологів до роботи з неповними сім'ями можна вважати соціально-психологічний тренінг, де студенти-психологи мають можливість моделювання сімейних суперечливих ситуацій чи конфліктів та здійснювання пошуку способів їх вирішення. Але складність проведення таких форм роботи у стінах навчального закладу полягає у виділенні часових проміжків та створенні відповідних умов, які ставляться до тренінгових занять. Важливою формою підготовки студентів-психологів для роботи із членами неповних сімей є самостійна робота та самопідготовка до практичних занять, що сприяє формуванню навиків опрацювання літератури, пошуку потрібного матеріалу, систематизації, аналізу та синтезу.

Особливої уваги заслуговує супервізія та інтервізія, які є одними з найефективніших методів оволодіння технікою консультативної діяльності, вдосконалення та відпрацювання навиків психологічної допомоги клієнту та аналіз застосовуваних технік. Для оволодіння низкою умінь та навичок, таких як проведення психодіагностики, ведення консультативного процесу, уміння

слухати, спостереження, аналіз вербальних та невербальних повідомлень, коректності застосування різноманітних прийомів і консультативних моделей – доцільно застосовувати інтервізійну роботу. Серед основних завдань такої роботи можна виділити такі: створення професійного поля та сприятливої атмосфери для обміну досвідом, для підтримки та підвищення професійного рівня членів групи; обмін думками, пояснення ситуації, висловлення учасниками групи своїх поглядів, гіпотез, можливих стратегій надання психологічної допомоги у ситуації, що склалася. Говориться про створення «Студентського Інтервізійного Клубу», метою якого є формування та розвиток в учасників інтервізійного процесу професійно-важливих рис, якостей та вмінь [10]. Саме на такого роду заняттях студенти-психологи можуть навчитися визначати психодіагностичний інструментарій для роботи із членами неповних сімей, оперувати теоретичним матеріалом та практичними навиками, мати змогу зрозуміти сутність психологічних труднощів дітей та дорослих, визначити орієнтири для психологічної допомоги у процесі взаємодії із кризовою категорією сім'ї.

Важливим елементами підготовки студентів-психологів до роботи із членами неповних сімей є залучення студентства до різного роду просвітницької діяльності, виконання індивідуального чи групового науково-дослідного завдання, це можна виконувати як на базі вузу, так і в тісній співпраці із соціальними службами, волонтерськими та громадськими організаціями, у центрах допомоги сім'ям, а також під час послідовного проходження різних видів практики. Для підвищення свого загального культурного рівня, стимулювання творчої активності та набуття навиків взаємодії з різними віковими категоріями дітей пропонуємо майбутнім психологам брати участь чи надавати допомогу в організації культурно-масових дитячих заходах та різних акціях у так званих «День сім'ї» «День родини» та ін.

На нашу думку, особистісно-орієнтованими чинниками, які забезпечуватимуть ефективну взаємодію майбутнього психолога із членами неповних сімей, слугуватимуть: особистісна мотивація та професійна спрямованість; самоідентифікація та висока самоповага; рівень домагань та реалістична «Я – концепція»; критичність та аналітичність мислення; комунікативні уміння й навички; високий рівень саморегуляції, пізнавальної активності, рефлексії та емпатії; позитивні установки щодо взаємодії із кризовою категорією сімей.

Таким чином, ми з'ясували чинники та методи, які сприятимуть теоретичному та практичному пізнанню, ефективному формуванню готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями, а відтак навіть розширили перелік актуальньних та можливих способів підготовки майбутніх психологів. Оптимізація процесу формування готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями має реалізовуватися шляхом створення в студентській аудиторії позитивної психологічної атмосфери, активізації даних педагогічних умов, які підвищать ефективність освітнього процесу у ВНЗ та сприятимуть продуктивній діяльності.

Висновки. За результатами всебічного вивчення проблеми готовності майбутніх психологів до роботи з неповними сім'ями та враховуючи думки дослідників з даного питання, ми вважаємо, що на ефективність формування професійної готовності майбутніх психологів впливатиме забезпечення особистісно зорієнтованої позиції навчання студентів-психологів; передбачення в умовах ВНЗ особистісного росту та самоідентифікації у процесі професійної підготовки; вмотивованість та використання активних методів, засобів та прийомів, які активізують навчально-пізнавальну діяльність студентів та стимулюють до прояву творчого резерву; навчання комунікативності і стимулювання позитивних зрушень та формувань у навиках консультативної роботи за допомогою лекцій-дискусій, рольових ігор, методу кейсів; застосування на практичних заняттях мікровикладання та аналізу конкретних ситуацій, використання у навчальній діяльності соціально-психологічного тренінгу та методів, що забезпечують обмін досвідом та наставництво (інтервізія та супервізія); стимулювання до самостійної, пошуково-дослідницької та навчально-пізнавальної діяльності студентів; залучення до волонтерської роботи та допомоги в організації культурно-масових заходів.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в розробленні психолого-педагогічного інструментарію з питання формування готовності майбутніх психологів до роботи із членами неповних сімей.

Список літератури:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. Київ : Либідь, 2003. 245 с.

2. Гавалешко О.М., Пасніченко В.В., Кривко Т.А. Акмеологія з основами психології кар'єри : навчальний посібник. Чернівці : Рута, 2004.

3. Голосніченко І.П. Використанння матеріалів практики у навчальному процесі : матеріали наук. прак. конф. Київ : НАВСУ, 1993. С. 262–267.

4. Зязюн І. Гуманістична парадигма в освіті. *Вища освіта в Україні: реалії, тенденції, перспективи розвитку. Нова парадигма вищої освіти.* Київ, 1996. Ч. І. С. 8−12.

5. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 352 с. С. 10.

6. Матвієнко О.В., Затворнюк О.М. Професійна підготовка майбутніх психологів як психолого-педагогічна проблема. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки.* 2014. Т. 1. № 1.

7. Митник О.Я. Заняття проблемного характеру у педагогічному ВНЗ як засіб забезпечення конкурентоздатності майбутнього фахівця. *Вища освіта України. Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору»*. 2011. Т. 4.

8. Почебут Л.Г., Чикер В.А. Организационная социальная психология. Санкт-Петербург : Речь, 2000. С. 722–730.

9. Рибалка В.В. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи : монографія / за ред. І.А. Зязюна. Київ : Віпол, 2000. 626 с.

10. Сафін О.Д., Журавель А.В. Інтервізія як засіб підготовки практичного психолога до здійснення консультативної роботи. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. С. 218–257.

11. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки. Навчальний посібник. Київ : Академвидав, Альма- матер. 2006. 94 с.

12. Чепелєва Н.В. Психологічна служба у вищих закладах освіти. *Практична психологія та соціальна робота : наук.-практ. та освітньо-метод. журнал / за ред. М.Л. Губенко.* 2001. № 6. С. 2–4.

Pastoshchuk G.D. FACTORS AND WAYS OF ENSURING THE FORMATION OF READINESS OF FUTURE PSYCHOLOGISTS TO WORK WITH SINGLE-PARENT FAMILIES

The article considers personality-oriented factors that contribute to the formation of professionally significant personal qualities and characteristics that determine the formation of the readiness of future psychologists to work with single-parent families. A necessary prerequisite for the development of a future psychologist in higher education is the formation and development of creative potential, critical and flexible thinking, professional competence, professionally significant qualities and skills that will ensure effectiveness in professional interaction of a practicing psychologist with members of single-parent families.

Psychological and pedagogical ways and subject conditions are substantiated, which model "real situations" and provide the formation of the necessary personal qualities and professional skills for the effective formation of readiness of future psychologists for professional activities with single-parent families, namely: improving the theoretical training of psychology students, emphasizing the applied nature of the acquired knowledge; organization of learning content based on the use of active methods; bringing the learning process closer to real working conditions; involvement of future psychologists in various kinds of active independent and psychological-educational activities, deepening and consolidation of acquired knowledge through self-organization; inclusion of students in cooperation with public organizations, children's services for a clearer picture of the problems of single-parent families; development and strengthening of a complex of professional and cognitive motives of future psychologists and stimulation to transformation of educational motives into professional ones. That is, the acquisition of knowledge not only for the delivery of theoretical material or practical training but for their deep realization, understanding of their fundamental importance for further professional growth and effectiveness in practice.

Key words: *personal qualities, factors, psychological and pedagogical ways, competencies, training of psychologists.*

УДК 159.923:316.61]:130.1
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/23

Смольська Л.М.
Національний університет водного господарства та природокористування

ПСИХОЛОГІЧНО-ДУХОВНИЙ СКЛАДНИК ЗДОРОВОЇ СЕКСУАЛЬНОСТІ МОЛОДІ

Розглянуто деякі теорії здоров'я та сексуальності та запропоновано на їх основі поняття здорової сексуальності. Воно ґрунтується на концепції здоров'я як нормального психосоматичного стану та здатності особи оптимально задовольняти свої матеріальні та духовні потреби. Важливим рівнем здоров'я є психологічний, що реалізується як здатність свідомо долати перешкоди та відновлювати гармонію. Сексуальність визначена як складний соціокультурний феномен, отже, фактори впливу на сексуальність різноманітні. Найважливішим потенційним ресурсом здорового благополуччя є бажання особи бути цінною і такою, яку повністю приймають як значиму в соціальному оточенні. Сексуально здорова людська поведінка залежить від певного рівня гормонів, від статевого, емоційного, комунікативного досвіду. Духовним мотивам особистості відповідає образ творця блага з любов'ю в серці. Здорова сексуальність особистості, яка на шляху розвитку в контексті локальних та глобальних викликів, – не результат еволюційного процесу. Це усвідомлена психотілесна активність із ціннісними культурними ідеалами. Оскільки сексуальна поведінка має в основі вроджену та набуту складові частини, зроблено припущення, що набута містить психологічні та духовні елементи. Використовуючи наукові джерела, було виявлено фактори впливу на здорову сексуальність. Було застосовано тестове дослідження для уточнення вчительських думок та ставлень до цієї теми. Було виявлено, що грантові освітньо-профілактичні програми не завжди відповідають українським ціннісним пріоритетам емоційної близькості, ніжності, спонтанності та любові. Авторка пропонує напрямки сприяння розвитку сексуально здорової особистості на основі вибраних психологічних та духовних елементів. Одним із засобів має бути мистецтво – його зразки, ретельно відібрані професіоналами та інтегровані в шкільну програму. Запропоновано структуру психологічно-духовної складової ресурсів здорової сексуальності. Авторський варіант містить шість елементів; вони можуть бути використані для створення відповідної моделі експериментальної освітньої програми.

Ключові слова: *джерела сексуального благополуччя, соціокультурні чинники сексуальності, духовні цінності, напрямки розвитку, здорова сексуальність.*

Постановка проблеми. Сексуальна поведінка і відповідні настанови молоді залежать від історичної епохи. Старші покоління в родині нинішньої української молоді жили в радянських умовах ідеологічного відчуження від задоволення та особистого щастя. Тема сексуальності не була доступна, саме явище сексуальної природності не тільки не вважалось цінністю, а навіть тлумачилось як аморальне і не гідне «хорошої» людини. Така подвійна соціальна мораль завдала шкоди кільком поколінням. Про це свідчать від класиків психоаналізу до сучасних представників психодинамічного підходу в соціальній психології: З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Г. Олпорт, К. Левин, Р. Вудвортс, В. Райх, К. Платонов, Л. Божович та інші.

Сучасні тенденції щодо сексуальності хитнуло в інший бік. Якщо раніше подвійна мораль не схвалювала сексуальної природності в людині, то сучасний глобальний маркет готовий вбачати та штучно створювати сексуальний потяг, відверто натякаючи на «дорослу сексуальність» там, де її по факту немає. Так намітилась тенденція сексуалізації товарів, зокрема дитячих. Сексуалізація дівчат та жінок стала стійкою традицією в рекламному бізнесі. У свою чергу, серед молоді спостерігається така тенденція: поняття здорової норми підміняється поняттям сучасної норми. Молоді люди, яким дуже рано дають дозвіл на секс (аби лишень безпечний), потрапляють у неприємну психологічну ситуацію – старше покоління більше не передає свої цінності молодшому, а власні ідеали не встигають сформуватись під навалою інформаційної індустрії. Порушена сексуальна сфера, збіднена за рахунок психологіч-

ного та духовного компонентів, зведена до біологічного інстинкту, стає і наслідком, і джерелом невротизації. Про це говорить статистика захворюваності, залежностей, суїциду, кримінальності, патології репродуктивних функцій в Україні [1]. Шляхи сприяння розвитку психічно та сексуально здорової людини – задача суспільства. Відповідна місія – на науково-академічних структурах, психологічних та соціальних службах, на просвітницьких громадських організаціях. Для її реалізації потрібна державна програма, а для її розробки потрібна змістова модель.

Дані матеріали містять аналіз наукових теоретичних джерел та емпіричних досліджень. На їх основі запропоновано структуру психологічно-духовної складової частини здорової сексуальності; із цієї структури може бути розроблена модель та програма сприяння розвитку здорової сексуальності молоді.

Аналіз наукових досліджень. М.З. Вацик та Є.Ц. Ясинська вивчали статеве та репродуктивне здоров'я української молоді та прийшли до висновку, що сучасний стан здоров'я підлітків та юнаків потребує прийняття на загальнодержавному рівні національної програми виховання здорового способу життя, в тому числі статевого здоров'я як одного із стратегічних напрямків розвитку людських ресурсів України [2]. Н.С. Русіна, вивчаючи особливості психосексуального розвитку сучасних українських школярів, виявила, що широкий доступ до не завжди адекватної віку інформації, відсутність у більшості родин важелів духовного і сексуально-етичного впливу на психіку підлітків призводить до деформації їхнього сексуального розвитку, зокрема до ранніх статевих контактів та подальшої психологічної травматизації [3].

У науковій літературі найчастіше аналізуються проблеми відхиленої поведінки й збиткових соціально-психологічних сценаріїв. Західні практики просувають освітні програми, що акцентовані на розвитку готовності підростаючої людини до власних сексуальних проявів та прийняття таких проявів в інших. Однак уявлення про здорову сексуальність у західних науковців та у вітчизняних відрізняються в силу різниці історичного духовного досвіду й автентичних ціннісних пріоритетів. Українська концепція здорової сексуальності для системного упровадження в освіту не розроблена, експертно не вивірена й нормативно не регулюється.

Мета статті – дослідити психологічно-духовний компонент здорової сексуальності та змоделювати його структуру. Для досягнення мети потрібно вирішити кілька **завдань**:

1) визначити на основі аналізу науково-практичних джерел психологічний зміст поняття «здоров'я» й «сексуальність» та синтезувати їх у цілісне понятійне утворення «здорова сексуальність» із відповідним смисловим наповненням;

2) проаналізувати психологічні чинники, що впливають на сексуальну поведінку сучасних підлітків та молоді, в тому числі на основі опитування педагогів;

3) окреслити шляхи сприяння розвитку здорової сексуальності особистості.

Виклад основного матеріалу. Здорова сексуальність як предмет дослідження асоціюється із двома ключовими поняттями, на перетині яких виникає ціннісний соціально-психологічний феномен. Поняття здоров'я І. Попеску визначає як нормальний психосоматичний стан і здатність людини оптимально задовольняти систему матеріальних і духовних потреб [4]. А.Я. Іванюшкін вважає здоров'я «стратегією життя», тобто психологічною характеристикою особистості, а не показником біологічної функціональності організму [5]. Він виділяє три рівні здоров'я: 1) біологічний, що ґрунтується на регуляторних рефлексах та гормональному забезпеченні адаптації і т.п.; 2) соціальний, що відображує здатність до стосунків та рольової відповідності; 3) особистісно-психологічний, що проявляється у свідомому подоланні перешкод для встановлення або відновлення гармонії.

Група вчених з Єгипту дослідила індикатори перспективного розвитку нормальної та відхиленої сексуальності в дітей від 2 до 12 років через ставлення до них збоку найближчого соціального оточення. Вони спостерігали за інтерпретацією матерів сексуальної поведінки їхніх дітей, провівши опитування серед жінок різних регіонів та різної культури. Негативні інтерпретації матерів та системне незадоволення синами та дочками спостерігались найчастіше в неповних сім'ях із низькими доходами та низьким освітньо-культурним рівнем. За спостереженням авторів це створювало перспективу майбутніх психосексуальних порушень у неповнолітніх осіб [6]. О.С. Огаркова системно дослідила сексуальність як багатоаспектний і полікомпонентний феномен. Дослідницею було приділено увагу сексуальному сценарію і акумуляції сексуального стимулу, що спричиняє сексуальне збудження [7].

Антропологи, вивчаючи розвиток людини у філогенезі, дістались висновку: збільшення площі

кори великих півкуль завдяки мові й суспільній культурі суттєво відрізняє сексуальність людини від статевої інстинктивної поведінки тварин, яка переважно забезпечується лише стовбуром мозку. Класик психотілесності А. Лоуен визначає сексуальність як специфічне звертання та відповідь тіла на запрошення до невербальної комунікації, що опосередковується знаннями та ціннісними ставленнями людини [8]. Казімеж Обуховський наголошує на насолоді психофізіологічних контактів, збагачених еротизмом, на який не здатна жодна тварина [9] Л. Акімова та інші прихильники такого бачення вважають, що еротизм поєднує в собі гормональні імпульси й реакції, з одного боку, соціальні відносини та суспільно закріплені стереотипи – з іншого [10]. Автор багатьох масштабних досліджень сексуальності, Мастерс характеризує сексуальність як складне соціокультурне явище, що охоплює різні сфери психічного життя людини: відчуття, переживання, емоції, уяву, думки, мотиви, дії, вчинки – все те, що супроводжує її активність [11].

Вужчі понятійні окреслення зустрічаємо в соціально-психологічних дослідженнях В.А. Гупаловської, Стрілець Н., Р. Коллінз, Б. Берельсон, Г. Стейнер та ін. Ці автори зосередили увагу на статево-рольовій ідентичності та стереотипах, з нею пов'язаних [12].

Н.Ю. Іванова пропонує в якості моделі сексуальності її структурні ієрархічні складові: біологічну, психологічну, соціальну, поведінкову, клінічну і культурну [13]. Біологічний аспект у вигляді гормонального забезпечення впливає на психологічний фон – емоційні стани та думки. Біопсихологічний комплекс, зокрема, проявлений через активність дзеркальних нейронів, сприяє щільнішим соціальним контактам та довірі в сексуальному партнерстві. Закріплені соціальні ролі чоловіка, жінки задають патерни сексуальної поведінки мужності та жіночності – вони взаємодоповнюються в гетерогенній парі. Завдяки збереженій здоровій сексуальності людина здатна за умов свідомої опори на неї швидше подолати психосоматичні негаразди.

І. Кон головними мотивами сексуальної поведінки вважає бажання бути визнаним, подобатись, привертати позитивну увагу, бути обраним посеред інших та високо оціненим. Незадоволеність такої потреби особливо гостро відчувається в підлітково-юнацькому віці, адже дитина швидко змінюється, стає конфліктною і «незручною». Якщо особистість у підлітковому періоді зустрічає в оточенні розуміння й підтримку, якщо задоволена своєю «рейтинговістю», то вона не вдається до компенсуючих сексуальних відхилень. Мастурбація тоді має не нав'язливий характер, а епізодичний. Замість донжуанства у хлопців та німфоманії у дівчат в одному варіанті та ізоляції чи агресії до протилежної статі – в іншому, існує перспектива глибоких стійких стосунків у психосексуальному партнерстві. Така людина здатна на створення сім'ї та професійну самореалізацію. Якщо в підлітково-юнацькому віці задоволена потреба бути цінним та визнаним, то прояви садизму, мазохізму, педофілії тощо ніколи не будуть властиві цій персоні. Особистість, зігріта душевним теплом, проявляє себе через здорову сексуальну поведінку – такий логічний висновок І. Кона [14].

Рушієм здорової сексуальності та психічної енергії в цілому, за З. Фрейдом, є «сила потягу» [15]. Термін «сексуальна збудливість», що позначає умову здорового процесу, відображує готовність людини індивідуальним поведінково-еротичним чином реагувати на ситуації потенційної енергетичної джерельності та ініціювати їх. Така поведінка згідно з феноменологічним напрямком у психології може бути зумовлена не тільки гормональним статусом організму. а й емоційним, комунікативним досвідом особистості, її духовними мотивами бути творцем блага, любити світ. У момент сексуально-еротичного збудження зрілої особистості усі вищезгадані зумовленості сходяться в один акорд. Стратегії сексуальної поведінки в сучасному європейському контексті беруться від батьків лише частково, основні знання діти отримують в освітніх закладах у вигляді інструкцій та популярної інформації з науково-технологічними і статистичними даними. Мистецтво з його духовними ідеалами могло би бути в українській освіті ще одним гідним джерелом розвитку здорової сексуальності, бо воно викликає сильні переживання; ті, у свою чергу, здатні формувати та суттєво змінювати внутрішні поведінкові програми.

Природна здорова сексуальність реалізується в коханні, де є місце ніжності та спонтанності. Таких зразків, як свідчить опитування у 2020 році студентів НУВГП під час вивчення ними вибіркової авторської дисципліни «Психологія здорової сексуальності», дітям та підліткам бракує в найближчому оточенні. Цю тезу з 50-ти опитаних підтвердили 46 студентів (92%) повністю та 4 (8%) – частково погодились. Усі 100% студентів різних спеціальностей визнали, що неприпустимо зводити сприяння розвитку здорової сексуальності лише до інформування про фізичну безпеку

(користування презервативами), до знань з біології та правових форм регулювання стосунків.

Під час вивчення дисципліни молоді люди співставляли свій досвід з інформацією рекомендованих джерел, а потім обговорювали важливі питання в групі. У дискусійному форматі в результаті сократівського діалогу студенти сформулювали тезу: любляча творча людина у своїх взаєминах із світом відрізняється від особи, що боїться наслідків невчасної вагітності та набуття статевим шляхом хвороб. Відрізняється вона і від «технічно» вмілих осіб, яких озброїли на тренінгах «рецептами» маніпулювати у партнерстві.

У результаті вивчення дисципліни студенти відобразили таке: любляча творча особистість бажає дарувати приємність іншій людині; вона щиро спонтанна; тонко відчуває тіло та емоції партнера як свої; важливим внеском у розвиток здорової сексуальності є поетизація і романтичність стосунків, що для юних осіб є важливою культурною, а не самочинною фазою повноцінного психосексуального розвитку.

Студенти без заперечень прийняли інформацію про те, що сексуальна привабливість збагачується розумовою креативністю, що, зокрема, проявляється в партнерському генеруванні та сприйманні жартів [16]. Як ідеал було позначено, що взаємна відповідність у парі важлива на всіх рівнях: на функціонально-секреторному, на емоційно-почуттєвому і на духовному. Духовний рівень був конкретизований як відчуття себе креативним творцем життя, творцем та дзеркалом любові.

Створення умов розвитку здорової сексуальності в молодих людей починається дуже рано – з материнського вміння любити своїх дітей, інакше, як свідчать біографічні дослідження групи осіб сексуальної злочинності, з них можуть вирости збоченці [17]. Психологи мають проводити просвітницьку роботу серед батьків та робити тактовні внески в психосексуальні сімейні стосунки.

Це особливо актуально, бо інформаційне середовище, в тому числі віртуальне як фактор впливу на стратегії сексуальної поведінки, стало набагато агресивнішим та відчужуючим від природної ніжності й спонтанності в порівнянні із середовищем, у якому виховувалось старше покоління. Про це свідчить проведене нами опитування педагогів у 2019 році в РОІППО: 84% підтвердили тезу повністю, 16% – погодились частково. Серед тих, хто погодився, 96% були люди старше 45 років. Опитування, організоване в рамках лабораторії психології освітнього професіоналізму, проведене шкільними психологами в Костопільському та Здолбунівському районах Рівненської області, показало: ще зберігається настанова на так звану «незручність» теми не лише серед батьків, а й серед педагогів. Це повністю підтвердило 68% респондентів, частково погодились – 13%, не погодились – 19%. При цьому 92% тих, що відчувають незручність в обговоренні теми сексуальності, – освітяни віком 45 і старше років. Для школярів, на думку опитаних, сексуальна тематика – не табу: підлітки, юнаки та дівчата все важливе на тему сексу легко знаходять в Інтернеті. Із цим твердженням повністю погодились 49% опитаних педагогів; 22% погодились частково; решта, 29%, категорично не погодились.

У бесіді освітяни свідчили, що громадські організації поширюють серед дітей брошури, комікси, відеофільми та мультики такого змісту, який частково суперечить традиційним українським цінностям. Навіяні ставлення, фіксовані страхи та підозрілість – далеко не весь перелік наслідків, що можуть негативно вплинути на психосексуальний розвиток дитини, якщо тільки такими заходами обмежуватись. На грантові кошти створюється продукція для масового розповсюдження
про СНІД/ВІЛ, аборти, венеричні захворювання, «домашнє насильство», в тому числі сексуальне, та засоби запобігання йому. Дітям стала доступна інформація про «гендерну нерівність» й права на «рівність чоловіків і жінок в усьому», на одностатеві сексуальні стосунки й шлюби; інформація про унормовану в багатьох європейських країнах можливість обирати собі стать. Разом із буклетами про менструацію та гігієнічними пакетами для дівчат підліткам роздають презервативи та вчать ними користуватись. Така розширена «просвітницька» політика не знаходить одностайного схвалення, як свідчили педагоги в бесідах, не лише на наших теренах, а й у деяких європейських країнах, зокрема в сусідній Польщі, яка вже відмовляється від Стамбульської Конвенції [18]. Багато положень цього документу є несумісними із християнськими духовними настановами, про що висловлюються представники різних християнських конфесій у ЗМІ.

Проведене науково-теоретичне та емпіричне дослідження дозволило змоделювати психологічно-духовну складову частину розвитку здорової сексуальності дітей та молоді. У неї увійшли такі елементи:

1) знання природності своєї та протилежної статі; усвідомлення природності гетерогенного партнерства;

2) самодизайн як неперервний відкритий творчий процес на основі вродженої статевої природності, духовної цінності любові та свідомого подолання перешкод у стосунках;

3) знання та розуміння механізмів здорового психотілесного розвитку дітей-підлітків-юнаків батьками й педагогами та вміння толерантно ставитись до цих проявів;

4) позитивний образ «Я» дівчини чи хлопця та відповідні проекції на людей і світ як результат ставлення батьків із любов'ю й повагою до дитини;

5) естетично-еротичний смак, сформований на найкращих зразках мистецтва;

6) збагачений арсенал внутрішньої та зовнішньої поведінки: ніжність, чуйність, милування, творча спонтанність, уважність, великодушність.

Висновки. Учені виділяють два важливих компоненти у статевому поведінковому патерні – біологічний фіксований і психологічно-поведінковий набутий. Обидва є вкрай важливими для розвитку здорової сексуальності молодих людей.

Людина в сексуальності має широкий діапазон варіативності траєкторій розгортання біологічних та психологічних програм відповідно до її оточення, в тому числі інформаційного. Особливої ваги в сучасних умовах інформаційно-ринкових маніпуляцій та небезпек набувають духовні чинники взаємодії людини зі світом.

Здорова сексуальність особистості, яка перебуває на шляху розвитку в умовах глобальних та локальних викликів, має бути спрямована на творчість та інтеграцію відповідно до ціннісних ідеалів національної культури.

Перед українською освітою постала стратегічна місія – створювати умови для навчання любити протягом життя. Це навчання як генеральний орієнтир сприятиме реалізації ідеї розвитку сексуальної культури на основі прищеплення духовних цінностей у підростаючого покоління.

Перспектива подальших досліджень. Потрібна експертами розроблена та вивірена національна модель здорової сексуальності з урахуванням всіх факторів, вигод та ресурсів. Запропонована у статті структура психологічно-духовної складової частини здорової сексуальності дозволяє розробити навчально-тренінгову програму для психологів, які працюватимуть із батьками та педагогами в питаннях психосексуального розвитку дітей та формування в них духовних основ міжстатевих стосунків.

Список літератури:

1. Мельник П.С., Дзюба О.М., Кудренко М.В., Дудник С.В., Чепелевська Л.А., Слабкий Г.О. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідеміологічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2017 рік. Київ, 2018. 458 с.

2. Вацик С.З., Ясинська Є.Ц. Статеве та репродуктивне здоров'я молодих громадян України. *Клінічна та експериментальна патологія.* Т. 18, № 3(69), 2019. С. 22–26. DOI:10.24061/1727-4338.XVIII.3.69.2019.266.

3. Русіна С.М. Особливості психосексуального розвитку сучасних школярів. *Клінічна та експериментальна патологія*. 2017. Т. 16, № 1. С. 128–131. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/kep_2017_16_1_30.

4. Попеску І.К. Еволюція проблеми здоров'я людини в античній філософії і медицині. Львів : Тексти лекцій, 1993. С. 71.

5. Іванюшкін А.Я. «Здоров'я» і «хвороба» в системі ціннісних орієнтацій людини. *Валеологія*. 1982. № 1. С. 49–58.

6. Kholoud Ahmed Ali Ibrahem1, Marwa Esameldin Ahmed ElRefaie Khamis2, Zeinab Mohamed Ahmed Ali2, Ghada Refaat Amin Taha2 * and Ghada Ibrahem Gad3. Understanding Sexual Behaviour in a Sample of 2 to 12 Years Old Egyptian Children. *Journal of Childhood & Developmental Disorders* ISSN 2472-1786. 2020, Vol. 6 No. 1:3.

7. Огаркова Е.С. Сексуальность как психологический феномен. *Вестник науки и образования*. № 6(30). 2017. URL : http://scientificjournal.ru/images/PDF/2017/VNO-30/seksualnost-kak-psikhologicheskij.pdf.

8. Лоуэн А. Психология тела: биоэнергетический анализ тела. Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2004. С. 107.

9. Обуховский Казимеж. Психология влечений человека. Москва : Прогресс, 1971, 249 с.

10. Акимова Л.Н. Психология сексуальности. Одесса : СМИЛ, 2005. С. 254.

11. Мастерс У.Г. Основы сексологии (HUMAN SEXUALITY). Москва : Мир, 1998. 342 с.

12. Гупаловська В., Стрілець Н. Психологічні особливості сексуальних установок молоді. *Збірник наукових праць. Психологічні науки*. Том 2. Випуск 10(91). 2013. С. 89–94.

13. Иванова Н.Ю. Психологические аспекты понятия «сексуальность». *Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin).* 2013. № 11(139). С. 81–86.

14. Кон И.С. Междисциплинарные исследования. Социология. Психология. Сексология. Антропология. Ростов н/Д : Феникс, 2006. 608 с. (Серия «Высшее образование»). ISBN 5-222-08626-7.

15. Зигмунд Фрейд. Очерки по теории сексуальности. Издательство АСТ, 2006. 288 с.

16. Liana S. E., William Hurwitz, Debra Lieberman. Sex Differences in Preferences for Humor: A Replication, Modification, and Extension. *Evolutionary Psychology.* www.epjournal.net. 2015. 13(1): 167–181. DOI link: https://doi.org/10.1177/147470491501300110.

17. Семерикова А.А., Новгородцев В.М. Роль психосексуального развития в формировании насильственной сексуальной мотивации. *Психология и Психотехника*. 2019. № 3. С. 29–44. DOI: 10.7256/2454-0722.2019.3.29083. URL : https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=29083.

18. Рада Європи про запобігання насильства жінок та боротьбу із цими явищами (Стамбульська Конвенція). Київ : К.І.С. 2014 р.

Smolska L.M. PSYCHOLOGICAL-SPIRITUAL COMPONENT OF YOUTH'S HEALTHY SEXUALITY

Here are considered some theories of health and sexuality and on their bases the concept of healthy sexuality is proposed. It is based on the concept of health as a normal psychosomatic state and the ability of a person to meet optimally the system of material and spiritual needs. The important level of health is psychological one, which is revealed as the ability to overcome obstacles consciously and to restore the harmony. Sexuality is defined as a complicated socio-cultural phenomenon, so the factors which influence sexuality are diverse. The most important potential source of healthy well-being is a person's desire to be valuable in social surrounding. Sexually healthy human behavior depends on the definite hormonal status and sexual, emotional, communicative experiences. It is appropriate to spiritual motives of the personality to be the creator of goodness with love in the heart. Healthy sexuality of a personality who is on the path of development in the context of global and local challenges – is not the result of evolutionary processes. It is conscious psycho-bodily activity with the valuable cultural ideals. As sexual behavior has an innate and acquired components, it is assumed that the acquired one contains psychological and spiritual elements. By using some scientific sources, the factors which influence the development of healthy sexuality were defined. A clarifying test survey of educators was conducted in order to clear up teachers' thoughts and attitudes to the topic. It was found out that grant educational and prevention programs do not always meet the Ukrainian value priorities of emotional intimacy, tenderness, spontaneity and love. The authoress proposes directions to promote the development of a sexually healthy personality on the basis of selected psychological and spiritual elements. One of the meanings should be samples of art, carefully selected and integrated into school curricula by professionals. Here is offered the structure of psychological-spiritual part of healthy sexuality sources. The author's variant consists of six elements; they can be used for making an appropriate model and experimental educational program.

Key words: *sources of sexual well-being, socio-cultural factors of sexuality, spiritual values, directions for development, healthy sexuality.*

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ; ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/24

Дроздова Л.В.
Харківський національний університет внутрішніх справ

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОЗУМНОСТІ ЗІ СХИЛЬНІСТЮ ДО РІЗНИХ ВИДІВ БРЕХНІ В КОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВІСТІВ

Стаття презентує результати емпіричного дослідження взаємозв'язку психологічної розумності та схильності до брехні у злочинців-рецидивістів корисливого типу. Розкрито теоретичний зміст феномену психологічної розумності. Підкреслено значущість вивчення взаємозв'язку брехливості як сутнісної риси злочинців-шахраїв та психологічної розумності, специфіка взаємодії між якими наддасть можливість фахівцям виправних закладів специфікувати відповідні психокорегувальні програми для означеної категорії засуджених.

У дослідженні було використано «Структурно-функціональний опитувальник брехливості» І. Церковної, опитувальник «Види брехні» І. Шкуратової та опитувальник «Шкала психологічної розумності» М. Новікової та Т. Корнілової. Статистичний аналіз отриманих даних здійснювалася з використанням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена. До вибірки увійшли 53 засуджених, які відбували покарання за злочини, пов'язані з шахрайством. За допомогою процедури кластерного аналізу за принципом «ближніх сусідів» на ґрунті даних, отриманих за методикою І. Церковної, було виділено дві групи досліджуваних. Першу групу склали 22 особи, до другої групи увійшов 31 досліджуваний.

Встановлено, що злочинці – рецидивісти корисливого типу демонструють відмінності у структурі взаємозв'язків між схильністю до різних видів брехні та психологічною розумністю відповідно до специфіки брехливості. У групі засуджених, які використовують брехню для приховування власної нещирості, психологічна розумність більш активно взаємодіє зі схильністю до використання різних типів брехні та виступає її ресурсом щодо скоєння кримінального діяння. У засуджених, які демонструють брехливість як засіб підтвердження власної незалежності, психологічна розумність виявляє зі схильністю до різних видів брехні меншу кількість взаємозв'язків, зміст яких відбиває певну «бруталізацію» брехні й самопред'явлення брехуна. Зазначається, що криміналізація особистості зумовлює специфічну деформацію психологічної розумності, яка, в першому випадку, забезпечує варіативність використання різних видів брехні та виступає одним із чинників формування асоціальної ресурсності, у другому – звужує діапазон різновидів брехні, але урізноманітнює її мотиви за умови налаштованості шахраїв на новий досвід та зміну поведінки без гарантії успіху.

Ключові слова: *брехливість, види брехні, психологічна розумність, виправні установи, корисливі злочинці, рецидивісти, шахрайство.*

Постановка проблеми. Якість інформаційного простору відіграє неабияку роль у формуванні суспільної думки, тому це зумовлює необхідність постійної перевірки на її правдивість. Прикро, що досить часто за допомогою брехні відбувається маніпулювання свідомістю людей, що призводить до різноманітних негативних наслідків. Ще недостатньо вивченими є питання особистості брехуна, його уміння та алгоритм передачі невірної інформації, яку він використовує для своєї корисливої вигоди. Усе частіше в ЗМІ лунають репортажі, які розповідають про скоєння злочинів та шахрайських схем із метою отримання матеріальних цінностей, заволодіння чужим майном тощо. Головним інструментом у даних правопорушеннях виступає брехня, яку

вміло використовують у своїй діяльності шахраї. Отже, дослідження такого аспекту особистості злочинця-шахрая, як схильність до брехні та її психологічних детермінант, виступає актуальним дослідницьким завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених чітко спостерігається інтерпретація даного поняття через аналіз внутрішнього світу особистості, її думок та переживань, здатності до самоаналізу та саморозуміння. Так, О. Путіловою та О. Віндекер психологічна розумність (Psychological Mindedness) розглядається «як стійка особистісна характеристика, що впливає практично на всі сфери життя людини (особисту, сімейну, навчальну, професійну і т.д.) [1, с. 176].

О. Тучіна вважає, що психологічна розумність «Psychological Mindedness» схожа за своїм значенням із психологічним конструктом «саморозуміння». Авторка зазначає, що цей англомовний термін перекладається «як психологічний склад мислення», тобто авторка наголошує на тому, що це певна концепція, яка описує індивідуальну здатність людини спостерігати і описувати своє внутрішнє психічне життя, пов'язувати зовнішні і внутрішні події, схильність до самоаналізу, самоспостереження» [2].

У зарубіжній літературі доволі часто можна зустріти визначення психологічної розумності, запропоноване С. Аппельбаумом. Вчений вважає, що дане поняття потрібно трактувати «як здатність особистості налагоджувати зв'язки між власними думками та почуттями» [3, с. 36]. С. Аппельбаум впевнений, що дане самопізнання допоможе віднайти сенс життя і покращить розуміння себе за чотирма ознаками: когнітивні здібності, інтуїція, цікавість до навколишнього світу та спрямованість особистості.

Погоджуємося з думкою К. Мазур, яка дотримується точки зору, що психологічна розумність проявляється в готовності особистості до змін, у мотивації у взаєминах з іншими та схильності до рефлексії [4, с. 147].

Однією з важливих характеристик особистості, як констатує Я. Пономаренко, є психологічна розумність, яка «відображає ступінь доступності людині її внутрішнього досвіду, змісту переживань, наскільки вони їй цікаві» [5, с. 276].

О. Санніков та А. Саннікова атрибутом розумності вважають обдуманість дій і вчинків, прояв розважливості, розуму особистості [6, с. 121].

Психологічна розумність віддзеркалює зацікавленість суб'єкта в аналізі свого внутрішнього світу в афективному та інтелектуальному вимірах, що, за думкою науковців, має значущий терапевтичний потенціал і сприяє позитивним психологічним змінам як у процесі корекції, так і в буденному житті [7].

Отже, актуальними в цьому сенсі є вивчення взаємозв'язку брехливості як сутнісної риси злочинців-шахраїв та психологічної розумності, специфіка взаємодії між якими дасть можливість специфікувати відповідні психокорегувальні програми для означеної категорії засуджених.

Мета дослідження – встановити взаємозв'язки схильності до різних видів брехні та психологічної розумності в корисливих злочинців-рецидивістів, які відбували покарання за злочини, пов'язані з шахрайством.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленої мети нами було проведено емпіричне дослідження взаємозв'язків брехливості з психологічною розумністю в корисливих злочинців-рецидивістів.

Вибірку склали 53 злочинці-рецидивісті, які відбували покарання за злочини, пов'язані з шахрайством.

За допомогою процедури кластерного аналізу за принципом «ближніх сусідів» на ґрунті даних, отриманих за методикою І. Церковної «Структурно-функціональний опитувальник брехливості», було виділено дві групи досліджуваних. Авторка визначає брехливість як індивідуально-психологічну особливість особистості, яка полягає у спотворенні інформації, виявляє себе в операціональній та змістовній сферах й характеризується широким діапазоном варіативності [8, с. 47].

Першу групу, центральною характеристикою якої виступає брехливість, спрямована на приховування власної нещирості, склали 22 особи, до другої групи, для якої брехливість є засобом демонстрації декларованої незалежності, увійшов 31 досліджуваний.

За допомогою опитувальника «Види брехні» І. Шкуратової ми визначали ступінь прояву різних видів брехні. Опитувальник вміщує в себе 48 питань, які формують 7 шкал: етикетна брехня, брехня на благо, брехня-фантазія, брехня-виправдання, брехня-замовчування, брехня-плітка, брехня-самопрезентація, а також шкалу «Мотиви брехні» [9].

Також у дослідженні було застосовано опитувальник «Шкала психологічної розумності», авторками якої є М. Новікова та Т. Корнілова. Даний діагностичний інструмент дозволяє нам

оцінити внутрішню картину особистості, її переживання та почуття. Даний опитувальник містить 45 питань, які складають 5 шкал: зацікавленість у сфері переживань; доступність переживань; користь від обговорення переживань; бажання і готовність обговорювати переживання; відкритість новому досвіду [7].

Статистичний аналіз отриманих даних здійснювалася з використанням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена.

Проведене дослідження дозволило виявити характерні особливості структури взаємозв'язків між видами брехливості та складовими частинами психологічної розумності у двох групах корисливих злочинців-рецидивістів, які відрізняються за характером брехливості, як було зазначено вище (табл. 1 та 2).

У першій групі визначено значущий додатний взаємозв'язок між шкалами «Доступність переживань» та «Мотиви брехні» ($r = 0,642$, $p \leq 0,01$). Крім того, було встановлено, що у цій групі шкала «Користь від обговорення переживань» додатньо корелює на значущому рівні з такими видами брехні, як «Брехня-фантазія» ($r = 0,554$, $p \leq 0,01$) та «Брехня-виправдання» ($r = 0,763$, $p \leq 0,001$), шкала «Бажання і готовність обговорювати переживання» виявляє значущі додатні взаємозв'язки з такими видами брехні, як «Етикетна брехня» ($r = 0,549$, $p \leq 0,01$) та «Брехня-самопрезентація» ($r = 0,580$, $p \leq 0,01$). Остання, разом із таким видом брехні, як «Брехня на благо», на значущому рівні додатньо корелює зі шкалою «Відкритість новому досвіду» (відповідно $r = 0,659$, $p \leq 0,01$ та $r = 0,623$, $p \leq 0,01$).

У другій групі корисливих злочинців встановлено два від'ємних значущих взаємозв'язки між такими видами брехні, як «Брехня на благо» та «Брехня-самопрезентація» і шкалою «Відкритість новому досвіду» (відповідно $r = -0,463$, $p \leq 0,01$ та $r = -0,458$, $p \leq 0,01$), яка, у свою чергу, додатньо корелює на значущому рівні зі шкалою «Мотиви брехні».

Зміст виявлених взаємозв'язків свідчить про те, що в першій групі поглиблення розуміння

Таблиця 1

Взаємозв'язки видів брехливості із психологічною розумністю в першій групі корисливих злочинців-рецидивістів (r)

Шкали	ЗСП	ДП	КОП	БГОП	ВНД
Етикетна брехня	0,329	0,318	0,208	0,549*	-0,401
Брехня на благо	0,142	-0,134	-0,201	0,411	0,623**
Брехня-фантазія	0,113	0,199	0,554*	0,226	0,103
Брехня-виправдання	0,406	0,321	0,763**	0,249	0,215
Брехня-замовчування	0,336	-0,147	0,142	0,108	0,094
Брехня-плітка	0,159	0,299	0,169	0,206	0,354
Брехня-самопрезентація	0,212	0,403	0,090	0,580**	0,659**
Мотиви брехні	0,248	0,642**	0,107	0,186	0,085

Примітки: ЗСП – зацікавленість у сфері переживань; ДП – доступність переживань; КОП – користь від обговорення переживань; БГОП – бажання і готовність обговорювати переживання; ВНД – відкритість новому досвіду. * – рівень значущості ≤ 0,01; ** – рівень значущості ≤ 0,001

Таблиця 2

Взаємозв'язки видів брехливості із психологічною розумністю у другій групі корисливих злочинців-рецидивістів (r)

Шкали	ЗСП	ДП	КОП	БГОП	ВНД
Етикетна брехня	0,202	0,351	0,337	0,318	0,326
Брехня на благо	0,167	0,245	0,315	0,303	-0,463*
Брехня-фантазія	0,171	0,152	0,142	0,215	0,146
Брехня-виправдання	0,266	0,337	0,241	0,279	0,231
Брехня-замовчування	0,271	0,302	0,349	0,284	0,295
Брехня-плітка	0,187	0,218	0,305	0,351	0,215
Брехня-самопрезентація	0,193	0,287	0,224	0,314	-0,458*
Мотиви брехні	0,300	0,184	0,209	0,193	0,589**

Примітки: ЗСП – зацікавленість усфері переживань; ДП – доступність переживань; КОП – Користь від обговорення переживань; БГОП – бажання і готовність обговорювати переживання; ВНД – відкритість новому досвіду. * – рівень значущості ≤ 0,01; ** – рівень значущості ≤ 0,001

власних емоцій та вдосконалення вміння їх аналізувати пов'язані з розширенням діапазону мотивів брехні й посиленням мотивації на спотворення інформації. Поглиблення розуміння користі обговорення переживань з оточуючими у цій групі супроводжується посиленням схильності до використання брехні з метою надання собі неординарності й виправдання себе у ситуації викриття непорядної поведінки з метою пом'якшення санкцій.

Зі зростанням готовності обговорювати власні проблеми й різноманітні аспекти приватного життя з іншими особами, звертатися до їхньої думки та порад більшої вираженості набуває налаштованість на використання етикетної брехні в межах суспільних настановлень щодо правил спілкування та брехливого прикрашання власного іміджу, досить далекого від реальності, під час взаємодії із незнайомими або малознайомими людьми з метою якнайбільш позитивної самопрезентації.

Водночас у першій групі спрямованість на брехливу позитивізацію іміджу, разом зі схильністю приховувати певну інформацію задля збереження душевного комфорту іншої особи, набувають вираженості разом із підвищенням відкритості до змін, незалежно від того, наскільки ризикованими вони можуть бути, й посиленням тенденції змінювати звичні поведінкові паттерни без огляду на передбачувану невдачу і пов'язані з нею негативні емоційні переживання.

На відміну від першої, у другій групі зростання відкритості до нового досвіду, посилення тенденції до відмови від звичних дій та спрямованості на пошук нових алгоритмів діяльності поєднується з інгібіцією схильності до брехні, спрямованої на поліпшення власного іміджу в очах оточуючих, та захист іншої особи від травмуючої інформації, а також із поглибленням мотивації до спотворення інформації й урізноманітненням мотивів брехні.

Отже, в першій групі схильність до різних видів брехні більш активно взаємодіє із психологічною розумністю, яка фасилітує її прояви й забезпечує варіативність відповідно до нюансів взаємодії та ситуації в цілому, що дозволяє «маскувати» брехню.

Для пояснення отриманих у нашому дослідженні результатів звернемось до думки М. Новікової та Т. Корнілової, які зауважують, що включеність у психологічну розумність орієнтування на емоційні складові частини внутрішнього досвіду суб'єкта дозволяє вважати, що цей психологічний феномен пов'язаний з емоційним інтелектом та особистісним інтелектом у його широкому розумінні як здатності розуміти особистість і внутрішньоособистісні процеси стосовно себе та інших [7, с. 64].

У цьому контексті слід згадати дослідження В. Філоненка, який вивчав психологічні особливості корисливих злочинців-рецидивістів. Науковець спирається на думку Ж. Піаже, який вважав інтелект стрижнем ресурсів особистості, механізмом, що забезпечує глобальну адаптацію суб'єкта до змінюваного середовища, та доходить до висновку, що специфіка емоційного інтелекту корисливих злочинців стає ресурсом здійснення ними маніпуляції оточенням та скоєння кримінального діяння [10, с. 185–186] й виступає одним із чинників формування асоціальної ресурсності рецидивістів корисливого типу.

Ми вважаємо, що кримінальна спрямованість особистості корисливих злочинців, яка деформує процеси функціонування психологічної розумності та зумовлює її трансформацію у ресурс, забезпечує варіативність використання брехні під час скоєння шахрайських дій досліджуваними першої групи. У другій групі, яка характеризується брехливістю, спрямованою на підкреслення власної незалежності, психологічна розумність є задіяною у функціонуванні схильності до брехні лише одним своїм компонентом, а саме відкритістю до нового досвіду та змін, нарощування якої спричиняє цілком логічні для представників цієї групи наслідки – певним чином «бруталізує» брехню й імідж самого брехуна.

Висновки. Таким чином, встановлено, що злочинці – рецидивісти корисливого типу демонструють відмінності у структурі взаємозв'язків між схильністю до різних видів брехні та психологічною розумністю відповідно до специфіки брехливості. У групі засуджених, які використовують брехню для приховування власної нещирості, психологічна розумність більш активно взаємодіє зі схильністю до використання різних типів брехні та виступає її ресурсом щодо скоєння кримінального діяння. У засуджених, які демонструють брехливість як засіб підтвердження власної незалежності, психологічна розумність виявляє зі схильністю до різних видів брехні меншу кількість взаємозв'язків, зміст яких відбиває певну «бруталізацію» брехні й самопред'явлення брехуна.

Отримані результати дозволяють вважати, що криміналізація особистості зумовлює специфічну деформацію психологічної розумності, яка в першому випадку забезпечує варіативність викорис-

тання різних видів брехні та виступає одним із чинників формування асоціальної ресурсності, у другому – звужує діапазон різновидів брехні, але урізноманітнює її мотиви за умови налаштованості шахраїв на новий досвід та зміну поведінки без гарантії успіху.

Проведене нами дослідження має пошуковий характер й, безумовно, не є вичерпним у контексті заявленої проблеми. Необхідним слід вважати продовження досліджень в окресленому напрямку із залученням більшої кількості досліджуваних, розробку прийомів діагностики брехні в різних категорій засуджених-шахраїв і конструювання засобів психологічної корекції їхньої поведінки з урахуванням включеності складових частин психологічної розумності у функціонування брехливості та реалізацію кримінальної кар'єри в цілому.

Разом із цим отримані результати ставлять питання щодо необхідності детального вивчення більш широкого кола психологічних чинників брехливості злочинців – рецидивістів корисливого типу.

На нашу думку, перспективним у подальших дослідженнях є фокусування уваги на тих психологічних феноменах, внесок яких у функціонування особистості традиційно вважається позитивним, оскільки кримінальна спрямованість може зумовлювати їх специфічне викривлення, яке може стати перешкодою для ефективної психокорекційної та виховної роботи з означеним контингентом та групами ризику.

Список літератури:

1. Путилова О.В., Виндекер О.С. Исследование психологической разумности в связи с базовыми личностными чертами. *Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры*. 2019. Вип. 25, № 3(189). С. 175–185.

2. Тучина О.Р. Основные направления исследования феномена самопонимания в современной психологии. *Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал)*. 2012. № 1. URL : http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/2/tuchina.pdf (дата обращения: 5.12. 2020).

3. Appelbaum S.A. Psychological-mindedness: word, concept and essence. *The International journal of psycho-analysis.* 1973. Vol. 54 (1). P. 35–46.

4. Мазур К.В. Гендерні особливості психологічної розумності та її взаємозв'язки з поведінковою та статусно-рольовою віктимністю. *Ґендерна політика очима української молоді*: XI Регіональний конкурс молодих вчених (м. Харків, 24 жовтня 2017 р.). Харків, 2017. С. 145–149.

5. Пономаренко Я.С. Специфіка взаємозв`язків заздрості з психологічною розумністю у чоловіків та жінок поліцейських. *Особистість, суспільство, закон*: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С.П. Бочарової (м. Харків, 24 квіт. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 276–280.

6. Санніков О., Саннікова А. Розумність у структурі рішимості особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2020. Вип. 9(54). С. 118–130. DOI: https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9(54).11.

7. Новикова М.А., Корнилова Т.В. «Психологическая разумность» в структуре интеллектуально-личностного потенциала (адаптация опросника). *Психологический журнал*. 2013. Т. 34, № 6. С. 63–78.

8. Церковная И.А. Многомернофункциональное исследование лживости как индивидуально-психологической особенности личности : дис. … канд. психол. Наук : 19.00.01. Екатеринбург, 2006. 186 с.

9. Шкуратова И.П. Отношение к разным видам своей и чужой лжи. *Вопросы психологического исследования*. 2010. № 5. С. 117–121.

10. Філоненко В.М. Психологічні особливості злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів : дис. … канд. психол. Наук : 19.00.06. Харків, 2015. 200 с.

Drozdova L.V. AN EMPIRICAL STUDY OF THE INTERRELATION BETWEEN PSYCHOLOGICAL MINDEDNESS AND A PROPENSITY TO VARIOUS TYPES OF LIES AMONG ACQUISITIVE CRIMINALS-RECIDIVISTS

The article presents the results of an empirical study of the interrelationship between psychological mindedness and propensity to lie in criminals – recidivists of the acquisitive type. The theoretical content of the phenomenon of psychological mindedness is revealed. The importance of studying the relationship between lying as an essential feature of criminals – fraudsters and psychological mindedness, the specifics of the interaction between which will allow correctional specialists to specify appropriate psycho-correctional programs for this category of convicts, is emphasized.

The study used "Structural and Functional Questionnaire of Lies" by I. Tserkovna, questionnaire "Types of Lies" by I. Shkuratova and questionnaire "Scale of Psychological Mindedness" by M. Novikova and T. Kornilova. Statistical analysis of the obtained data was performed using Spearman's rank correlation coefficient. The sample included 53 convicts serving sentences for fraud. Using the procedure of cluster analysis on the principle of "close neighbors" on the basis of data obtained by the method of I. Church, two groups of subjects were identified. The first group consisted of 22 people, the second group included 31 subjects.

It has been established that criminals – recidivists of the acquisitive type demonstrate differences in the structure of the relationship between the predisposition to different types of lies and psychological mindedness in accordance with the specifics of lying. In the group of convicts who use lies to hide their insincerity, psychological mindedness interacts more actively with the tendency to use different types of lies and acts as its resource for committing a crime. In convicts who demonstrate falsehood as a means of proving their independence, psychological mindedness finds a smaller number of relationships with a tendency to different kinds of lies, the content of which reflects a certain "brutalization" of lies and self-presentation of a liar. It is noted that the criminalization of personality causes a specific deformation of psychological mindedness, which, in the first case, provides variability in the use of different types of lies and is a factor in the formation of antisocial resourcefulness, in the second – narrows the range of lies, but diversifies its motives experience and behavior change without a guarantee of success.

Key words: *lying, types of lies, psychological mindedness, correctional facilities, acquisitive criminals, recidivists, fraud.*

УДК 159.99;323.39
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/25

Лазор К.П.
Національний університет «Одеська юридична академія»

ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ХАРИЗМАТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

Сьогодні посилилася увага до особистості політичних лідерів, оскільки хід сучасного політичного процесу свідчить про істотний вплив особистісних якостей лідерів на формування і функціонування політичної влади. Механізм персоніфікації політичної влади означає асоціювання в масовій свідомості лідерства з конкретною людиною і зростання ролі і значення такої якості особистості лідера, як харизма. Аналіз джерел показує, що серед вчених відсутня загальна позиція як щодо веберовської концепції харизми, так і щодо можливості використання даного поняття в сучасних трактуваннях політичного лідерства і харизми.

***Мета дослідження** – харизматичне лідерство в політиці на сучасному етапі.*

***Методи дослідження:** бібліографічний: аналіз, систематизація, теоретичних даних та літературних джерел, історичний: дослідження виникнення, формування та розвитку поняття політичного та харизматичного лідера.*

До особливості харизматичних лідерів слід віднести такі, як: високий енергопотенціал; переконлива зовнішність; незалежність характеру; хороші риторичні здібності; здатність вловлювати захоплення своєю особистістю з боку оточуючих; гідна і впевнена поведінка. Отже, формування харизматичного лідерства в сучасних умовах неможливе без активної взаємодії лідера з населенням, ЗМІ, політичними партіями та громадськими об'єднаннями. Однак не можна тільки лише з їх допомогою створити харизму лідера, якщо він не володіє істинними харизматичними рисами, і не можна привести до штучного руйнування харизми. Отже, за допомогою технологій ЗМІ можливе створення іміджу харизматичного лідера на базі його природних харизматичних рис.

***Ключові слова:** політичний лідер, засоби масової інформації, харизма, харизматичний лідер.*

Постановка проблеми. Необхідність дослідження зумовлена соціально-практичною значущістю харизматичного лідерства в політиці та в суспільстві в цілому. Сьогодні посилилася увага до особистості політичних лідерів, оскільки хід сучасного політичного процесу свідчить про істотний вплив особистісних якостей лідерів на формування і функціонування політичної влади. Механізм персоніфікації політичної влади означає асоціювання в масовій свідомості лідерства з конкретною людиною і зростання ролі і значення такої якості особистості лідера, як харизма.

Ефективність політичних дій лідерів значною мірою залежить від підтримки їх населенням, здатності формувати в масовій свідомості позитивне ставлення до кроків, які впроваджуються.

Лідери відіграють важливу роль у суспільстві, вони здатні чинити радикальне вплив на хід соціальних подій унаслідок володіння владою. Це може бути лідер, харизматичний образ якого штучно створений іміджмейкерами і використовується для захоплення і утримання влади з метою задоволення вузьких корпоративних інтересів, або лідер, харизматичний вплив якого може служити додатковим засобом вирішення великих проблем держави, консолідації сил, якісного виконання соціальної ролі та підвищення особистої відповідальності. У зв'язку із цим потрібне теоретичне осмислення ролі харизматичного лідера в політичному процесі.

Для того щоб запобігти можливості зловживання технологіями, пов'язаними із штучним звеличенням політичного лідера, необхідне вивчення харизматичного лідерства в політиці, чинників, що сприяють становленню харизматичного лідерства, ролі ЗМІ в харизматичному політичному процесі. У нашій країні поняття «харизма», «харизматичний лідер» вживаються широким колом громадськості, а також вченими під час аналізу політичних та соціальних процесів на різних

рівнях. При цьому «харизма» часто розуміється як популярність, чарівність, що є не зовсім вірним. Потрібно проведення наукового аналізу поняття «харизма», уточнення цього поняття з урахуванням сучасності. Незважаючи на широку застосовність даного поняття, багато питань харизматичного лідерства залишилися нез'ясованими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про роль, формуванні та діяльність харизматичних лідерів у політиці, дослідження факторів формування харизматичного лідерства являє собою багатосторонню теоретичну та актуальну практичну проблему, яка і досі потребує наукового дослідження.

Спільними питаннями лідерства займалися такі вчені, як Е.Б. Абашкіна, Г.К. Ашин, Ж. Блондель, М. Вебер, А.І. Кравченко, М.М. Ковалевський, Е.В. Кудряшова, М.К. Михайлівський, П.О. Сорокін, Р.Ч. Такер та інші [1–11]. Роботи цих авторів розкривають загально-соціальні, філософські підстави і характеристики лідерства.

Перші концепції політичного лідерства були сформульовані в кінці XIX – на початку XX століть, це було пов'язано зі зростанням ролі особистості в політичному житті суспільства, розширенням участі мас в політичному процесі, велику увагу приділяли самому поняттю «лідер». Так, наприклад, теорія, яка була запропонована М. Вебером, і досі не втратила значення і є основною типологію способів легітимації влади (традиційний, харизматичний, раціонально-законний). Він акцентував увагу на значенні феномена харизми, її суттєвому впливі не тільки в доіндустріальних, але і в промислово розвинених суспільствах. Велика частина пояснювальних моделей феномена харизми так чи інакше ґрунтується на підході М. Вебера, сучасні дослідники підкреслюють, що харизма залежить від сприйняття лідера послідовниками [1]. Тему харизми М. Вебер розкриває в таких роботах, як «Господарство і суспільство», «Політика як покликання і професія», «Соціологія релігії», «Господарська етика світових релігій», «Древній іудаїзм».

Помітну роль у теоретичній розробці проблеми харизми зіграли праці Р. Стогдилла, М. Дж. Херманна, Ж. Блонделя, Р. Арона і багатьох інших. Французький соціальний психолог С. Московічі пояснює харизму, звертаючись до психологічних факторів – ірраціональності і емоційності мас, факторів віри, впливу тощо [6].

Постановка завдання. В останні роки інтерес до проблеми політичного лідерства неухильно зростає, тривають дослідження харизматичного політичного лідерства і в сучасній Україні. Деяких дослідників цікавлять емоційні, соціально-психологічні моменти, пов'язані зі сприйняттям образу лідера і уявленнями людей про нього. Лідерство і сьогодні широко досліджується вченими і, разом із тим, є одним із найменш зрозумілих феноменів. Аналіз джерел показує, що серед вчених відсутня загальна позиція як щодо веберовської концепції харизми, так і щодо можливості використання даного поняття в сучасних трактуваннях політичного лідерства і харизми.

Метою статті є дослідження харизматичного лідерства в політиці на сучасному етапі.

Методи дослідження: бібліографічний: аналіз, систематизація, теоретичних даних та літературних джерел: історичний: дослідження виникнення, формування та розвитку поняття політичного та харизматичного лідера.

Виклад основного матеріалу. Д. Г. Ротман вважає, що в розумінні харизми політичного лідерства слід виходити з дискусійної позиції у даній проблемі. У дискусіях з даної проблематики беруть участь такі вчені, як О.Т. Гаспарашвілі, Х. Б. Джонс, А.З. Дибіров, Р. Ітвел, В.І. Кравченко, Б.І. Кретов, Л.Д. Мітєва, С.В. Туманов, та ін. Ці вчені займаються вивченням теоретико-методологічних питань, що відносяться до концепції дослідження електоральних процесів і феноменів політичного лідерства, а також концептуальними проблемами харизми політичних лідерів [4; 5; 8; 10].

Проблемна ситуація. У кінці 80-х – на початку 90-х років на політичній сцені з'являється велика кількість яскравих лідерів. У своїй більшості ці лідери висловлюють настрої, опозиційні до тодішньої влади. Невлаштованість, економічна незабезпеченість життя трансформується в людей у віру політикам і їхнім обіцянкам. Підвищена емоційність, ірраціональність населення, поєднання інертності і водночас спонтанної нестриманості породжує політичних кумирів, яким люди беззаперечно вірять, за ким ідуть. Особливо у важкі періоди життя на них покладаються нездійсненні надії, що неминуче веде до розчарувань у них.

Харизматична залежність мас від політичних кумирів не дозволяє людям реально, критично оцінити політика. Маніпулювання (приховане апелювання до несвідомих, традиційних уявлень людей) може привести до розриву між масовими очікуваннями і сприйняттям політико-економічної дійсності та тягне за собою недовіру народу до влади, активізацію масового невдоволення.

Харизма лідерів може бути задіяна в щоденній ефективній роботі на благо держави, оскільки вона допомагає гуртувати населення, мобілізовувати для вирішення життєвих проблем. Для запобігання зловживання харизматичними технологіями слід розмежовувати харизму як природний дар і харизматичний імідж, сформований за допомогою ЗМІ.

Харизматичне лідерство є одним із найбільш поширених типів політичного лідерства в умовах демократичної організації суспільства. Особливості прояву політичної харизми залежать від специфіки політичного розвитку країни, менталітету населення і ролі ЗМІ. Залежно від цих факторів відрізняються один від одного і види харизматичних лідерів.

Вивчаючи природні харизматичні риси політичних лідерів, Р. Хаус із співробітниками розкласифікували президентів США, чи вони володіють або не володіють харизмою щодо членів своїх урядів. При цьому харизматичний лідер визначався як людина, здатна порушити у своїх послідовниках: високий ступінь лояльності і прихильності до лідера; прагнення ідентифікуватися з ним і його місією; прагнення слідувати цінностям, цілям і поведінці лідера; душевний підйом; почуття самоповаги від спілкування з лідером і виконання його доручень; виключно високий ступінь довіри до лідера і переконаність у правильності його поглядів [11].

У результаті дослідження прийшли до висновку щодо шести харизматичних і шести нехаризматичних президентів США. Цікаво, що всі харизматичні президенти (а до них експерти віднесли: Джефферсон, Джексон, Лінкольн, Теодор Рузвельт, Франклін Рузвельт і Кеннеді) або були переобрані, або загинули під час першого терміну. Із нехаризматичних президентів переобраним виявився тільки один. Біографії всіх дванадцяти президентів і їх міністрів були піддані контент-аналізу з метою виявлення відмінностей між харизматичними та нехаризматичними лідерами в силі їх впливу на послідовників. Також контент-аналізу були піддані інавгураційні промови президентів на предмет виявлення в них мотивів досягнення, влади і афіліації. Зауважу, що згідно з літературними даними ця мотиваційна тріада – давній предмет розгляду в зарубіжній політичній психології [2; 3; 5; 7].

У біографіях міністрів було виявлено вдвічі більше число позитивних емоційних проявів на адресу харизматичних президентів порівняно з нехаризматичними. Крім того, експерти-історики оцінювали харизматичних президентів як таких, хто вирішують більш значні та складні завдання, володіють більшим авторитетом, більш активні та гнучкі та які працювали з більш кваліфікованим апаратом. Контент-аналіз інавгураційних промов чітко продемонстрував перевагу харизматичних президентів перед нехаризматичними в силі виразності потреб у досягненні і владі.

Отже, можливо відокремити такі особливості харизматичних лідерів:

1) високий енергопотенціал – здається, що ці люди випромінюють енергію і заряджають нею оточуючих людей;

2) переконлива зовнішність – харизматичні лідери необов'язково красиві, але завжди привабливі, мають гарну осанку, чудово тримаються;

3) незалежність характеру – ці люди швидше керуються власними спонуканнями і уявленнями, ніж думкою інших;

4) риторичні здібності – вони володіють розвиненими комунікативними вміннями і легко спілкуються;

5) здатність вловлювати захоплення своєю особистістю – для харизматиків важливе відчуття позитивного емоційного відгуку (наприклад, симпатії чи, особливо, захоплення) з боку оточуючих;

6) гідна і впевнена поведінка – вони виглядають зібраними та володіючими ситуацією.

Наприклад, С. Московичі, робить акцент ще й на «авторитеті особистості» який «цілком виходить від особистості, яка з першого слова, з першого жесту або навіть самою своєю появою зачаровує, притягує, вселяє» [6].

Отже, цілком імовірно, що одна із причин, яка корениться в харизмі такого нез'ясовного зачарування її носіїв, полягає в цікавій особливості харизматичних лідерів, які є «творцями сенсу». Маючи справу з реаліями вельми непростої дійсності, вони виявляються здатними малювати для своїх послідовників картини величезних можливостей і тому колосальної спонукальної сили. При цьому вони прибігають до дуже тонких способів переконання: інтерпретують реальність так, щоб за контрастом запропонувати своїм послідовникам насичені чарівною привабливістю образи майбутнього. До речі, саме так впливали вожді більшовиків на маси в епоху громадянської війни, малюючи людям надихаючі картини світлого майбутнього в разі перемоги над «світовою контрреволюцією».

Висновки. Таким чином, слід зауважити, що роль харизматичних лідерів багато в чому залежить від виборності або призначуваності на посаду.

Формування харизматичного лідерства в сучасних умовах неможливо без активної взаємодії лідера з населенням, ЗМІ, політичними партіями та громадськими об'єднаннями. У нових умовах успіх політичного лідера все більше залежить від його впливу на ЗМІ та взаємодії з регіональними відділеннями політичних партій. При цьому проявляється прагнення регіональних лідерів активно впливати на процес будівництва партійної системи в державі. Було висунуто положення про те, що роль ЗМІ в тому числі і друкованих у створенні харизми лідера значна, але технології в ЗМІ не абсолютні. Не можна тільки лише з їхньою допомогою створити харизму лідера, якщо він не володіє істинними харизматичними рисами, і не можна привести до штучного руйнування харизми. Отже, за допомогою технологій ЗМІ можливе створення іміджу харизматичного лідера на базі його природних харизматичних рис.

Список літератури:

1. Вебер М. Покликання до політики. *Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* / Пер. з нім. О. Погорілий. Київ : Основи, 1998. С. 173–191.

2. Кравченко В.И. Власть и коммуникации. Санкт-Петербург : С-Петербургского ун. экон. и фин., 2003. 271 с.

3. Корнєв М.Н., Слюсаревський М.М. Про історію політичної психології, її предмет та завдання на сучасному етапі суспільного розвитку. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави*. Київ, 1995. С. 40–42.

4. Кудряшова Е.В. Лидер и лидерство. Исследования лидерства в современной западной общественно-политической мысли. Архангельск : Поморского международ, пед. ун., 1996. 256 с.

5. Майер Томас. Трансформация социал-демократии. Партия на пути в XXI век. Москва : Памятники исторической мысли, 2000. 356 с.

6. Московічі С. Стратегії пропаганди і колективного навіювання. *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. 2003. № 30. С. 54–62.

7. Найдьонова Л. Міжнародне товариство політичних психологів. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін., Київ : Парламентське видавництво, 2011. 452 с.

8. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. Київ : Альтернативи, 2000. 304 с.

9. Траверсе Т. Психологія політична. *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 614 с.

10. Юрій М.Ф. Політологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, КНТ, 2006. 416 с.

11. Hersey P., Blanchard K. Management and Organizational Behavior. 4th ed. N.Y., 1982.

Lazor K.P. THEORETICAL PROBLEMS OF A CHARISMATIC POLITICAL LEADER

To date, increased attention to the personality of political leaders, as the course of the modern political process indicates a significant impact of personal qualities of leaders on the formation and functioning of political power. The mechanism of personification of political power means the association in the mass consciousness of leadership with a particular person and the growing role and importance of such a quality of the leader's personality as charisma. Analysis of the sources shows that there is no common position among scholars both on Weber's concept of charisma and on the possibility of using this concept in modern interpretations of political leadership and charisma.

The purpose of the study *is charismatic leadership in politics at the present stage.*

Research methods: *bibliographic: analysis, systematization, theoretical data and literature sources, historical: study of the origin, formation and development of the concept of political and charismatic leader.*

Features of charismatic leaders include: high energy potential; convincing appearance; independence of character; good rhetorical abilities; the ability to capture the admiration for their personality by others; decent and confident behavior. Thus, the formation of charismatic leadership in modern conditions is impossible without the active interaction of the leader with the population, the media, political parties and public associations. However, it is not possible to create the charisma of a leader only with their help, if he does not have true charismatic traits, and it is impossible to lead to artificial destruction of charisma. Thus, with the help of media technology it is possible to create the image of a charismatic leader on the basis of his natural charismatic traits.

Key words: *political leader, mass media, charisma, charismatic leader.*

УДК 159.9
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/26

Макарова О.П.
Харківський національний університет внутрішніх справ

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Формування громадянської ідентичності особистості сьогодні є актуальним завданням модернізації суспільства та представляє собою практичну цінність для підвищення якості навчально-виховного процесу. Концепція розвитку Українського суспільства потребує підтримки програм формування громадянської нації та національної ідентичності. Сучасність потребує знань фундаментальних наук, виховання загальноукраїнської ідентичності, патріотизму, громадянськості, правової самосвідомості, толерантності. З іншого боку – системи учбових дій, які визначають здібності особистості навчатись, співпрацювати в пізнанні та перетворенні навколишнього світу.

Однією в важливих проблем у цьому напрямку є проблема формування громадянської ідентичності в молоді. До основних якостей складової частини громадянськості належать: патріотизм, законослухняність, довіра до державної влади, відповідальність за власні вчинки, дисциплінованість, почуття власної гідності, повага до співгромадян, активна громадянська позиція, поєднання патріотичних та національних почуттів тощо. Підлітковий та юнацький вік є найважливішим етапом формування готовності до особистісного самовизначення, де базовою є самосвідомість і світогляд, вироблені цілісної орієнтації.

Незважаючи на актуальність проблеми формування громадянської ідентичності особистості під час навчання, відмічаються певні протиріччя між зростаючою потребою держати в розвитку громадянської ідентичності сучасної молоді та недостатнім використанням психолого-педагогічних ресурсів закладів вищої освіти для вирішення даного питання. Відмічається протиріччя між необхідністю формування та розвитку громадянської ідентичності в молоді та певним відставанням психолого-педагогічної практики в розробці та реалізації теоретичної моделі, програми та розвитку даної якості в системі професійної освіти.

Сучасний розвиток юнаків та дівчат призводить до значних труднощів у формуванні громадянської позиції, тому доцільним є впровадження нової стратегії виховання та конструювання громадянської ідентичності як базової передумови зміцнення державності.

Ключові слова: *громадянська ідентичність, особистість, навчально – виховний процес, патріотизм, ідентичність, формування.*

Постановка проблеми Важлива роль у процесі становлення особистості, формування необхідних якостей, передачі підростаючому поколінню національних цінностей відводиться освіті. При цьому слід зазначити що, незважаючи на досягнення значних успіхів у розробці змісту та структури в підвищенні наукового рівня викладання в цілому, успіхи у вихованні молоді виявилися не настільки вражаючими. Сформований дисбаланс між навчанням і вихованням призводить до нехтування особистістю здобувача вищої освіти і як наслідок – їх віддалення від науки, падіння інтересу до вивчення і зниження успішності з предметів.

Тому формування громадянської ідентичності в закладах вищої освіти є інноваційним завданням, яке постає перед науково-педагогічним складом вищого навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень. Громадянську ідентичність розглядають як комплексне багатогранне утворення, що втілює ототожнення особистості зі спільнотою громадян тієї чи іншої держави та існує на рівні свідомості і несвідомого [3].

Проблематикою української громадянської ідентичності цікавилися такі українські вчені: М. Боришевський, В. Степаненко, Л. Снігур, Н. Хазратова, О. Стегній, В. Васютинський, Л. Сокурянська, Н. Савелюк, О. Ровенчак, В. Арбєніна, Н. Безгина, Т. Бевз та інші. Однак більшість учених розглядає громадянську ідентичність лише як раціональний конструкт [1; 4; 5; 6; 7; 8].

Громадянська ідентичність як вид соціальної ідентичності найбільш тісно пов'язана із ціннісно-смисловою сферою особистості, оскільки для того, щоб індивід визначив свою приналежність до соціальної групи, він повинен визначити цінності, властиві цій групі, і головне – прийняти рішення, чи готовий він їм відповідати. Громадянська ідентичність є динамічним утворенням, що конструюється особистістю в ході порівняння з іншими, перегляду цінностей, наповнюваності смислами, пошуку нового місця в соціальному середовищі [3].

Формулювання цілей статті. Ціллю статті є теоретичне дослідження громадянської ідентичності у міждисциплінарних напрямках. А також розгляд науково-педагогічної моделі формування громадянської ідентичності здобувачів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Ідентичність особистості – це динамічна структура, яка розвивається протягом усього життя людини та проходить через кризові періоди. Ю. Семенова вважає, що на виникнення і розвиток кризи громадянської ідентичності впливають такі фактори, як глобалізаційні процеси, неефективність функціонуючих соціальних інститутів; марність громадських об'єднань; конформізм (пристосування як спосіб існування) та міграційні процеси. У період кризи така якість громадянина, як активність, змінюється соціальною апатією і пасивністю. Людина відчуває кризу громадянської ідентичності, втрачає смислові ціннісні орієнтири, які намагається якось заповнити. Криза ідентичності може виникнути в будь-якому віці, однак найбільш часто вона виникає в період юнацтва. Як відзначають більшість науковців, у підлітковому віці з'являється філософія свідомості. У цей період всі їхні дії супроводжуються безліччю роздумів і сумнівів. Підлітки починають по-новому дивитися на світ та пізнавати його. Відбувається ототожнення себе з національними, релігійними групами або оточуючими людьми.

Основоположником теорії ідентичності є американський психолог Е. Еріксон, який визначив поняття «криза ідентичності» як «момент зміни, критичний період підвищеної вразливості і збільшених потенцій, і внаслідок цього – онтогенетичне джерело можливого формування вдалої чи невдалої пристосовності. Еріксон вважав, що якщо ці кризи долаються успішно, то вони закінчуються утворенням певних особистих якостей, у сукупності складових частин того чи іншого типу особистості.

Юність і криза: ці поняття практично нероздільні, оскільки обставини, з якими стикається підліток у цьому періоді, вимагають оволодіння новими видами діяльності та формами реакції на ситуації. На даному етапі формується цілісність особистості.

Особливість даного вікового періоду полягає у великій сприйнятливості норм, цінностей і способів поведінки, які існують у світі дорослих і в їхніх відносинах. У цей період формується так зване «почуття дорослості».

Із вищевикладеного бачимо, що одним із головних завдань самовизначення підлітків є формування громадянської ідентичності, що представляє усвідомлення особистістю своєї приналежності до товариства громадян певної держави на загальнокультурної основі та має певний особистісний смисл. Значний вплив на формування громадянської ідентичності має сім'я, освітні установи, засоби масової інформації, релігія, культурні, військово патріотичні об'єднання тощо.

Одним із головних факторів під час формування громадянської ідентичності є активне відношення особистості до соціального життя, політичної активності, здатність інституційними заходами захищати свої інтереси, здатність визначати власне відношення до проявів соціальної реальності, готовність приймати власні рішення, перспективна відповідальність щодо власних вчинків та розуміння можливих наслідків, здатність до різних форм спільної діяльності, об'єднання навколо спільних цілей та цінностей. Головною умовою формування громадянської ідентичності при цьому виступає соціальна довіра, яка пов'язана з дотриманням кожного громадянина раціональних та етичних правил.

Формування громадянської ідентичності особистості відбувається в системі безперервного навчання (дошкільна освіта, загальна середня освіта, позашкільна освіта, професійно-технічна освіта, вища освіта, післядипломна освіта, аспірантура, докторантура), яка є складною системою, що відрізняється різноманітністю структурних компонентів і характером взаємозв'язку, зумовлена функціональними завданнями, які слід вирішувати на кожному етапі освіти, кожний з яких готує до формування громадянської ідентичності особистість на наступному рівні, забезпечуючи наступність і безперервність.

Громадянська освіта являє собою єдиний комплекс, який об'єднує політичну, правову, моральну освіту та виховання. Формування громадянської ідентичності починається ще в початковій школі,

де закладаються основні моральні цінності, норми поведінки, починається формування особистості, яка усвідомлює себе частиною суспільства та громадянином своєї Держави. Розвиваються комунікативні здібності дитини, які дозволяють йому інтегруватися у співтовариство, сприяють формуванню вміння вирішувати конфліктні ситуації через діалог.

У загальноосвітній школі триває формування системи громадянських цінностей: повага до закону, прав інших людей і відповідальності перед суспільством. Відбувається збагачення свідомості і мислення учнів знаннями про історію батьківщини, пізнання ними елементарних моральних і правових норм.

На наступному рівні безперервної освіти з'являється можливість поглиблювати, розширювати знання здобувачів вищої освіти про процеси, що відбуваються в різних сферах суспільства, про права людини, відбувається пізнання філософських, культурних, політико-правових та соціально- економічних основ життя суспільства, визначається громадянська позиція особистості, її соціально-політична орієнтація. Завдання цього етапу полягає в тому, щоб в процесі суспільної діяльності здобувачі вищої освіти вдосконалювали готовність і вміння захищати свої права і права інших людей, вміли будувати індивідуальну та колективну діяльність.

Вивчення історії рідного краю в його неповторній долі допомагає формуванню почуття патріотизму і гордості за свою Батьківщину, уявлень про найважливіші історичні події, про досягнення культури і науки, традиції і цінності, про великих людей, які залишили помітний слід у нашому минулому. Історична пам'ять є необхідною умовою громадянської ідентичності і самосвідомості особистості.

Система освіти традиційно розглядається як провідна в питанні становлення і розвитку цивільних уявлень особистості, тому що має справу з усіма віковими категоріями її учасників. Заклади освіти претендують на роль ведучого інтегратора ціннісного і соціокультурного стану нації. Для педагогіки важливо мати уявлення про процес формування громадянської ідентичності особистості.

Становлення громадянської ідентичності – це процес, який має вікові детермінанти. Включення індивіда в соціум розгортається від мікросоціального до макросоціального співвіднесення. Структура громадянської ідентичності складається з таких компонентів, як когнітивний, особистісний, ціннісно-орієнтовний і діяльнісний компоненти.

Формування громадянської ідентичності є процесом тривалим та важким. Результативним у цьому напрямку може бути застосування методів та форм діяльнісного підходу у навчанні. Головним у цьому підході є діяльність особистості, яка навчається: це участь у самоврядуванні навчального закладу залежно від вікових компетенцій; виконання норм та вимог навчального закладу; вміння вести діалог; участь у суспільному житті закладу освіти; вміння будувати життєві плани з урахуванням конкретних політичних, соціально-історичних та економічних вимог.

Громадянська ідентичність формується за допомогою вирішення низки завдань, які постають перед навчальними закладами: насамперед це створення умов, які сприяють вільному, самостійному мисленню особистості, яка навчається; використання в навчально-виховній діяльності форм і методів роботи, які формують громадянську ідентичність; розвиток уміння осмислювати інформацію з різних джерел; вирішувати практичні завдання; сприяти формуванню особистісних оціночних суджень для позитивного досвіду застосування отриманих знань. Наступним етапом є навчально-виховний процес, під час якого відбувається формування громадянської ідентичності за рахунок різних форм навчання.

Розглянемо напрямки реалізації виховних завдань, під час вирішення яких відбувається формування громадянської ідентичності. До них відносяться: історичне виховання, духовно-моральне виховання; політичне та правове виховання, національно-патріотичне виховання та професійно-діяльнісне виховання. Розглянемо ці напрямки більш детально.

Історичне виховання – вивчення історії Батьківщини, формування почуття гордості і причетності до героїчних минулих та сучасних подій і усвідомлення історичної відповідальності за події в суспільстві і державі. Умовами розвитку патріотичних позицій особистості є вивчення історії Батьківщини, її героїчного минулого, місця і ролі держави в сучасному процесі, розуміння особливостей культури і традицій народу.

Моральне виховання – це формування пріоритетних цінностей громадянськості; пріоритет суспільно-державних інтересів над особистими; формування патріотизму, відданості своїй Батьківщині; гуманізму та моральності, відчуття власної гідності, відповідальності, нетерпимості до порушення норм моралі і права.

Політико-правове виховання передбачає обізнаність і орієнтацію осіб, які навчаються, в політичних подіях у суспільстві та державі, ролі і значенні Збройних сил у забезпеченні безпеки країни, орієнтацію і розуміння правових основ держави.

Патріотичне виховання – це організація засвоєння цінностей громадянськості і любові до рідної Батьківщини, культурно-історичних цінностей суспільства та держави, формування національного самопізнання, гордості за приналежність до свого народу, поваги до національних символів та святинь, готовності служити суспільству і державі.

Під час професійно-діяльнісного виховання відбувається формування сумлінного і відповідального ставлення до праці, яка пов'язана зі служінням Батьківщині, готовності до професійного саморозвитку і самореалізації, здатності планувати та реалізовувати професійні плани.

Для підвищення якості навчально-виховного процесу використовують освітні та виховні технології. До освітніх технологій належать: технологія розвитку критичного мислення; кейс-технології, проектні, інтерактивні та ігрові технології; інформаційні та проблемні технології. До виховних технологій належать: конкурси; участь у соціальних проектах; популяризація здорового способу життя; марафони; самоврядування.

Громадянськість у сучасному світі розглядається як одне ціле з вільною, творчою та практичною особистістю. Сучасні психолого-педагогічні науки активно обговорюють проблеми вільної особистості громадянина, який має високий рівень самосвідомості, почуття власної гідності, самоповагу, відповідальність, самостійність. Творчість життя і практичність особистості є невіддільними від таких показників, як здоровий спосіб життя, працьовитість, турбота про близьких, етика і естетика поведінки. Сучасність потребує новітніх підходів до вирішення завдань громадянського та патріотичного виховання. Мається на увазі формування громадянської ідентичності, насичення системи виховання новим змістом, пов'язаним із проблемами особистості, її індивідуальністю і національною самобутністю.

Таким чином, у даний час актуалізується проблема виховання громадянина, здатного відстоювати гідність своєї Батьківщини, виявляти громадянську ідентичність у вчинках, взаємодії із представниками інших держав і культур. Тому можемо наголосити на тому, що для формування нового типу громадянина найбільш актуальним завданням закладів вищої освіти є формування громадянської ідентичності особистості.

Ефективність формування громадянської ідентичності, на нашу думку, може залежати від таких кроків: розробка загальновузівської (для кожного закладу вищої освіти окремо) програми національно-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти, яка змогла б об'єднати зусилля науково-педагогічного складу, відповідних служб; зробила б цю роботу більш продуманою та цілеспрямованою; вдосконалення демократичного устрою життя закладу вищої освіти, розширення студентського самоврядування.

Громадянське виховання – це соціальний проект для всього навчального закладу вищої освіти. Демократичний устрій, як модель відкритого громадянського суспільства, є умовою, за якої тільки й можливе формування громадянської ідентичності, набуття здобувачами вищої освіти та науково-педагогічним складом досвіду демократичної поведінки, досвіду активної громадянської позиції.

Кожна особистість повинна зробить свій вибір: бути «мешканцем країни» або бути громадянином, розумними та корисними своїми діями, який впливає на долю своєї Батьківщини.

Від науково-педагогічного складу вимагається багато психолого-педагогічних зусиль, щоб вибір здобувачів вищої освіти був зроблений правильно і кожний громадянин був здатний взяти на себе відповідальність за себе, суспільство та країну.

Висновки. Поняття «громадянська ідентичність» – це суб'єктивне відчуття індивіда, що є результатом ототожнення індивіда із суспільством у всіх соціокультурних вимірах, за якого формуються його особистісні якості, цінності, переконання, та служить для становлення системи уявлень і сенсів, які є критерієм для протиставлення групи «Ми» (має схожі громадянські уявлення) групі «Вони» має відмінні цивільні уявлення).

Із вищевикладеного можемо зробити висновок, що громадянська ідентичність є базовою сходинкою у структурі особистості, динаміка її формування забезпечується спеціальними психолого-педагогічним ресурсами, складається із програми і технологій формування даної якості на етапах підліткового та юнацького віку.

Список літератури:

1. Боришевський М.Й. Еталонна модель особистості громадянина. *Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості* : У 2-х т. Київ, 2001. Т. 1. С. 39–46.
2. Горностай П.П. Социальные конфликты и групповая идентичность. *Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери: соціальні виміри сучасності : матеріали VI всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю*. Київ, Мелітополь, 2014.
3. Петровська І.Р. Типи громадянської ідентичності студентської молоді *Сборник научных трудов Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко, Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины Проблеми сучасної психології*. 2016. Випуск 31.
4. Ровенчак О.А. Особистісна складова ідентичностей і практик українських емігрантів. *Соц. психологія*. 2011. № 5. С. 120–130.
5. Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз : монографія / за ред. В.О. Васютинського ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 336 с.
6. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ, 2005. 36 с.
7. Сокурянська Л.Г. Дефіцит громадянської ідентичності молоді як соціокультурний феномен: чинники актуалізації *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць.* Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. С. 520–525.
8. Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / За ред. В.Л. Арбєніної, Л.Г. Сокурянської. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. 520 с.

Makarova O.P. FORMATION OF CIVIC IDENTITY IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

The formation of civic identity of the individual today is an urgent task of modernization of society and is a practical value for improving the quality of the educational process. The concept of development of Ukrainian society needs the support of programs for the formation of a civic nation and national identity.

Modernity requires knowledge of basic sciences, education of all-Ukrainian identity, patriotism, citizenship, legal self-awareness, tolerance. On the other hand – systems of educational activities that determine the ability of the individual to learn, cooperate in learning and transforming the world around them.

One of the important problems in this direction is the problem of forming a civic identity in young people. The main qualities of citizenship include: patriotism, obedience to the law, trust in government, responsibility for their own actions, discipline, self-esteem, respect for fellow citizens, active citizenship, a combination of patriotic and national feelings and more. Adolescence and adolescence are the most important stage in the formation of readiness for personal self-determination where the basic is self-awareness and worldview, developed holistic orientation.

Despite the urgency of the problem of civic identity, during training, there are some contradictions between the growing need to keep in the development of civic identity of modern youth and insufficient use of psychological and pedagogical resources of higher and secondary vocational education to address this issue. There is a contradiction between the need for the formation and development of civic identity in young people and a certain lag in psychological and pedagogical practice in the development and implementation of theoretical models, programs and development of this quality in vocational education systems.

The modern development of young men and women leads to significant difficulties in forming a civic position, so it is advisable to implement a new strategy of education and construction of civic identity as a basic prerequisite for strengthening statehood.

Key words: *civic identity, personality, educational process, patriotism, identity, formation.*

УДК 316.614
DOI https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/27

Сидоркіна М.Ю.
Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті представлені результати емпіричного дослідження соціального інтересу як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Вибірку становили студенти ВНЗв міст Івано-Франківськ, Київ, Львів, Тернопіль та Хмельницький (151 респондент). Дослідження проводилось із використанням спеціально розробленого дослідницького інструментарію для вивчення особливостей соціального інтересу як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Було визначено, що чим вищим є рівень розвитку соціального інтересу, тим більше розвинена громадянська компетентність молоді. Виявлено фактори, що репрезентують складові частини соціального інтересу як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Було визначено зв'язки між рівнем розвитку окремих складових частин соціального інтересу та складових частин громадянської компетентності молоді. Чим більш розвинена здатність до співчуття та емпатії, тим більшою є орієнтація на участь у розвитку спільноти та суспільства та готовність до участі у вирішенні актуальних суспільно-політичних питань, здатність до конструктивної взаємодії, а також схильність до аналізу власних цілей та причин, які їх зумовлюють, та схильність до критичного аналізу інформації та медіавпливів. Виявлено, що ті, хто краще усвідомлюють власну роль як частини суспільства, окрім більш розвиненої зорієнтованості на участь у вирішенні суспільно-політичних проблем та розвитку спільнота та суспільства, також мають більш розвинені настанови на критичний аналіз власних цілей та мотивів, інформації та медіа впливів. Ті, в кого більш розвинені настанови на врахування інтересів інших людей, більш схильні до участі у розвитку спільноти або суспільства, участі у вирішенні проблем та досягненні цілей у суспільно-політичному житті, більш схильні обирати конструктивні стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях, із повагою ставитись до прав інших та сприяти спільному благу, критично аналізувати власних цілей, інформацію та медіавпливи. Чим більш розвинена схильність ставитись до інших як до себе в сукупності з оптимістичною оцінкою перспектив, тим більшою є схильність із повагою ставитись до інших, здатність до конструктивного співробітництва та конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях, усвідомлення важливості сприяння спільному благу та готовність жертвувати чимось заради спільного блага.

Ключові слова: *громадянська компетентність, соціальний інтерес, емпатія, спільне благо, почуття спільності.*

Постановка проблема. Формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей є метою громадянської освіти. Визначення психологічних чинників та умов розвитку громадянської компетентності молоді є актуальним завданням психологічної науки. Існує багато наукових робіт, в яких розглядаються різноманітні умови розвитку громадянської компетентності молоді. Одночасно майже відсутні емпіричні дослідження психологічних чинників розвитку громадянської компетентності молоді. Недослідженим залишається вплив соціального інтересу на розвиток громадянської компетентності сучасної вітчизняної молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На попередніх етапах нашої наукової розвідки нами було обґрунтовано припущення щодо важливої ролі соціального інтересу як чинника розвитку громадянської компетентності молоді та визначено концептуальні засади дослідження [7].

До тематики, пов'язаної з формуванням громадянської компетентності, звертаються у своїх роботах багато вчених [2; 4; 6; 9; 13]. Найбільш слушним в контексті нашого дослідження є визна-

чення громадянської компетентності, запропоноване Х. Мюнклером, який визначає її *як сукупність якостей і кваліфікаційних характеристик, які зумовлюють партиципативну здатність і партиципативну готовність, інтерес до примноження не лише особистих а й спільних надбань, тобто орієнтацію на суспільне благо або почуття солідарності, що свідчить про готовність до вчинків, дій, зусиль, для яких не передбачається матеріальної компенсації або ж вона є незначною* [13]. Громадянські ***компетенції***, вслід за І.В. Жадан, ми визначаємо як якості та кваліфікаційні характеристики, необхідні для *ефективної громадянської взаємодії* на певному етапі розвитку суспільства [5]. Погляд на ґенезу таких психологічних складових частин громадянської компетентності, як орієнтація на сприяння спільному благу, почуття співпричетності, орієнтація на співробітництво в процесі громадянської взаємодії, здатність до конструктивної взаємодії в процесі спільного вирішення суспільно-політичних проблем крізь призму концепції А. Адлера дозволяє дійти висновку щодо важливої ролі соціального інтересу як чинника формування цих складових. У широкому розумінні ***соціальний інтерес*** розглядається як «інтерес в інтересах людства», зацікавленість у сприянні покращенню добробуту людства [1]. Більшість дослідників, послідовників А. Адлера погоджуються в тому, що проявами соціального інтересу є ***інтерес до інших людей та турбота про них, здатність ідентифікуватися та відчувати спільність з ними, здатність «бачити очима іншого, чути вухами іншого, відчувати серцем іншого», прагнення співпрацювати з іншим заради досягнення спільних цілей або спільної користі*** [8; 11; 15]. У контексті дослідження соціального інтересу як чинника розвитку громадянської компетентності молоді важливими є усі ці прояви соціального інтересу, адже кожен із них зумовлює різноманітні аспекти компетентної громадянської поведінки.

Засновник концепції соціального інтересу А. Адлер вважав, що фундамент соціального інтересу закладається протягом перших п'яти років життя людини, і найбільш вагому роль у його формуванні відіграють впливи найближчого оточення. Дослідники, які у своїх роботах довели можливості цілеспрямованого розвитку складових соціального інтересу у юнацькому та дорослому віці, спираючись на методологію теорії А. Адлера, доповнювали її іншими методологіями [3; 10].

A. Metzger та ін. встановили наявність зв'язку між розвитком здатності до співпереживання, навичок емоційної саморегуляції, просоціальних моральних міркувань, розвитком схильності до громадянського залучення та більш високої оцінки власних громадянських навичок у підлітків та молоді [12]. Хоч ці дослідники і не включали до методологічних засад власного дослідження концепцію соціального інтересу А. Адлера, по суті вони продемонстрували вагому роль окремих проявів соціального інтересу як передумови розвитку громадянської компетентності (підлітки та молодь, які більш схильні залучатися до громадянської взаємодії, мають більше можливостей для розвитку власної громадянської компетентності у процесі такої взаємодії).

Здатність до емпатії є чинником обрання дотримання фізичної дистанції (за даними [14]). Наразі це є критичним проявом компетентної громадянської поведінки, адже така поведінка сприяє спільному благу, яке наразі полягає у стримуванні розповсюдження COVID-19, шляхом дотримання фізичної дистанції. Таким чином, емпатія, яка є одним із проявів соціального інтересу, наразі зумовлює один з критичних у нинішній ситуації проявів компетентної громадянської поведінки.

Незважаючи на концептуальну обґрунтованість висновку щодо впливу соціального інтересу на розвиток громадянської компетентності молоді [7] та наявність емпіричних даних, які опосередковано підтверджують даний висновок, постає потреба в цілеспрямованому емпіричному дослідженні особливостей впливу соціального інтересу на громадянську компетентність молоді.

Метою статті є представлення результатів емпіричного дослідження соціального інтересу як чинника розвитку громадянської компетентності молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виокремлені під час розробки емпіричної програми дослідження складові частини, показники та індикатори соціального інтересу, а також групи громадянських компетенцій, їх показники та індикатори лягли в основу спеціально створеного інструментарію для дослідження соціального інтересу як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Перший блок інструментарію містив судження, які відображають різноманітні прояви соціального інтересу, а другий – судження, які відображають прояви громадянських компетенцій, на вивченні яких ми сфокусувалися в ході нашого дослідження. Досліджуваним був запропонований перелік суджень,

кожне з яких вони оцінювали за шкалою «так», «скоріше так», «скоріше ні» та «ні». Опитування проводилось в режимі он-лайн із використанням додатку Google Forms. Вибірку склали студенти вишів м. Івано-Франківська, Києва, Львова, Тернополя та Хмельницького. У дослідженні взяв участь 151 респондент.

Для уточнення структури соціального інтересу було здійснено факторизацію першого блоку створеного нами дослідницького інструментарію. Отримані фактори репрезентують складові частини соціального інтересу як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. За результатами факторного аналізу було отримано п'ятифакторну модель (53,6% загальної дисперсії), яка включає наступні 5 факторів: 1) ***співчуття та емпатія*** (12%); 2) ***усвідомлення себе частиною суспільства*** (11%); 3) **в*рахування інтересів інших людей*** (10,7%); 4) ***оптимізм та готовність ставитись до інших як до себе*** (10%); 5) ***почуття спільності*** (9,9%). Кожен з отриманих факторів відображає певний компонент соціального інтересу. Умовні «типажі» респондентів, утворені цими характеристиками, можуть суттєво різнитися: від молодої людини, яка зі співчуттям ставиться до інших людей, розуміє їх почуття, має бажання відгукуватися у разі, якщо інші потребують допомоги, сприймає себе як частину суспільства, враховує інтереси інших, ставиться до інших як до себе, оптимістично оцінює перспективи, відчуває спільність з іншими людьми. Іншим крайнім умовним варіантом типажу молодої людини, згідно отриманої факторної моделі, може бути такий: людина, байдужа до почуттів, потреб та інтересів інших людей, яка не сприймає себе частиною суспільства, песимістично налаштована стосовно перспектив розвитку суспільства, самотня та відчужена.

Для визначення факторної моделі, яка відображає структурування досліджуваних нами складових частин громадянської компетентності молоді, ми здійснили факторизацію другого блоку нашого дослідницького інструментарію. За результатами факторного аналізу було отримано факторну модель, яка включає шість факторів, що разом становлять 55,3% загальної дисперсії. Кожен із отриманих факторів представляє складову частину громадянської компетентності молоді. До першого фактору ***«орієнтація на розвиток суспільства та спільноти»*** (11,7%) увійшли конструкти, які відображають готовність до активного залучення до громадянської взаємодії, зумовлену прагненням розвивати та покращувати життя суспільства на мікро та макро рівні. Другий фактор отримав умовну назву «п***рактики вирішення проблем та досягнення цілей***» (10,7%). Цей фактор представляє собою умовний континуум, який відображає схильність та готовність респондентів до обрання партиципативних практик громадянської взаємодії. Він об'єднує судження, які відображають готовність та розуміння респондентами демократичних засобів досягнення цілей у громадянському суспільстві. Третій фактор (9,6%) було названо «***здатність до співробітництва та конструктивної взаємодії***». Ця здатність під час спільного вирішення суспільно-політичних проблем є важливою складовою частиною громадянської компетентності, адже зумовлює ефективність процесу такої взаємодії, а отже відображається на результаті такої взаємодії. До четвертого фактору (8,9%) «***настанови на рефлексію та критичну оцінку інформації та медіавпливів***» увійшли конструкти, які відображають схильність респондентів аналізувати, чому сталася та чи інша подія; їх схильність звертати увагу на джерело інформації та прагнення оцінити її правдивість, прагнення зрозуміти, чому та чи інша інформація з'явилась у ЗМІ, яка мета у її авторів, та кому поява такої інформації вигідна; звичка обмірковувати, чому вони чогось прагнуть або уникають**.** П'ятий фактор (7,4%) було названо «***самоконтроль***». До нього увійшли конструкти, які відображають здатність респондентів до виваженості та стриманості у взаємодії, уникати неконструктивної поведінки у конфлікті. До шостого фактору(7%), який отримав назву ***«спільне благо та повага до інших»,*** увійшли конструкти, які відображають усвідомлення респондентами такої цінності, як безумовна повага до гідності кожної людини; усвідомлення можливості кожного сприяти уповільненню розповсюдження COVID-19 шляхом носіння маски та дотримання фізичної дистанції; готовність жертвувати чимось заради спільного блага.

Із метою визначення впливу соціального інтересу на розвиток громадянської компетентності молоді ми провели порівняння підвибірок респондентів, умовно розподіливши нашу загальну вибірку на три однакові підгрупи за рівнем прояву соціального інтересу. Ми скористалися процедурою дисперсійного аналізу з використанням H-критерію Краскела-Уолліса та попарних тестів з використанням U-критерію Манна-Уітні. Завдяки цьому ми визначили сукупний вплив соціального інтересу на громадянську компетентність, а також визначили вплив окремих складових частин соці-

ального інтересу на складові частини громадянської компетентності. Було встановлено, що в тих, в кого більше розвинений соціальний інтерес, більше розвинена також і громадянська компетентність (p=0,00).

Тепер звернемось до аналізу зумовленості розвитку ***окремих складових частин громадянської компетентності рівнем розвитку складових частин соціального інтересу***. Для цього ми також скористалися процедурою дисперсійного аналізу з використанням Н-критерію Краскела-Уолліса та попарних тестів з використанням U-критерію Манна-Уітні. Завдяки цьому ми визначали вплив кожної зі складових частин соціального інтересу на складові громадянської компетентності. Для цього ми по кожній зі складових частин соціального інтересу провели порівняння підвибірок респондентів, умовно розділяючи нашу загальну вибірку на три підгрупи за рівнем прояву кожної зі складових соціального інтересу.

Розвиток такої складової частини соціального інтересу, як «***співчуття та емпатія***», зумовлює формування таких складників громадянської компетентності молоді: «орієнтація на розвиток суспільства» (p=0,00); «практики вирішення проблем та досягнення цілей» (p=0,00); «здатність до співробітництва» (p=0,045); «настанови на рефлексію та критичну оцінку інформації та медіа впливів» (p=0,001); «спільне благо та повага до інших» (p=0,00). Таким чином, здатність до емпатії та співчуття є одним із чинників розвитку як загального рівня громадянської компетентності, так і більшості її складових частин. Відповідно, можна очікувати, що сприяння розвитку здатності до співчуття та емпатії є передумовою розвитку як загальної зацікавленості в розвитку спільноти та суспільства, так і формування готовності до участі у вирішенні актуальних суспільно-політичних питань. Крім того, чим вища здатність до розуміння почуттів інших людей та здатність до емпатії, тим вищою є здатність до конструктивної взаємодії, а також схильність до аналізу власних цілей та причин, які їх зумовлюють, та схильність до критичного аналізу інформації та медіа впливів.

Розвиток такої складової частини соціального інтересу, як «***усвідомлення себе частиною суспільства***», зумовлює розвиток таких складників громадянської компетентності молоді: «орієнтація на розвиток суспільства» (p=0,00); «практики вирішення проблем та досягнення цілей» (p=0,038); «здатність до співробітництва» (p=0,001); «настанови на рефлексію та критичну оцінку інформації та медіа впливів» (p=0,00); «спільне благо та повага до інших» (p=0,016). Зрозуміло, що задля того, щоб молода людина була зорієнтована на участь у розвитку спільноти та суспільства, а також була налаштована на участь у дієвому вирішенні актуальних суспільно-політичних питань, вона має усвідомлювати себе частиною суспільства. Ті, хто краще усвідомлюють власну роль як частини суспільства, також мають більш розвинені настанови на критичний аналіз власних цілей та мотивів, інформації та медіавпливів. Можна припустити, що це відбувається завдяки наявності в них вищого рівня відповідальності, в результаті чого у них наявна більша схильності до того, щоб замислюватись як над власними цілями та мотивами, так і над інформацією та медіа впливами. Проте верифікація цього припущення не є предметом нашої наукової розвідки.

Розвиток такої складової частини соціального інтересу, як «***врахування інтересів інших людей***», впливає на складові частини громадянської компетентності молоді: «Орієнтація на розвиток суспільства» (p=0,002); «Практики вирішення проблем та досягнення цілей» (p=0,001); «Настанови на рефлексію та критичну оцінку інформації та медіа впливів» (p=0,011); «Самоконтроль» (p=0,021), «Спільне благо та повага до інших» (p=0,000). Сприяння формуванню настанови на врахування інтересів інших людей є важливим у контексті створення передумов для залучення молоді до участі в розвитку спільноти або суспільства, участі у вирішенні проблем та досягненні цілей в суспільно-політичному житті, обрання конструктивних стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях, поваги до прав інших та сприяння спільному благу, схильності до критичного аналізу власних ціле, інформації та медіавпливів.

Розвиток такої складової частини соціального інтересу, як «***оптимізм та готовність ставитись до інших як до себе***», впливає на розвитку складових частин громадянської компетентності молоді: «здатність до співробітництва» (p=0,000); «самоконтроль» (p=0,016); «спільне благо та повага до інших» (p=0,001). Отже, готовність ставитись до інших як до себе в сукупності з оптимістичною оцінкою перспектив є важливим предиктором формування поваги до інших, здатності не лише до конструктивного співробітництва та конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях, а й усвідомлення важливості сприяння спільному благу та готовності жертвувати чимось заради спільного блага.

Рівень розвитку такої складової соціального інтересу як «***спільність***» зумовлює рівень розвитку складових частин громадянської компетентності молоді: «здатність до співробітництва» (p=0,022); «самоконтроль» (p=0,047) Сприяння розвитку почуття спільності може, на нашу думку, бути профілактикою схильності частини молоді до обрання комунікативних практик *відсторонення/очікування*. Серед особливостей комунікантів, які «обирають» цей тип практик (див. [6]) – їх схильність відсторонятися від взаємодії; неналаштованість на співпрацю і досягнення згоди, що зумовлюється відсутністю уявлень про спільні інтереси й спільну мету, а також відсутністю бачення ними можливостей для обговорення та зближення позицій; формальне підпорядкування правилам, при цьому нігілістичне або протестне ставлення до них, небажання долучатися до їх розвитку та вдосконалення; втрата суб'єктності у громадянській взаємодії, що проявляється в очікуванні змін внаслідок зовнішнього впливу, зміни поколінь, «переміни часів» тощо (див там саме).

Висновки. За результатами проведеного емпіричного дослідження було визначено, що чим вищим є рівень розвитку соціального інтересу, тим більше розвинена громадянська компетентність молоді. Виявлено фактори, що репрезентують складові частини соціального інтересу як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Було визначено зв'язки між рівнем розвитку окремих складових частин соціального інтересу та складових частин громадянської компетентності молоді. Отримані результати вказують на важливість інтеграції до освітніх та тренінгових програм із формування громадянської компетентності молоді таких складових частин, як сприяння розвитку здатності до емпатії, формування настанов на врахування інтересів інших людей та ставлення до інших як до себе, а також сприяння формуванню почуття спільності з іншими (на противагу відчуженню).

Список літератури:

1. Адлер А. Наука жить. Киев : Port-Royal, 1997. 288 с.

2. Даль, Р. Проблемы гражданской компетентности. URL : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/pr_gra.php.

3. Дубовицкая Т.Д., Тулитбаева Г.Ф. Социальный интерес: понятие, структура, диагностика, развитие. *Фундаментальные исследования*, 2014. № 11-10. С. 2276–2279. URL : http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=35934.

4. Жадан І.В. Комунікативний потенціал розвитку громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 2019. № 43(46). С. 67–82. URL : https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/Nsspp_2019_4346.pdf.

5. Жадан І.В. Соціальне середовище як чинник розвитку громадянських компетенцій: емпірична модель дослідження. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. 2020. № 45(48). С. 50–58. URL : https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).141.

6. Позняк С.І. Комунікативні практики соціальної взаємодії як індикатор громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології НАПН України*, 2019. № 43(46). С. 128–149. URL : http://ssspj.org/index.php/ssj/article/view/22/82.

7. Сидоркіна М.Ю. Соціальний інтерес як чинник розвитку громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. 2019. № 44(47). С. 118–124. URL : https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).123.

8. Ansbacher H. L. The concept of social interest. *Individual Psychology: The Journal of Adlerian Theory, Research & Practice*, 1991. № 47(1). P. 28–46.

9. Audigier F. Basic concepts and core competencies for education for democratic citizenship. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2000. URL : http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Curriculum/SEEPDFs/audigier.pdf.

10. Dobreva Stoykova Zh. Dynamics in the Development of Social Interest among Incarcerated Persons in the Learning Environment at Correctional Facilities. *Journal of Education & Social Policy*. 2017, Vol. 4, No. 3, P. 92–97. URL : http://jespnet.com/journals/Vol_4_No_3_September_2017/12.pdf.

11. Johnson-Migalski L., Huo D., Sesso-Osburn F. Social Interest. *Encyclopedia of Personality and Individual Differences,* 2017. URL : https://www.researchgate.net/publication/317173745_Social_Interest.

12. Metzger A., Alvis L. M., Oosterhoff B., Babskie E., Syvertsen A., Wray-Lake L. The intersection of emotional and sociocognitive competencies with civic engagement in middle childhood and adolescence. *Journal of youth and adolescence*, 2018. № 47(8). P. 1663–1683. URL : https://link.springer.com/article/10.1007/s10964-018-0842-5.

13. Münkler H. Der kompetente Bürger. In A. Klein, R. SchmalzBruns (Eds.), *Politishe Beteiligung und Burgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen.* Bonn : Bundeszentrale für politische Bildung. 1997. S. 153–172.

14. Pfattheicher S., Nockur L., Böhm R., Sassenrath C., Petersen M. The emotional path to action: Empathy promotes physical distancing during the COVID-19 pandemic, 2020. URL : https://psyarxiv.com/y2cg5.

15. Yuen T. Counseling with adolescents in Hong Kong: an effective groupwork revisited. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2010. № 5. P. 2047–2057. URL : https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042810017854.

Sydorkina M.Yu. AN EMPIRICAL STUDY OF SOCIAL INTEREST AS A FACTOR OF YOUTH'S CIVIC COMPETENCE DEVELOPMENT

The article presents the results of an empirical study of social interest as a factor of youth's civic competence development. The sample consisted of university students from Ivano-Frankivsk, Kyiv, Lviv, Ternopil and Khmelnytsky (151 respondents). Research tool to study the pecuiarities of social interest as a factor in the development of civic competence of young people was developed and used. It was determined that the higher the level of development of social interest is, the higher is the development of civic competence of young people is. Factors representing the components of social interest as a factor in the development of civic competence of young people are identified. The links between the level of development of certain components of social interest and components of civic competence of young people were determined. The more developed the ability to empathize is, the greater is the focus on participation in the development of community and society and the willingness to participate in addressing relevant socio-political issues, the ability to interact constructively, as well as the tendency to analyze one's own goals, and a tendency to critically analyze information and media influences. It was found that those who are better aware of their role as part of the society, in addition to a more developed focus on socio-political issues and community and society development, also are more prone to critical analysis of their goals and motives, information and media influences. Those who are more inclined to consider the interests of others, are more inclined to participate in the development of the community or society, to participate in solving problems and achieve goals in socio-political life, are more inclined to choose constructive strategies of interaction in conflict situations, consider the rights of others and to promote the common good, to critically analyze one's own goals, information and media influences. The more developed is the tendency to treat others as oneself if combined with an optimistic assessment of prospects, the greater the tendency to treat others with respect, the ability to cooperate constructively in conflict situations, awareness of the importance of promoting the common good and willingness to sacrifice for the common good..

Key words: *civic competence, social interest, empathy, common good, sense of commonality.*

Відомості про авторів

Азаркіна О.В. – старший викладач кафедри психології та соціальної роботи Одеського національного політехнічного університету

Амельченко М.М. – студент магістрант кафедри психології Гомельського державного університету імені Франциска Скорини

Амплєєва О.М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Асєєва Ю.О. – кандидат психологічних наук, завідувачка кафедри загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін Одеського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом

Балахтар К.С. – асистент кафедри комунікативної лінгвістики та перекладу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, докторант кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України

Бєлавіна Т.І. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри психології, соціальної роботи і педагогіки Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Бондаревська Л.Л. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Булгакова О.Ю. – доктор психологічних наук, доцент, декан факультету дошкільної педагогіки та психології ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Василенко І.А. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та диференціальної психології ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Васильєва Г.В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Виноградова В.Є. – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Вовченко О.А. – кандидат психологічних наук, докторант Інституту спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України

Дроздова Л.В. – аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

Журавель А.П. – викладач кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Каневський В.І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Клочко А.О. – кандидат педагогічних наук, доцент, науковий співробітник Національного університету оборони України імені Івана Черняховського

Компанович М.С. – кандидат психологічних наук, викладач кафедри психології та психотерапії Українського католицького університету

Костюченко О.В. – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Крутолевич А.Н. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Гомельського державного університету імені Франциска Скорини

Лазор К.П. – кандидат політичних наук, доцент кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія»

Леонова І.М. – кандидат психологічних наук, викладач кафедри психології і педагогіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Лещенко І.Т. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Макарова О.П. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та психології факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ

Миропольцева Н.І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Назаревич В.В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету

Оверчук В.А. – доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри психології Донецького національного університету імені Василя Стуса

Пастощук Г.Д. – аспірантка кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету

Пузирьов Є.В. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Садова М.А. – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Сидоркіна М.Ю. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Смольська Л.М. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри медико-психологічних дисциплін Навчально-наукового інституту охорони здоров'я; доцент кафедри суспільних дисциплін Навчально-наукового інституту економіки та менеджменту Національного університету водного господарства та природокористування

Хоржевська І.М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Чечко І.І. – заступник начальника відділу організації профорієнтації Чернігівського обласного центру зайнятості

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Психологія

Том 31 (70) № 3 2020

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Н. Кузнєцова*

Адреса редакції:
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 16,86. Ум. друк. арк. 19,30. Зам. № 0221/73
Підписано до друку 24.12.2020. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
03150, м. Київ, вул. Велика Васильківська 74, оф. 7
Телефон +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.